

Георгій Папакін

---

ПАВЛО  
СКОРОПАДСЬКИЙ:  
ПАТРІОТ,  
ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ,  
ЛЮДИНА



*Історико-архівні нариси*

Київ  
2003

**Папакін Г. В.**

Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – 282 с.

ISBN 966-8225-10-4

Ця книга є першим комплексним джерелознавчим дослідженням сторінок життя і діяльності видатного державного і громадського діяча, останнього гетьмана всієї України та військ козацьких Павла Петровича Скоропадського (1873–1945), спробою розглянути цю історичну постать, про яку історики довгий час не писали взагалі або ж звинувачували у зраді національних інтересів, у контексті епохи Української революції 1917–1921 років та через стосунки з іншими історичними діячами – як ідейними опонентами, так і друзями (М. С. Грушевським, К. Г. Маннергеймом).

Дослідження здійснено професійним істориком-архівістом, є підсумком більш як 10-літньої праці і ґрунтується передусім на маловивчених архівних документах. Павло Скоропадський розглядається не лише як політична постать, а й культурний діяч, нащадок славетного гетьмансько-старшинського роду, відомого в історії України з другої половини XVII ст.

Книга розрахована на широке коло читачів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією, архівною справою, адресована передусім науковцям, працівникам архівних установ.

**ББК 63.3. (4 УКР)**

Рецензенти:

*О. П. Реєнт, Ю. І. Терещенко*

Науковий редактор:

*Г. В. Боряк*

Літературні редактори:

*Л. М. Васько, О. В. Бондаренко*

***Виходить у світ за сприяння фонду Катедр Українознавства (США).  
Програма українознавчих досліджень Фонду фінансується за рахунок  
благодійних пожертв українських громад США і Канади***

## Зміст

<i>Волковинський В. М.</i> Вступне слово .....	7
Один рік, як і все життя .....	9

### Частина 1

#### Життя і доля – в архівних документах

Постать на тлі епохи .....	21
Роль Павла Скоропадського в державотворчих процесах 1917–1921 років .....	35
Українська гетьманська держава 1918 року та її проводир .....	60
Павло Скоропадський та Михайло Грушевський: начерк історії особистих стосунків .....	75
Павло Скоропадський та Карл Густав Маннергейм .....	85
ОУН очима Павла Скоропадського (1920-ті – початок 1940-х років) .....	101
Віра та церква в житті Павла Скоропадського .....	117

### Частина 2

#### Архіви – в житті і долі

Фамільні архіви лівобережної шляхти XVII–XVIII ст. та започаткування збірки Скоропадських .....	139
Фамільний архів Скоропадських на межі XIX та XX ст. ....	180
Архіви та архівна справа в Україні (1917–1921) .....	200

### Частина 3

#### З епістолярію

Листування з дружиною. 1917 .....	231
Листи Карлу Густаву Маннергейму. 1932–1942 .....	270





## Вступне слово

Перед вами – оригінальне наукове видання, присвячене непересічній постаті української історії ХХ ст. – Павлу Петровичу Скоропадському, кавалергарду і генералу пошту останнього російського імператора, гетьману України та військ козацьких у 1918 р., керівнику українського монархічного руху на еміграції. Прийнятим 7 квітня цього року Розпорядженням Президента України визнано за необхідне, підтримуючи ініціативу громадськості, відзначити 130-річчя від дня народження цього визначного державного і громадсько-політичного діяча. Слід наголосити: таку оцінку на найвищому державному рівні Павло Скоропадський отримав уперше і саме за доби незалежної України, хоча наукова спільнота вже двічі – у 1993 та 1998 роках вшановувала його пам'ять, відзначаючи 120-ту й 125-ту річницю від дня народження гетьмана проведенням представницьких конференцій.

Згадане – не просто данина модній нині темі історичної персоналістики, що заступила попередній період – замовчування або ганьблення більшості національних діячів. Згадаймо не такі вже далекі часи, коли обходили мовчанням імена таких гідних синів України, як Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Нестор Махно, Андрей Шептицький, Степан Бандера та ін. Нині про більшість з них написано ґрунтовні дослідження, опубліковано їх біографії. Але спрагу прихильників історико-біографічного жанру ще далеко не вгамовано, і до Пантеону історичних постатей України не занесено ще багато імен тих, хто заслуговує на пам'ять співвітчизників. Утім, історична наука має просуватися не тільки вшир, здійснюючи чергові пласти актуальних тем, але й вглиб, відкриваючи і комплексно досліджуючи нові групи джерел, насамперед архівні.

Розроблення архівних відомостей про історичні персоналії поки що залишається практично незайманим полем. Дуже важко навіть назвати історико-джерелознавчі праці, які б висвітлювали комплекси архівних документів про певних історичних діячів. На пам'ять приходять хіба що праці Руслана Пирого та Ігоря Гирича про архівну грушевськіану, Сергія Литвина – про джерела до біографії Симона Петлюри.

Книга, що репрезентується нині, написана професійним архівістом та істориком Георгієм Папакінім, який практично все своє життя присвятив роботі в архівах. Дослідженням постаті останнього гетьмана України він займається вже більш як 10 років. Ще за доби “перебудови”, на початку 1990-х, за його редакцією був уперше виданий уривок зі спогадів

Павла Скоропадського – та їх частина, що свого часу була перекладена українською мовою й відредагована гетьманським ідеологом В'ячеславом Липинським і наприкінці 1920-х років друкувалася у “Хліборобській Україні”. На той час це був єдиний доступний фрагмент мемуарної спадщини визначного історичного діяча, оскільки повний текст його спогадів донька гетьмана, Олена Скоропадська-Отт, передала в Україну пізніше. За активної участі Георгія Папакіна були організовані обидві вже згадані міжнародні наукові конференції. В українських та закордонних наукових виданнях опубліковано понад 30 його статей, присвячених постаті гетьмана. Основною базою цих наукових розвідок є архівні документи, насамперед з фондів центральних державних архівів України (Центрального державного історичного архіву, м. Київ, Центрального державного історичного архіву, м. Львів, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління).

Ця книга – ґрунтовний підсумок багаторічної праці науковця, що увиразнює й змальовує багатолікий портрет Павла Скоропадського: поперше, його життя й діяльність через призму архівних документів, по-друге, – роль архівів та архівних документів у житті гетьмана. Певні сюжети представлено ширше, ніж здавалося б, варто було подати їх виключно з точки зору зв'язку зі Скоропадським. Це, наприклад, розділи про фамільні архіви української еліти XVII–XVIII ст. або з історії архівної справи в Україні 1917–1921 років. Але автор досить переконливо доводить: вони вписуються в загальну канву книги, саме таке тло допомагає якнайякраще висвітлити особливості створення фамільного архіву Скоропадських, окреслити заслуги гетьмана у створенні державних архівів України.

Усе разом дає нам можливість говорити про велич постаті Павла Скоропадського в українській історії, віддзеркаленій в документах Національного архівного фонду. Однак не зайвим буде вказати на певні лакуни в підготовленій автором “архівній скоропадськіані”. Вочевидь, бракує огляду документів російських архівів. Адже не забуваймо: перша половина життя Павла Скоропадського була пов'язана з російськими теренами – з Москвою та Петербургом, Далеким Сходом тощо. А тому – просто необхідно залучити документи згаданих архівів на доповнення до тих, що наявні в нинішньому фамільному фонді ЦДІАК України. Перші результати пошуків у Національному архіві Фінляндії засвідчують і перспективність західного напрямку виявлення документів – у німецьких, англійських, австрійських архівах, де напевно є багато свідчень про емігрантський період життя Павла Скоропадського. Тому плекаємо надію, що автор, не обмежуючися даною працею, присвятить свою увагу подальшому вивченню документів цієї тематики.

*Валерій Волковинський,  
доктор історичних наук*

## Один рік, як і все життя (замість авторської передмови)

В історії України, забагатій на переломні моменти та важкі випробування для її народу, вирізняється ХХ століття – епоха, за якої тричі вибухали національно-визвольні змагання, що двічі зазнавали нищівної поразки, а між ними тривав справжній геноцид, що набував форми голодоморів, державного терору, вивезень, депортацій, примусової еміграції.

Шлях до незалежності обертався для нашої Батьківщини страстними муками і хресною дорогою до нового розпинання як черговими завойовниками, так і окремими власними силами, обдуреними імперською пропагандою. Кожна така поразка породжувала нову легенду про ці змагання і водночас живила віру в те, що Україна все ж таки відродиться – для вільного й гідного великого народу життя.

Українська історія останнього століття – поживний ґрунт для міфотворчості, що буяла за умов мовчання свідків і закритості архівів. Більшість істориків колишнього СРСР, по суті, займалась якщо не цим, то принаймні плеканням історичних легенд напіврелігійного характеру, що будувалися за примітивним дуалістичним принципом – боротьби сил світлих і темних, добра й зла. Уособлення перших були, звичайно, червоно-більшовицькі діячі, ті ж, хто їм протистояв, були вмістилищем усіх можливих пороків та помилок. Такий сакральний підхід змушував науковців зосереджувати зусилля на виправданні всіх, навіть абсолютно неправильних, шкідливих, дій однієї сторони, та закидуванні болотом усіх їхніх ворогів. Вони проголошувалися якщо не злочинцями, авантюристами, негідниками від народження, то в ліпшому випадку – нездатними розуміти щось в історичних подіях.

Ніде правди діти – данину такому підходові віддав і автор цієї книги. Першим моїм дослідженням стали українські сторінки біографії “пламенною революционерки” Олександрі Коллонтай. Але вже тоді спадало на думку: чому в СРСР існують серії біографічних видань, зокрема “Жизнь замечательных людей”, але ніколи не друкуються життєписи тих самих негідників та політичних пройдисвітів, яких так треба викривати? Лише згодом стало зрозумілим, що в рамках тодішньої політичної історіографії таке викриття насправді було не лише непотрібним, але й неможливим. Для цього треба було вивчати архівні документи, спогади, наукові праці, що виходили за кордоном, а це – прямий шлях до розвіювання примі-

тивних історичних міфів, якими живилася ленінсько-сталінська догматична наука.

Наступна епоха – перебудови та національного відродження – досить легко пододала таку примітивізовану історичну схему, запрограмовану незримою могутньою силою, що владно диктувала “політику” в політиці, ідеології, культурі, визначала оцінку тієї або іншої постаті. Проте, як це не дивно, подеколи в історичній думці незалежної України формувалася дуже подібна до попередньої схема, де при оцінці політичних діячів минулих часів знаки “плюс” та “мінус” мінялися місцями. Міфотворення залишається й донині на озброєнні історичної науки, і вже лідери національного українського табору (переважно соціалістичного гатунку) постають з подачі новітніх історіографів бездоганними “героями в білому одязі”, а всі їх супротивники – уособленням темних сил історії.

Однак слід відзначити наявність однієї історичної постаті, щодо якої спостерігається дивовижна спадковість у поглядах старої радянської та новітньої історіографії. Це Павло Скоропадський, гідний нащадок старовинного гетьмансько-старшинського роду, відомого в історії України принаймні три століття, людина, яка здійснила спробу поставити замість скомпрометованої своїми соціалістичними лідерами Української Народної Республіки відроджену старовинну національну форму державності – гетьманат.

Ця постать, 130-річчя якої припадає на 15 травня нинішнього року, належить до тих дійових осіб історії, навколо котрих завжди точаться запеклі дискусії. Спостерігається навіть дещо дивна картина: в рішучому неприйнятті його самого та його режиму надприродним чином єднаються українські націоналісти і російські шовіністи, соціалісти й монархісти. Їх не влаштовують різні сторони біографії та діяльності гетьмана, але всі вони одностайно відмовляють Павлу Скоропадському в державному розумі, таланті політика, вмінні розбиратися в людях та реально оцінювати ситуацію, в багатьох інших потрібних державному мужеві якостях. З-під їхнього пера постає обличчя людини, яка, не маючи жодної привабливої риси, вирізнялася лише надмірним честолюбством і бажанням за будь-яких обставин стати українським (чи то малоросійським) монархом.

Нищівна критика, сарказм, іронія зосереджені на семи з половиною місяцях існування Української Держави. Складається враження, що гетьман з’явився на політичній арені України 1917 року і закономірно зник з неї наприкінці 1918-го, залишивши по собі виключно згадку як про політичного невігласа, авантюриста або й невдалого сучасного Бонапарта. Його поведінка оцінюється радше на емоційному, ніж раціональному рівні, провина за що лягає багато в чому на декого з його сучасників-супротивників, серед яких не бракувало людей з письменницьким або ж публіцистичним хистом. Згадаймо хоча б твори Володимира Винниченка,



статті Сергія Єфремова, Андрія Ніковського, Дмитра Мануїльського, зі сторінок яких проглядає немиле для них “лисяче обличчя”, П. Скоропадський постає в ролі “слинявої маріонетки” та ін.

Водночас протилежна картина вимальовується нечисленними істориками й мемуаристами, прихильними до гетьмана. Вони стверджують, що сім з половиною місяців Української Держави – чи не найкраща пора Української революції, період розквіту та зміцнення національної державності, культури, бурхливого розвитку економіки. У той само час вони вочевидь намагаються не згадувати про такий вагомий чинник, як соціальна нестабільність Української Держави, не зауважують визначального впливу німецького та австро-угорського командування і дипломатів, без участі яких того року в Україні нічого не відбувалося. І Павло Скоропадський мав діяти, повсякчас озираючися на них, відштовхуючися від об’єктивного факту присутності в Україні численних німецьких та австро-угорських сил. Це – найбільша хиба таких праць, оскільки фактично опрацьовується інший міф, гетьманський. Павла Скоропадського ніби виправдовують перед історією, хоча насправді він зовсім не потребує цього.

Ми ставимо перед собою завдання визначити: ким насправді був для України її син Павло Скоропадський, нащадок славетного гетьманського роду? Чи є хоч якесь раціональне зерно у твердженні на кшталт такого пасажу соціалістичної преси: “Так, злодій! Бо прийшов, і вкрав владу над Україною, вкрав, закупивши сторожів, чужосторонніх наймитів... І непроглядна тьма вкрила Україну” (“Слово”, 1918, 19 грудня)? Або, навпаки чи був він справжнім Месією, який пророкував Україні майбутні незалежність і державність, навіть форму її, взяв на себе гріхи народу, насамперед відсутність справжніх державницьких сил, соціальний розбрат, зневіру у власній спроможності відбудувати свою державу, і лишився розп’ятим на емігрантській Голгофі, позбавлений можливості побачити здійснення своїх заповітних мрій – про незалежну, сильну Україну?

З’ясування всіх цих питань – на часі. Треба, щоб суспільство наше нарешті замислилося над тим, хто є справжніми героями української історії, а кого нав’язували або ж починають нав’язувати силоміць. Чому, за висловом Володимира Винниченка, без брому читати нашу історію неможливо? Існує й інший варіант: справа не в тому, що провідні дієві особи історії не впоралися із своїми ролями, а в тому, що їх оцінювали у системі зміщених координат. Ми знаємо про підсумок визвольних змагань 1917–1921 років: нове уярмлення України, голодомори та репресії, депортації і, як наслідок, – прогресуюча недержавність. Проте досі не можемо відверто сказати собі, що саме спричинило такі наслідки.

Як свідчить історія, наприкінці Першої світової війни по всій Європі склалася дуже сприятлива обстановка для створення національних держав. З-під уламків двох багатонаціональних імперій – Російської та Ав-

стро-Угорської – вивільнилися, крім України, ще Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусія, Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина, південнослов'янські народи, Грузія, Вірменія, Азербайджан. Деякі з них упродовж наступних років утримали свою незалежність, а частина – знову втратила її, завойована новою імперією – радянською. Успіх сприяв тим націям, які мали на чолі не крайніх соціалістів, а радикалів, правих націоналістів або ж таких вождів, які під впливом історичних обставин відмовилися від попередніх соціалістичних поглядів і, за висловом, приписуваним Ю. Пілсудському, “вийшли з потягу соціалізму на станції “Державність”.

На жаль, для нашої Вітчизни спроба встановити помірковано-радикальний режим, несоціалістичний за змістом і суттю, обернулася новим важким випробовуванням саме через те, що навіть не спостерігалось чогось подібного до соціального примирення, а спроба встановити таке правління, яке б піднялося над класовими інстинктами і консолідувало суспільство будівництвом національної держави, не була підтримане народом, обдуреним і заплутаним соціалістичними лідерами, яких, у свою чергу, засліплювали власні політичні амбіції.

Ще наприкінці березня – на початку квітня 1918 р. багатьом здавалося, що Україна поступово минає період жорстоких випробовувань. Хай не власними силами, а за допомогою німців, але вдалося вигнати червоних росіян та власних більшовиків, які розривали Україну на частини, створюючи харківські, донецько-криворізькі та одеські радянські республіки, позбутися, нарешті, російської армії, розкладеної та розагітованої, яка плондрувала все навколо себе. Національний парламент – Українська Центральна Рада, здавалося, дістав можливість для вільної демократичної законотворчості. Військо ж можна було взагалі розпустити, оскільки відповідальність за кордони та внутрішній спокій покладалася на німецьких та австрійських солдатів, заохочуваних українським продовольством та сирцем.

Проте все виявилось значно складнішим. Насамперед, німці не задовольнилися роллю найманців, а проводили власну політику задля отримання продовольства та сировини, обіцяних Центральною Радою. Вона ж, фактично, стала на шлях пасивного опору виконанню власних зобов'язань. Уряд України замість державної роботи вдався до конспіративних авантюристичних заходів на зразок викрадення банкіра А. Доброго і остаточно втратив довіру як з боку населення, так і політичних сил, крім, хіба що, українських есерів, які склали його. Повний безлад панував у господарському житті. Весняний засів перебував під загрозою зриву, оскільки селяни, отримавши за Четвертим універсалом землю, здебільшого не могли її засіяти, не маючи посівного матеріалу, а також упевненості, що врожай належатиме їм. Колишні ж власники земель намагалися передусім отримати німецьку допомогу в поверненні маєтків та покаранні селян, не думаючи про засів. Навпаки, німці та австрійці були дуже заці-

кавлені у майбутньому врожаї. Таким чином, суто господарське питання набуло надзвичайного політичного змісту.

Стан хаосу й анархії в усіх галузях суспільного життя висунув перед справжніми патріотами питання про їх відповідальність за долю України. До їхнього числа належав і відставний 47-річний корпусний отаман УНР Павло Скоропадський, людина аристократичного походження і великого життєвого досвіду. Будучи професійним військовим, він вірно служив всеросійському престолу, беручи участь у двох війнах – російсько-японській 1904–1905 років та Першій світовій 1914–1918 років, і отримав за героїзм та військову майстерність багато нагород. Але цей період його життя був вже позаду. Світоглядна революція, що почалася від часу зречення імператора Миколи II і мала свої витoki в родинному походженні зі славетного гетьмансько-старшинського роду, закоханість в українську минувшину та культуру, дружба з відомими українськими діячами, спричинила усвідомлення нащадком гетьмана Івана своєї особистої відповідальності за долю Батьківщини.

Павло Скоропадський розумів, що влада в роки революції – зовсім не “смашний пиріг”, як писав Володимир Винниченко, а страшний тягар, справжній терновий вінець, що лише має обриси гетьманської шапки. Тому 28 квітня, перед тим як дати остаточну згоду на участь у перевороті, Павло Петрович пішов до свого Саду Гетсиманського – на Володимирську гірку, щоб наодинці зважити власні сили, переконатися, що їх вистачить, аби встановити в країні лад, мир та спокій, утримати Україну, зробити її державою, а не російським чи німецьким генерал-губернаторством.

На нашу думку, саме ця мить, а не наступні події 29 квітня, виявилася для майбутнього гетьмана історичною. Вона стала закономірним підсумком усього попереднього життя і визначила його подальшу долю.

Ми виховані на тому, що історія не має поліваріантності. Але прикиньмо на хвилину, що сталося б, якби Павло Скоропадський насправді був лише російським генералом та чорносотенцем без національного коріння, яким його малювала соціалістична преса. Місцем його перебування в цьому випадку стали б, мабуть, лави Добровольчої армії, де були на той час його добрі знайомі й товариші Л. Корнілов, М. Алексєєв, А. Денікін, П. Врангель та ін. Коли б він відчував себе виключно аристократом-поміщиком, то зайнявся б родинними маєтками або ж зібрав залишки фамільного майна й виїхав за кордон, де на нього очікував вищий світ Європи.

Але було обрано інший шлях – повне відречення від особистого. Павло Скоропадський просив у Бога сил для керівництва Україною, яка втратила спокій, була роздерта за партійною, класовою та національною ознаками, страждала від насильства іноземців і власних синів, втрачала надію на зміцнення державності. Це був шлях до багатьох жорстких іспитів, і першим з них стало випробування німецькою окупацією.

Упродовж трьох років війни у Східній Пруссії, Прибалтиці та Україні Павло Скоропадський звик сприймати німців як ворогів. Це стосувалося передусім тих із них, які вдерлися в Україну, зайняли всі міста і поводитися як господарі. Проте з ними слід було розмовляти на рівні державного мужа, а не конспіратора-змовника, влаштовувати зустрічі, домагатися згоди на здійснення власних планів. Це було причиною багатьох душевних страждань гетьмана. Понад усе дратували постійні звинувачення в маріонетництві. На нашу ж думку, німці не стільки допомагали Павлу Скоропадському, скільки дотримувалися поблажливого нейтралітету, а іноді діяли просто провокативно, як під час свого вторгнення до приміщення Центральної Ради 28 квітня, напередодні перевороту або брутального розгону Січових стрільців 30 квітня, вже після нього. Німецькі військовики пам'ятали генерала Скоропадського по фронту і не дуже довіряли йому. У випадку, коли б він не зміг протягом 29 квітня зайняти всі важливі об'єкти Києва або ж зустрів хоч якийсь серйозний опір, німецька адміністрація легко відмовилася б від попередніх домовленостей. Тоді б сам Скоропадський почув від генерала В. Гренера історичну фразу: "занадто пізно". За таких обставин за планами військового командування мали бути введені комендантська година і безпосереднє правління окупаційної армії.

Навіть після перевороту позиція німців вимагала від гетьмана великих дипломатичних зусиль і відповідного такту, що поєднувалися в нього з твердістю. Йому вдалося, попри тиск німців та відкинувши більшість їхніх пропозицій, сформувавши такий уряд, який він сам хотів бачити.

Інше надзвичайне випробовування стосувалося сфери державної. Павло Скоропадський був умілим військовим командиром та адміністратором, але ніколи не обіймав цивільних адміністративних чи державних посад, тим більше – не набув досвіду керування цілою країною. Успіх тут міг чекати на нього лише за наявності добрих порадників та надійних, досвідчених помічників. На жаль, таких людей біля гетьмана не виявилось, хоча в уряді Української Держави і не бракувало вмілих чиновників. Не вистачало справжніх політичних діячів, які б могли осягнути поточні проблеми та діяти в умовах революційного часу. Ті, хто на словах виступав за українську державність, відмовлялися від співпраці з гетьманом, і, більше того, бойкотували всі його звернення, вважаючи його перевертнем, неукраїнцем, підозрюючи повсякчас у намаганнях ліквідувати українську незалежність. Серед тих, хто погоджувався на співпрацю або напрошувався на посади, було чимало й відвертих авантюристів; вони не завжди керувалися благородними мотивами, мали "чисті руки" або навіть уявлення про Україну, відмінність її від губерній курської чи костромської. А чесні співробітники здебільшого не могли осягнути реалій і темпів революційного часу.

Серед численних українських та неукраїнських політичних партій, що діяли в той час в Україні, не склалася, на жаль, найголовніша – державницька, партія влади. Саме її хотів створити Павло Скоропадський, засновуючи “Українську народну громаду”, проте дійсних її членів виявилось зовсім небагато. Історія не дала часу на формування й зміцнення такої політичної організації, яка б об’єднувала людей не за національною, становою чи політичною ознакою, а на платформі справжньої державності України.

Важким виявилось й випробовування минулим. Єднаючи себе з Україною, гетьман водночас болуче розривав зв’язки зі своїм попереднім життям, адже більшість друзів і товаришів по фронті з моменту проголошення Гетьманату перестали спілкуватися з ним, вважаючи його зрадником Росії, німецьким ставлеником. Безліч звинувачень, гніву, бруду, презирства обрушилося на Павла Скоропадського з боку впливової російської громади Києва, особливо ж її військової частини. Варто згадати хоча б про взаємини Павла Петровича з графом Ф. А. Келлером. 1904 р. Скоропадський був ад’ютантом Келлера-старшого, який загинув у Манчжурії просто на руках першого; вони товаришували з його сином на фронтах Першої світової, але коли у листопаді 1918 р. Скоропадський призначив Келлера командувачем гетьманського війська, той намагався влаштувати заколот проти гетьмана і, захопивши владу, передати її Денікіну.

Російські монархісти звинувачували Павла Скоропадського у зраді військовій присязі. Для людини військової не лише за фахом, а й за покликанням, людини честі це було найбільшим випробовуванням. Але майбутній гетьман зробив свій свідомий вибір значно раніше, у лютому 1917 р., коли після зречення царя відчув себе вільним від усіх обов’язків щодо престолу, а також пізніше, у листопаді 1917 р., коли після загибелі Верховного головнокомандувача генерала М. Духоніна відмовився виконувати наказ більшовицького Главковерха прапорщика М. Криленка і не повів свій корпус на фронт, який вже фактично розвалився. Натомість він захистив дисциплінованими вояками Київ, не дав розкладеним більшовиками солдатам 2-го гвардійського корпусу вогнем і мечем пройти по Україні. Це був його тодішній Рубікон, який символізував перемогу свідомості українця над бездумною дисциплінованістю військовика.

Варто сказати й про професійні випробовування. Як справжній військовик, Скоропадський добре усвідомлював, що незалежна Україна, оточена ворогами, не має майбутнього без сильного війська. Гіркий досвід, набутий ним у 1917 р., наочно доводив це: назустріч російським військам Муравйова та Берзіна не вдалося виставити ані І-й Український корпус, розкладений Центральною Радою, ані Вільне козацтво, теж деморалізоване лівими силами. З того часу мрією гетьмана стало українське військо, морально сильне й боєздатне. Проте німецьке командування,

яке контролювало кожен його крок, не збиралося допомагати в цьому, а, навпаки, гальмувало організацію національної армії. Її у 1918 р. так і не була створено: були міністерство, Генеральний штаб та старшинські школи, кадри дивізій і корпусів, гвардія – сердюки, а війська не було. Що ж мав відчувати справжній полководець, якому так і не судилося скликати армію на захист своєї Батьківщини?!

Ніби не задовольнившись цим, доля випробовувала на міцність особисте життя гетьмана. За часів обох російських революцій родина Павла Скоропадського перебувала в Петрограді, переховуючися від червоних під вигаданим прізвиськом. Лише влітку 1918 р. якимось дивом вдалося вивезти до Києва “державним поїздом № 1” його дружину Олександрю Петрівну, дітей – Марійку, Єлисавету, Петра, Данила та Павла, якому виповнилося всього 3 роки. Між тим, на, здавалося, так щасливо врятовану від більшовицького терору родину чекав жакхливий удар – 14 серпня від гострого апендициту помер найменший син, улюбленець усієї сім’ї Павлусь!

Але найтяжчим випробовуванням виявилось політичне – політичною та партійною боротьбою, яка охопила всі верстви України, розірвавши її на класи, партії, напрями, угруповання. До керівництва країною хвиля суспільних заворушень винесла Павла Скоропадського тоді, коли Україна ще й не стала державою у повному розумінні цього слова. Була територія й була нація, що намагалася створити свою державу, а політична боротьба велася здебільшого неполітичними способами. За цих умов серед деяких верств суспільства склалося певне уявлення, що гетьман – рятівник нації, здібний не тільки очолити цю державу, але й сформувати її. Тому питання, хто привів Павла Скоропадського до влади, по суті, позбавлене сенсу. Він був затребуваний тогочасним суспільством, але це суспільство виявилось нездатним підтримати свого проводиря. Його політична організація, “Українська народна громада”, була дуже аморфною й нечисленною (нині навіть важко назвати її членів). На жодну партію гетьман не спирався та й не міг спиратися в умовах, коли партії втрачали авторитет. Власне, вони й не були нормальними політичними партіями цивілізованого суспільства. Ці політичні об’єднання й угруповання постійно розколювалися, зливалися, а потім знову роз’єднувалися, перебуваючи у стані броунівського руху, і не мали власної соціальної бази, без якої справжня партія – неможлива. Керівництво ж партій складало свого роду політичний клуб – зі своїми складними внутрішніми стосунками та підклимовою боротьбою, незрозумілими для сторонніх. З іншого боку, всі члени таких клубів дуже ревностно ставилися до його нових членів та навіть до претендентів на таке членство.

Саме з цієї причини, мабуть, так драматично склалися стосунки нового керівника держави з політичними рухами. Хліборобська партія,

що могла б стати його міцною опорою, роздиралася зсередини протиріччями між дрібними, середніми та великими землевласниками. Соціалісти-федералісти, які насправді були національною ліберальною партією, глибоко ображені фактом перевороту, хоча напередодні самі наголошували на необхідності заміни Ради міністрів Центральної Ради більш дієздатним урядом. Вони весь час побоювалися відкрито підтримати гетьмана. Соціал-демократи, потай радіючи з поразки своїх найближчих конкурентів – соціалістів-революціонерів, зайняли позицію сторонніх спостерігачів та критиків. Партія ж соціалістів-революціонерів після гетьманського перевороту просто розвалилася. До керівництва в ній прийшли найлівіші екстремістські елементи, які зійшлися з більшовиками практично в усьому.

Павло Скоропадський за таких умов мав шукати (і дійсно шукав) підтримки всюди, навіть у таборі політичних супротивників. Намаганням знайти надійну точку опори пояснюються всі його хитання: від поміркованого – до національного, від національного – до проросійського кабінетів, від німців – до Антанти, від демократів – до монархістів, від повної державної незалежності України, проголошеної у “Законах про тимчасовий державний устрій” і Грамоті від 29 квітня, – до горезвісного Акта 14 листопада про федерацію з небільшовицькою Росією, якої на той час взагалі не існувало. Критики гетьмана пояснюють ці хитання особистими рисами характеру Павла Скоропадського, називаючи його безпринципним честолюбцем, готовим на все заради своїх мрій про спадковий гетьманат або навіть російський престол. Але вони не беруть до уваги загального стану суспільства, того, що гетьман був приречений на політиканство, будучи насправді абсолютно прямою людиною. Просто він не міг робити інакше за умов, коли важелями політичних процесів були не розстановка сил у суспільстві, а кулуарні маневри окремих політиків. Людина, яка звикла до маневрів іншого роду, перетворювалася на заручника політичних рухів, угруповань, навіть кланів та окремих діячів. “Протофіс” і “Суо-зіф”, промисловці, землевласники, генерали диктували гетьману свої вимоги, а він мав реагувати на все це з державницьких позицій.

Випробовуючи сили в кулуарних маневрах, у палаці гетьмана й навколо уряду, певні політичні сили бажали водночас погратись у війну. Так, приміром, Український національний союз, вимагаючи місця в уряді Української Держави, в той же час готував збройне повстання проти режиму і домовлявся з російськими більшовиками щодо підтримки. У результаті 14 листопада 1918 р. вибухнуло повстання, і ті військові формування, насамперед Січові стрільці, які, попри всі заборони німців, зміг заснувати гетьман, порушили військову присягу, повернувши зброю проти нього ж.

Звичайно, це була неприпустима помилка з його боку – довіряти зрадникам, бути чесним з авантюристами й професійними брехунами.

На відміну від нього, людини, яка й у новітню епоху керувалася романтичними уявленнями про політику, представники національно-демократичного табору були абсолютними реалістами, з відчуттям дійсності, близьким до геніальності. Вони досягали успіху виключно тим, що повною мірою використовували помилки й невірні кроки свого по-лицарськи прямого супротивника.

Відчайдушний наїзник, який звик долати всі бар'єри, що поставали перед ним, гетьман був у змозі одним порухом руки приборкати коня. Але політика революційного часу виявилася набагато складнішою, ніж мистецтво їзди верхи. І у Павла Скоропадського вирвалося щире зізнання: "Бог не дав мені сил...".

Відтоді безжальна доля назавжди розлучила цю людину з Україною, яка з дитинства була йому миліша за всі Петербурги й Відні. І хоча він більше ніколи не бачив Батьківщини, всі свої сили віддавав боротьбі за її волю й незалежність. Велика й незалежна Україна була метою й сенсом життя Павла Скоропадського.





# Частина 1

---

## **Життя і доля – в архівних документах**



## Постать на тлі епохи

Повним трюїзмом, але дуже необхідним, є, мабуть, констатація того факту, що історія є політикою, перегорнутою в минуле. Як би ми не хотіли абстрагувати наші уявлення про минувшину від злободенного сьогодення, але воно знов і знов нагадує про себе, нав'язуючи певні оцінки, створюючи власну шкалу сприйняття історичних подій.

Тому завдання історика не може вбачатися у повному відході від сучасності, а, навпаки, полягає в досконалому вивченні подій минулого та аналізі їх з урахуванням того історичного досвіду, що його накопичено за весь минулий період.

Цей досвід однозначно вчить, що немає вигідних чи незручних відтінків історичного шляху. Неможливо зосереджуватися лише на сплесках національної пасіонарності, адже, за Гегелем, кріт історії робить свою справу навіть тоді, коли ми не бажаємо її бачити, у "пропащі часи" (за М. Драгомановим).

Здобуття нашою державою повної політичної незалежності, вдруге протягом поточного сторіччя, дуже логічно привернуло суспільну увагу до першого акту визвольних змагань ХХ віку — створення і діяльності Української Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки. Але слід врахувати, що Центральна Рада мала лише рік історичного життя. І ми, вже вкотре відсвяткувавши її 85-ту річницю, фактично, так і не змогли посунути наш задекларований інтерес до історії новітньої української державності далі 1918 р., зупиняючись головним чином на IV Універсалі Центральної Ради. Провівши нещодавно з надзвичайними урочистостями черговий ювілей М. С. Грушевського, ми наділяли його неіснуючим на той час титулом Президента, але забули, що головуванням у Центральній Раді його зоряний час у політиці був вичерпаний. Вже наприкінці квітня 1918 р. Грушевський практично залишає велику політичну арену, втративши майже всіх своїх прихильників.

Ми боїмося подивитися правді у вічі, сказати собі, що до квітня 1918 р. державотворчий потенціал як самої Центральної Ради, так і більшості її лідерів було практично вичерпано. Логіка історичного процесу, саме питання подальшого існування молодої держави вимагали таких кроків, на які вони виявилися нездатними. Історія світових революцій переконливо свідчить, що не може бути революційних парламентів, які б здійснювали свою законотворчу роботу протягом всіх її етапів. Як правило,

той, хто стояв біля колиски революції, виявлявся вже непотрібним та, більше того, шкідливим її пестуном.

Отже, розвиток внутрішніх політичних подій, сама логіка нашої історії, а не закордонні чинники, як це прийнято і досі писати, призвели до різкого повороту в долі нашої країни. Прискорений рух, якщо не сповзання, молодой української держави у лівому напрямку, її поспішна соціалізація, а, правильніше, більшовизація, були зупинені на вимогу впливової й чисельної частини суспільства, якій було що втрачати внаслідок соціальних експериментів і яку вперто не хотіли бачити провідники Центральної Ради.

Скуштувавши російської більшовицької практики, обпалившись на анархії та розкладницьких тенденціях, злякавшись нищення усіх моральних норм, стимульованих з тієї ж червоної Москви, упевнившись у нездатності та небажанні лідерів українських соціалістичних партій протистояти такій руйнівній навалі із північного сходу, ця власницька частина національного суспільства, яке тільки-но почало формуватися на території України з різноетнічних представників промислового та землевласницького класів, спробувала перебрати владу на себе.

Лідером, уособленням і провідником цієї власницької верстви, яка значно постраждала в ході експропріаційної революції есєро-більшовицького кшталту, став професійний військовий, на той час – корпусний отаман війська УНР у відставці, колишній генерал-лейтенант російської імператорської армії, генеральний отаман Українського вільного козацтва, обраний на його з'їзді у Чигирині, керівник “Народної громади” Павло Петрович Скоропадський.

Відтоді ось уже 85 років ця постать перебуває під перехресним вогнем істориків, публіцистів, літераторів різних політичних таборів. Здається, є лише один факт, який не викликає суперечок. Це походження гетьмана зі званої в українській історії родини, котра з честю служила своїй батьківщині у битвах та на адміністративних посадах, була причетна до усіх історичних подій XVII–XIX ст. Генеалогії Скоропадських присвятили свої дослідження В. Л. Модзалевський, який протягом восьми років (1909–1917) збирав архівні документи про цю гетьмансько-старшинську родину, та О. Прицак, на той час молодий львівський студент, котрий 1938 р. за сприяння самого гетьмана написав свою розвідку “Рід Скоропадських”<sup>1</sup>.

Як нам здається, саме на такому підґрунті – правдивих архівних документах – тільки і можливо побудувати наше уявлення про будь-яку історичну постать. Лише прагнення до історичної правди є найголовнішим чинником засвоєння історичного досвіду. Без цього ми приречені сліпо повторювати одні й ті ж помилки, блукати у безкінечних лабіринтах історії та наштовхуватись на сліди своїх попередників. У цьому її

відмінність від історичних легенд та міфів, якими живляться уявлення про минуле пересічного обивателя і які є значно красивішими, привабливішими для нього. Але час не стоїть на місці. ХІХ століття народило велику кількість історичних легенд (приміром, наполеонівську у Франції; національну у Польщі, Чехії); ХХ ст. зазнало втручання в історичний процес багатьох авторитарних постатей та існування надзвичайно великої кількості історичних міфів. Проте на початку ХХІ ст. вже не годиться штучно надихати петлюрівську, грушевськівську, бандерівську, мельниківську чи будь-яку іншу легенду нашої історії.

Але так само нежиттездатною і нежиттедайною є легенда роду Скоропадських, створенню якої присвятив останні 10 років свого життя видатний історик і мислитель В. Липинський. Крах її, безперечно, прискорив смерть цієї надзвичайно талановитої людини. Він віддався обґрунтуванню цієї легенди з фанатизмом релігійного діяча і надмірною долею містицизму. І хоча такий містицизм у великій справі, на думку самого гетьмана, є необхідним, але зіткнення з “реальними політиками”, які були не містиками, а лише діячами гетьманського табору, змусили Липинського перед смертю оголосити створений ним рух розпущеним. Як виявилось, реального Скоропадського не могла влаштувати лише номінальна роль живого прапора, уособлення гетьманської легенди.

Легенди та міфи супроводжували останнього українського гетьмана протягом усього життя; побутують вони і сьогодні, щоразу переходячи з одного дослідження до іншого. Вони переконливо свідчать про значення, набуте цією постаттю, і фактичну нерозробленість джерельної бази зазначеного питання.

Але жодного справжнього історика вони не можуть влаштувати, оскільки створюють примітивізовані уявлення про історичну особу. Їм притаманні однолінійність, вип'ячування певних рис характеру або ж фактів; вони не здатні змалювати людину в історичному контексті.

Надто це проявляється у спробах історичної характеристики Павла Скоропадського, життя якого вочевидь розпадається на кілька відтинків, досить суперечливих і практично не пов'язаних між собою. Прибічники механістичних поглядів пояснюють все дуже просто: він приховував своє справжнє обличчя – монархіста, поміщика, царського генерала та германофіла<sup>2</sup>. Складніша позиція істориків гетьманського напрямку. Не осягаючи внутрішніх зв'язків між першим, другим, а особливо третім періодами життя П. Скоропадського, вони змушені скоромовкою передавати його біографію до осені 1917 р., не уникнувши й прямих фальшивок<sup>3</sup>. Вони, власне, і не спромоглися показати ідейну еволюцію гетьмана інакше, ніж зробив М. Тимофіїв у 30-х роках: “Скоропадського привів до гетьманства вроджений інстинкт, більше як якісь теоретичні міркування, і цей самий інстинкт тримає його при українстві в той час, коли здається –

все пропало, все розвалено і коли логічного плану для зміни ситуації не видно”<sup>4</sup>.

Проте будувати будь-які серйозні наукові висновки на такому хиткому ґрунті, і виводити причину усіх дій та ідейну еволюцію П. Скоропадського лише з “вродженого інстинкту”, на нашу думку, просто неможливо. Справжній історик, пояснюючи дії історичної особи, намагається отримати якнайбільше інформації про те, як ця особа оцінювала своє об’єктивне становище, так само, як і відомості про те, чого вона намагалася досягти, здійснюючи той або інший вчинок, тобто з’ясувати її цілі, плани та мотиви. Розуміння дій виникає в історика лише тоді, коли він встановлює доцільність вчинків цієї людини у світлі її власних уявлень і планів.

Виходячи з цього, найскладнішим завданням уявляється неупереджене ставлення до Скоропадського як до дійової особи історії, науково-критичний аналіз тієї інформації про нього та його вчинки, що накопичилися в архівних документах, свідченнях тогочасної преси, мемуарах сучасників – політичних ворогів, прибічників або ж друзів і, врешті, історичних досліджень про нього та його зоряний час, яких уже налічується кілька десятків.

На відміну від них, ми ставимо питання трохи інакше. Увагу хочу зосередити не на національно-державницькій темі, тобто – гетьман і Гетьманат 1918 р. у контексті визвольних змагань 1917–1921 рр. Про гетьмана Павла Скоропадського вже сказано досить багато, і, здається, ця постать охоплена, з усіх можливих точок зору. Але практично нічого не сказано про Павла Петровича Скоропадського, людину епохи великого соціального розламу, яка пройшла величезний політичний шлях, пережила докорінну ідейну еволюцію. Таких досліджень майже не існує. Саме про це слід говорити, причому висвітлити постать Скоропадського на тлі епохи великих соціальних змін намагатимемося без зайвої у науковому дослідженні ідеологізації або ідеалізації, відмовившись від застарілих підходів, штампів, ідеологем.

На жаль, саме вони утруднюють працю дослідника. В уявленнях переважної більшості сім з половиною місяців існування Української Держави характеризуються не системою понять, а певним власним іменем: “Гетьманщина”. Це ніби знімає необхідність конкретизації чи описування, а викликає у пам’яті заяложений набір ідеологем на кшталт: “поміщицька диктатура”, “реставрація монархії”, “лялька в руках німців”. Треба сказати, що останнім часом щодо цього періоду в обіг пущено і нове слівце – “маріократія”, тобто авторитарна влада маріонеткового діяча.

Причому практично не вплинула на ставлення до Української Держави відмова від комуністичного катехізису, зміщення ідеологічних пріоритетів у націодержавницький бік.

На наше переконання, причини цього полягають у некритичному опрацюванні численних спогадів сучасників та очевидців новішого гетьманату, які про цей період української історії залишили багато друкованих та ще невидрукованих праць. Їх неможливо навіть перелічити, лише розмістити за ідеологічною ознакою.

Найчисельніша група – це мемуари противників гетьмана як з українського національного, так і російського шовіністичного таборів, які надприродним чином стають одностайними у несприйнятті його постагі. Переважна більшість цих мемуаристів була особисто знайома із Скоропадським, але це лише негативно вплинуло на об'єктивність їхніх спогадів. Причому у цій групі, незважаючи на діаметральну різницю у переконаннях, автори змальовують майже однаковий портрет керівника Української Держави – хворобливого честолюбця, який випадково потрапив до керма держави, не маючи для цього жодних здібностей. Україна для нього – лише сходинка до трону (чи на київських кручах, чи, можливо, навіть на московських пагорбах). Великоросійську частину таких мемуарів практично повністю і дуже вміло використав С. Доленга у своїй памфлетовій праці<sup>5</sup>. Українська частина по-праву відкривається творами В. Винниченка (“Відродження нації”, поденники), П. Христюка, Г. Наша (Н. Григоріїва) та ін.<sup>6</sup> Але ті, хто використовує зневажливо-сатиричну характеристику з цих праць, забувають про такий вагомий факт. Як і твір С. Доленги, книги В. Винниченка, П. Христюка були вочевидь замовними. Якщо не в прямому сенсі, тобто за них не платили гроші противники Скоропадського, то у переносному – однозначно. І Винниченко, і Христюк своїми працями намагались реабілітувати себе перед Радянською владою, прокласти якусь стежку до порозуміння з нею, довести свою ворожість до гетьмана – адже він завжди залишався найбільшим ворогом більшовиків та великоросів. Так само і поява праці С. Доленги дивовижно співпала з піком активності польських спецслужб проти гетьманців на території Польської держави. В умовах польсько-німецької конфронтації офіційні кола Польщі робили усе можливе, щоб знешкодити вплив цього руху, який вони вважали пронимецьким.

Характерна деталь: серед товаришів Скоропадського по Пажеському корпусу, Кавалергардському полку були німці, молдавани, азербайджанці, іранці, поляки, фінни. Дехто з них згодом відіграв значну роль в історії своєї країни (достатньо лише назвати майбутнього фінського маршала К. Г. Маннергейма), але чомусь жодного з них сучасники не ганьбили росіянином, російським генералом. Лише українець бог зна в якому коліні Павло Скоропадський змальовується людиною “російської культури” – як за поглядами, так і за вдачею. Але так само не дуже переконливою, як на наш погляд, є спроба визначення його “людиною двох культур – української та російської; патріотом і Росії, і України”<sup>7</sup>.

Як нам здається, насправді Павло Скоропадський, так само як його брат Михайло, батько Петро та дід Іван Михайлович, тітка Єлизавета, були представниками унікального й анахронічного у другій половині XIX – початку XX ст. національно-культурного типу української еліти. Вони спромоглися дивним чином зберегти той “протонаціоналізм”, що був притаманний більшості української старшини наприкінці XVIII ст., коли розпочався процес її складного входження до імперського правлячого прошарку. Тоді українська історія, культура, мова використовувалися місцевою елітою для того, щоб довести свою рівність з російським дворянством.

Але, якщо більшість українських історичних родів у XIX ст. вже позбулися цієї утилітарної потреби, отже перейшли від “протонаціоналізму” або до “общерусского”, або до “національного самоусвідомлення” (за термінологією поч. XX ст. – “мазепинці” та “богданівці”), то родина, яка виколисала майбутнього гетьмана, залишилася на старих позиціях. Це не було притаманно всьому роду Скоропадських – адже троюрідний брат Павла і ровесник, теж чернігівський дідич Георгій Васильович Скоропадський, приміром, був активним діячем російської партії октябристів, депутатом IV Державної думи, де з його ім’ям був пов’язаний гучний антиукраїнський скандал: з думської трибуни як нащадок гетьмана він заперечував існування української мови та української нації. Родина Павла Скоропадського, навпаки, по можливості трималась старих звичаїв і не скористалась наявними можливостями придворної кар’єри, інтеграції до петербурзько-московської еліти. Уся активність Івана Михайловича та його сина Петра, доньки Єлизавети проходила на місцевій громадській та благодійницькій ниві, де вони не досягли високих державних рангів, але залишили по собі добру пам’ять.

Павло Скоропадський цілком сприйняв ці життєві принципи від діда, який мав надзвичайний вплив на формування особистості майбутнього гетьмана. Його життя склалося інакше, він присвятив себе імперській військовій службі. Але достатньо прочитати його листи матері чи брату, щоб вочевидь запевнитися, де було його серце: він називає Петербург “проклятим, скучним, холодним”, а Україну – “милою, чудною, благословенною”, яку не здатні замінити йому “ніякі Відні”. Правда, він вживає для визначення своєї батьківщини слово “Малоросія”, але не вкладає у нього будь-якого зневажливого змісту. Для нього, як і для його батьків, – це старовинна назва його рідної місцевості – Чернігівщини та Полтавщини, а сам він – “малоросіянин знатного походження”.

Це “малоросійське походження” було предметом його гордощів, і Павло Скоропадський, перебуваючи серед петербурзько-московської еліти, ніколи не забував про нього і вважав, що це вигідно відрізняє його родину від усіх інших зросійщених українських родів, яких достатньо було в Петербурзі. Дуже яскраво це було продемонстровано в одруженні Павла



Скоропадського з однією з найблисучіших наречених петербурзького вищого світу – Александрою Петрівною Дурново, до речі, теж напівукраїнкою (її мати походила з роду князів Кочубеїв). Батько її, гофмейстер і генерал-ад'ютант царя, двоюрідний брат міністра внутрішніх справ, був одним з найбагатших людей у Петербурзі. Хоча обом молодятам довелося докласти чимало зусиль, щоб нарешті одружитися, Скоропадський не вважав згоду батька нареченої за якусь ласку. Він писав брату напередодні омріяного весілля: "... Ти абсолютно неправий, припускаючи, що я нібито виходжу з родини, порядна людина з такої родини, як наша, не виходить, а вводить туди свою дружину, котра, якщо вона кохає (у чому я в даному випадку не маю сумнівів), поділяє усі переконання і моральні поняття родини чоловіка...

Тобі відоме моє ставлення до Дурнових, і тобі відомо, наскільки ми всі самолюбні..."<sup>8</sup>.

Як нам здається, це самолюбство було не тільки особистим, а родинно-національним. У Павлі Скоропадському не просто поєднувались загальноправославний менталітет (він вважав себе за походженням не нижчим за будь-який російський знатний рід) з українським самоусвідомленням та самовизначенням. Це було щось органічне, цілісний сплав, в якому знаходилося місце і російському царю як вищому суверену України згідно з Переяславською угодою, і українським гетьманам, причому не лише Івану Скоропадському, але й Івану Мазепі, ненависному для кожного росіянина та малороса-“богданівця”. Із зреченням російського імператора така цілісність була порушена.

Це підтверджується спогадами начальника штаба гетьмана, ген. Стелецького, який наводив такі думки Павла Скоропадського: “Він абсолютно широко зізнався, що у Петербурзі йому була незрозуміла можливість відділення України (Малоросії) від Росії...”

Тільки після зречення государя, якого він дуже поважав, і коли Тимчасовий уряд оголосив, що кожна народність та навіть окрема область має обрати собі керівника, він ближче познайомився із своєю Батьківщиною. [...] Тільки тепер йому, Скоропадському, зрозуміло, яку штучну ворожість чиновництво посіяло між хохлом і москалем.

Але все це, казав Скоропадський, навіть якщо він це знав і раніше, як знає це зараз, не дало б йому права на проголошення гетьманства, якщо б був у Росії імператор. Тепер, коли зник цей єдиний зв'язок, коли долею російських народів оволоділи якісь різночинці, він вважає себе більш ніж управі, і за своїм станом, і за походженням, взяти участь у долі Батьківщини"<sup>9</sup>.

Проте очевидно, що на той час над Скоропадським не могли не тяжіти більш ніж два століття “підросійської” історії України та його роду. Тому всі думки гетьмана щодо можливого майбутнього батьківщини нерозрив-

но були пов'язані з майбутньою Росією. Це є одним з найголовніших пунктів звинувачень П.Скоропадського. Противники викривали його національне зрадництво; деякі тимчасові союзники звинувачували у короткозорості. Слід підкреслити, що зараз, після виходу у світ "Спогадів" Скоропадського, написаних 1919 р., таких звинувачень побільшало. Один з авторів рецензії на це видання, В. Пономарьов, навіть назвав Скоропадського "останнім малоросійським гетьманом"<sup>10</sup>. З цим можна було б погодитись, з огляду на те, що гетьман виступав репрезентантом саме старозавітної "малоросійської" ідеології. Але слід поміркувати над тим, чи не виявився він набагато далекогляднішим, ніж усі ці противники та союзники. Ніхто з українських діячів краще за Скоропадського не знав думок та настроїв великоросійської еліти, а також внутрішніх потенціалів Росії. Тому він був абсолютно впевнений у неминучому її відродженні як великої держави, що відіграє значну роль у долі усієї Східної Європи, а тому і в долі України. Його заповітною мрією було забезпечити заздалегідь добросусідські українсько-російські стосунки. Реалізувати її гетьман намагався шляхом допомоги тим великоросійським політичним силам, представників яких знав особисто і з якими мріяв домовитися про гідну роль України у новому східноєвропейському геополітичному просторі. Він сподівався на елементарну вдячність великоруських консерваторів, які після тієї значної допомоги, що Українська Держава надавала їм і в матеріальному, і в політичному, і суто військовому обширі, мали поставитись до неї з повагою. І не вина гетьмана, що сили, на які він розраховував, виявилися настільки недалекоглядними і негнучкими, що і в 1937 р. устами А. Денікіна вперто твердили: "ніколи, звичайно, ніколи ніяка Росія – реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна – не допустить відторгнення України". А такий аналітик, як А. фон Лямпе, котрий у 1920-х роках визнавав недолугість ставлення білих до національного руху і писав, що "українців гетьмана треба було визнати", волав у пустелі...<sup>11</sup>

Те, що П.Скоропадський мав тверезий політичний розрахунок, на жаль, не зрозумілий сучасниками, свідчить і досвід його друга та однополчанина, К. Г. Маннергейма, військового вождя Фінляндії, який у 1918–1919 рр. просто марив про похід на Петроград. Хід його думок був такий самий: Фінляндія зіграє провідну роль у відновленні ладу в Росії, і та, почувавши велику вдячність, погодиться на визнання незалежності нової держави. За свою військову операцію фінни б мали назавжди приятного сусіда на півдні і були б позбавлені ще двох російсько-фінських війн<sup>12</sup>.

Не можна переписувати історію, але можна собі уявити, якою була б зараз геополітична карта Східної Європи, аби здійснилися плани двох друзів та найвпливовіших лідерів України та Фінляндії, і у 1918 р. Петроград був би завойований російсько-фінськими, а Москва – російсько-українськими військами, для чого було достатньо об'єктивних чинників.

Наша мета в іншому – продемонструвати, що такі думки гетьмана базувались на тверезому далекоглядному розрахунку, а не на якихось його “малоросійських” ілюзіях.

Таким само тверезим політиком П. Скоропадський проявив себе і в ставленні до найголовнішого чинника усіх подій 1918 р. в Україні – присутності німецької військової сили, і взагалі у ставленні до німців.

Він не був і не міг бути германофілом, хоча саме це йому приписують деякі з сучасних авторів, знайшовши, на їх погляд, незаперечний аргумент – народження у Німеччині (на курорті Вісбаден) і перебування там протягом перших 5 років життя. Але цей тривалий відрив від батьківщини, який, до речі, не був безперервним, викликаний об’єктивними причинами: важкою хворобою старшого брата Михайла. Після його тимчасового одужання родина вже ніколи не виїздила так надовго за кордон, в тому числі і через фінансову неможливість.

Німецька мова не належала до числа улюблених мов маленького Павла: значно краще він володів французькою та англійською, так само під час закордонних поїздок він залюбки жив у Франції, Італії, Англії, Швейцарії, і значно рідше – у Німеччині (хоча і відвідав австрійський Тіроль, Баварію, Дрезден та Берлін на початку ХХ ст.). Тому, мабуть, правдивим є його твердження: “Я не знав нікого ні серед німецьких політиків, ні серед військових і бюрократичних верхів”. Правда, існувала версія про знайомство майбутнього гетьмана з графом Альвенслебеном, представником німецького імператора при штабі фельдмаршала фон Ейхгорна, котрий довгий час працював у німецькому посольстві у Петербурзі. І вже абсолютною нісенітницею є чутки про родинний зв’язок Ейхгорна та Скоропадського (нібито вони були одружені на сестрах).

Тому дійсне ставлення гетьмана до німців було скоріше негативним, адже з серпня 1914 р. він воював з ними на фронті. Ще на початку 1918 р. Скоропадський хотів домовитися з представниками Франції про спільну боротьбу проти більшовиків та німців і не схвалював початку мирних переговорів з Центральними державами. Так само негативно сприйняв він пропозицію І. Полтавця-Острияниці, тоді наказного отамана Вільних козаків, взяти участь у спільних з німцями військових операціях із звільнення Києва.

Але життя підштовхувало П. Скоропадського, вимагаючи від нього остаточного визначення своєї позиції. Як це не важко, а німців як реальну і найбільш визначальну силу треба було врахувати при опрацюванні майбутніх політичних комбінацій. Запрошені як союзники, вони стали справжніми господарями України при безсилій Центральній Раді.

Майбутній гетьман враховував німецький чинник, але жодною мірою не базував на ньому своїх планів. Підписане ним напередодні перевороту зобов’язання, продиктоване ген. Гренером, якщо воно дійсно існувало,

не містило інших умов, ніж Берестейська угода та заходи щодо її виконання. Фактично не було ніякого сприяння з боку головної німецької штаб-квартири і самому фактові перевороту — лише доброзичливий нейтралітет. Більше того, певні дії німців (арешти у Центральній Раді 28 квітня 1918 р., роззброєння Січових стрільців вже після перевороту) слід вважати провокацією, а не підтримкою. Сюди ж можна віднести і звернення українських соціалістичних партій після перевороту до того ж Гренера, що дозволяло німецькому генералові розігрувати роль впливового посередника між українськими політиками й дуже драгувало гетьмана.

Незважаючи на широко відому і цитовану заяву німецького посла фон Мумма стосовно “ляльки у наших руках”, насправді німці не мали вирішального впливу на формування уряду Української Держави. Вони хотіли бачити там більше есефів і, навпаки, не бажали призначення Д. Дорошенка — але він врешті став міністром, а інші соціалісти-федералісти не увійшли до уряду. З перших же днів його роботи україно-німецькі стосунки стали сферою міждержавних заходів, а не конспіративно-терористичних, як за часів Центральної Ради.

Гетьман, який відігравав провідну роль у проведенні зовнішньої політики Української Держави, напрочуд вміло використовував наявні розбіжності між Німеччиною та Австро-Угорщиною, між військовими й дипломатами, нарешті, між Берліном і місцевими німецькими представниками. Найвищим досягненням його дипломатії став державний візит до Німеччини у вересні 1918 р., коли він виступив як гідний керівник незалежної дружньої держави, мав дуже плідні контакти з кайзером Вільгельмом, урядом, Генеральним штабом, промисловими колами. Йому вдалося вирвати згоду на формування української армії, піднести свій престиж в очах німецьких дипломатів та військових. Достатньо сказати, що той самий ген. Гренер, який розробляв план прямої окупації України, згодом перетворився на справжнього друга українців, довгі роки очолював Український науковий інститут у Берліні і до кінця життя залишився особистим приятелем П. Скоропадського.

Очевидно, слід порівняти умови німецької присутності в Україні та в інших нових державах, що виникли на окраїнах колишньої Російської імперії. Адже у 1918 р. німецькі війська увійшли ще до Фінляндії, Литви, Латвії, Естонії та Білорусії. Німці проголошували, що їх війська залишаться там доги, доки громадська безпека не буде забезпечена власними інституціями держави і доки не буде встановлений державний лад. Оплатою за німецьку допомогу стали угоди про співробітництво з німецькою імперією, значно важчі у політичному сенсі, ніж Берестейський мир. Суттєві зміни очікували і державний устрій цих країн. Вони всі мали стати монархіями і запросити на престол німецьких принців: Фрідріха Карла Гессенського — до Фінляндії, Карла фон Ураха — у Балтію та Біло-

русію. Остаточному здійсненню цих планів завадила поразка Німеччини у світовій війні.

Ця поразка змусила й гетьмана вжити заходів щодо налагодження контактів з переможним табором Антанти. Безпрецедентний дипломатичний десант вже був підготовлений до виїзду у нейтральні країни, а також до США, Франції, Англії, в Ясси на міжнародну конференцію, де вирішувалася доля Росії та оточуючих її держав. Міністр закордонних справ Д. Дорошенко у той само час у Берліні домовлявся про те, що проантантівські акції України не будуть гальмуватись німцями. І не вина гетьмана, що та ж Франція, яка на початку 1918 р. разом з Великою Британією нібито визнала Україну, а протягом усього Гетьманату через масонські канали, зокрема секретаря гетьмана С. Моркотуна, була в курсі справжніх симпатій керівника держави, спочатку вимагала від нього проголошення союзу з Росією, а потім не надала йому належної підтримки. Адже уряд Української Держави був настільки впевнений у цій підтримці, що навіть виділив гроші на розміщення французьких військ у Одесі.

Певно, що такі заходи будувалися на підставі розрахунків, тверезої оцінки ситуації. Адже саме вони були притаманні гетьману протягом усього свідомого життя, в усіх сферах його діяльності. Ніколи він не був авантюристом і не розпочинав жодної справи без її всебічного обдумування. Це стосувалося господарських справ у маєтках: раніш ніж закласти підприємство із розробки порцелянової глини у Полошках, з якої згодом вироблялась значна частина відомої російської кузнецовської порцеляни, він їздив до Англії, вивчав там справу розробки глиняних копалень, ретельно випробовував свої сорти глини, запросив до Полошок фахівця, і лише після того заклав своє підприємство. Так само серйозно підходив він і до пошуків керуючих маєтками, добору вихователів для дітей.

Ще більша відповідальність відрізняла гетьмана у прийнятті рішень, які зачіпали інтереси багатьох людей. Це дуже рано помітили в армії, доручивши зовсім молодому корнету відповідальну посаду полкового ад'ютанта. Усі однополчани та підлеглі згадували Скоропадського як турботливого командира, який вмів внести у замкнутий військовий колектив дух співробітництва.

Тому всі доленосні рішення давалися йому важко, після тривалих коливань, коли він запевняв себе, що іншого шляху немає або, ще гірше, інший шлях означатиме легкодухість, бажання позбутися відповідальності перед іншими. Саме цим пояснюються його коливання у справі початку українізації корпусу, яких не розуміє абсолютна більшість дослідників. Коли Скоропадський впевнився, що це єдиний шлях рятунку тієї значної частини військової сили, що знаходилась в його руках, від розкладу та нищення – він енергійно взявся за справу і за півтора місяці мав блискучий результат – 60 тис. українізованих вояків.

Так було і під час історичного вибору між виходом корпусу на позиції та початком боротьби з усією 7-ю армією чи навіть Південно-Західним фронтом. Він вагався досить довго, але прийняв єдине правильне рішення, подовжив тим самим життя Української Центральної Ради ще на кілька місяців.

Але найбільш драматичний вибір був здійснений у квітні 1918 р. У своїх спогадах Скоропадський пише, що в нього не було особистих цілей, а якщо б і були, то він усвідомлював, що задоволення дрібного самолюбства не компенсує усієї тієї бурі, яка здійсниться у суспільстві після перевороту. Його цілі були іншими: “Я все більше і більше упевнювався, що якщо я не зроблю перевороту зараз, у мене завжди буде відчуття, що я людина, яка заради свого власного спокою втратила можливість врятувати країну, що я боязка й безвольна людина. Я не мав сумнівів у користі перевороту, навіть якщо б новий уряд і не міг би довго утриматися. Я вважав, що напрям, взятий мною, і та творча сила й робота, що я збираюсь провести, само б по собі дало поштовх до порядку, тимчасову передишку, яка б, безсумнівно, відновила б порядок і дала б сили для нової боротьби”<sup>13</sup>.

І хоча “не все сталося, як бажалося”, і Гетьманат не виявився міцною державною структурою, — надто різними були цілі його засновників, а іноземна допомога зіграла негативну роль, “свідоме українство” думало більше про задоволення власних амбіцій, ніж про державні інтереси, але зусиллями гетьмана була вписана гідна сторінка в історію українського державотворення. Великий державник В. Липинський, навіть після свого розриву з гетьманським рухом, згадував про 1918 рік: “Але в цім році, що помер на віки, повний гріхів і помилок, було і вічне і безсмертне. Було хотіння Української Держави, що прокинулось стихійно серед всіх шарів і класів українського громадянства. Був початок возстановлення органічної структури цього громадянства, як шляхом відродження спільної державної традиції, так і шляхом міжкласового зближення, появились перші проблески почуття політичної спільности між всіма, хто живе на Українській Землі — спільного патріотизму замість ріжних націоналізмів — без чого не буває держав”<sup>14</sup>.

Ще один великий вибір стояв перед гетьманом вже на еміграції, коли він мав повне право, відчувши на собі невдячність політиків і дошкульні удари долі, залишитися приватною особою і жити на утримання німецького уряду.

Але Україна знов покликала його. У 1920 р. група українських діячів звернулась до нього з проханням підтримати входження до Ліги націй. Вже 24 листопада гетьман подав Генеральному секретареві Ліги націй Е. Драммонду меморандум про включення України до цієї спілки народів. Але, оскільки керівництво УНР подало окремий документ, значна час-

тина якого була присвячена спростуванню права гетьмана говорити від імені України, ця дипломатична акція взагалі зірвалася.

Вагомість постаті П. Скоропадського в еміграції засвідчувалась неодноразовим зверненням до нього європейських газет і навіть кампанією критики з боку демократичного українського та великодержавного російського таборів. Але на співробітництво з ним пішла українська хліборобсько-демократична партія, її лідери В. Липинський, С. Шемет, а також О. Скоропис-Йолтуховський, Д. Дорошенко, М. Тимофіїв, які разом склали новий, хліборобсько-демократичний рух. Ідеологія його знайшла виклад у “Листах до братів-хліборобів” В. Липинського, а організаційне оформлення не партійного, а скоріш орденського характеру – в Українському союзі хліборобів-державників, заснованому у 1920 р.

Згідно з планами В. Липинського, гетьман мав бути прапором цього руху, увійти як рядовий член до ради присяжних УСХД, а влада могла перейти йому лише у Києві, після звільнення України<sup>15</sup>. Проте Скоропадський не міг задовольнитися такою суто парадною роллю, бажав стати реальним керівником і мати вирішальний вплив на провід в русі, і напередодні смерті В. Липинського, у 1929–1930 рр., відбувся розрив між засновником і лідером УСХД та гетьманом. Ставши справжнім керівником гетьманського руху після 1931 р., коли він перетворився на Союз гетьманців-державників, Скоропадський усім своїм життям і смертю у квітні 1945 р. довів, що був гідним політичним діячем. Головною його метою було єднання українців задля досягнення заповітної мрії – вільної, незалежної України.

<sup>1</sup> Див.: *Модзалевський В. Л.* Малороссийский родословник. – Т. IV. – П. – Київ, 1914. – С. 661, 675; *Прицак О.* Рід Скоропадських (історико-генеалогічна студія) // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 150–168; з тих пір неодноразово ревідавалася, у тому числі окремим виданням: останній раз – *Останній гетьман // Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945.* – К., 1993. – С. 179–197. Про їх роботу з архівними документами див.: ЦДІАК, ф. 856, оп. 2, спр. 10, арк. 3, 22, 23; спр. 21, арк. 10, 15; ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 31, 37, 42, 43, а також нашу статтю: *Папакін Г.* Павло Скоропадський як діяч архівної справи (до правомірності формулювання питання) // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921). – К., 1998. – С. 166–185.

<sup>2</sup> Див.: *Доленга С.* Скоропадщина. – Варшава, 1934; *Покутський П.* Панська отаманія. – Львів, 1937.

<sup>3</sup> Див., зокрема: *Королюшин М.* Діяльність гетьмана Павла Скоропадського під час другої світової війни (Фрагмент спогадів) // *Останній гетьман.* – С. 262, де йдеться про нібито відхилення П. Скоропадським пропозиції царя зайнятися політичною діяльністю у Державній Думі, через що Скоропадського було покарано – звільнено з флігель-ад'ютантів і переведено командиром Фінляндського драгунського полку. Насправді ж і на цій посаді він залишився флігель-ад'ютантом царя, а названий полк був однією з елітних частин російської армії.

<sup>4</sup> Цит. за: *Левицький В.* Українська державна путь. – Львів, 1933. – С. 151.

<sup>5</sup> *Доленга С.* Скоропадщина. – Там докладно цитовані спогади діячів Гетьманату генералів В. Залеського, М. Могилянського, П. Чубинського, а також генералів, близько знайомих із Скоропадським: П. Врангеля, В. Гурка, А. Денікіна, П. Краснова, герцога Г. Лейхтенберзького, Р. Гуля, І. Наживіна, В. Станкевича. Але спосіб цитування не був науковим, скоріше публіцистичним, допускалися значні перекручення тексту.

<sup>6</sup> *Винниченко В.* Відродження нації. – Т. 2–3. – К.-Відень, 1920; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Відень, 1921. – Т. 1–3; *Григорій Н.* Українська боротьба за державу в роках 1917–1920. Чому українці не вдержали своєї держави. – Скрантон-па, 1934.

<sup>7</sup> Див. майстерний соціально-культурний портрет П. Скоропадського: *Пеленський Я.* Передмова: Спогади гетьмана Павла Скоропадського // *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 14–15.

<sup>8</sup> ЦДІАК, ф.1219, оп. 2, спр. 252, арк. 24 зв., 26.

<sup>9</sup> ЦДАВО, ф. 4547, оп. 1, спр.1, арк. 144–146.

<sup>10</sup> *Пономарьов В.* Останній малоросійський гетьман // *Генега*, 1996. – № 1 (4). – С. 198–200.

<sup>11</sup> Див.: *Деникин А. И., фон Лампе А. А.* Трагедия Белой армии. – М., 1991. – С. 10, 21.

<sup>12</sup> Див.: *Мери Вейо.* Карл Густав Маннергейм – маршал Финляндии. – М., 1997. – С. 108–109; 117–120; 124–128 та далі.

<sup>11</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – К., Філадельфія, 1995. – С. 144.

<sup>12</sup> *Липинський В.* Вступне слово // *Збірник Хліборобської України.* – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 5.

<sup>13</sup> *Його ж.* Комунікат. – Там само. – С. 17.

<sup>14</sup> *Липинський В.* Вступне слово // *Збірник хліборобської України.* – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 5.

<sup>15</sup> *Його ж.* Комунікат. – Там само. – С. 17.





## Роль Павла Скоропадського в державотворчих процесах 1917–1921 рр.

Сучасна українська історіографія, успішно подолавши марксистсько-сталінські догми щодо “вирішальної ролі народних мас в історії”, щодалі більше уваги приділяє аналізу ролі видатної особи в переломні епохи. Значний доробок у цьому напрямі мають обидва вектори української історіографії: материкової та діаспорної. Зі зрозумілих причин особлива увага при дослідженні подій доби національно-визвольної боротьби ХХ ст. приділяється особистісному факторові. Адже саме завдяки йому стало можливим відновлення незалежності України. Практично вже набуло офіційного статусу окремого напрямку історичної науки зусиллями Л. Винара і цілої групи науковців з України (І. Гирич, О. Копиленко, Р. Пиріг та ін.) грушевськознавство. З більшими труднощами, але наполегливо набирають ваги наукові дослідження життя та діяльності С. Петлюри (варто згадати останні праці С. Литвина), інших діячів визвольної боротьби – Є. Коновальця, С. Бандери, А. Мельника (на жаль, поки що за рахунок публікації минулого доробку діаспорних істориків і дуже малою мірою – вчених України материкової).

Однак цей об'єктивний процес має поки що однобічний характер. Він досі не привів до створення повноцінної палітри політичного життя України в ХХ ст. через долі й діяльність найвизначніших національних лідерів. Зокрема, картина подій 1917–1921 рр. усе ще хвибує на відсутність розвідок про діячів ліберально-консервативного сегмента українського національного табору, найяскравішим уособленням якого певний час був Павло Петрович Скоропадський, гетьман України (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) та лідер державницько-монархічного руху на еміграції.

За радянських часів ця постать була взагалі табуїзованою, а нині, якщо гострота критики на адресу останньої дещо знижується, набуває поступово ознак наукової, а не публіцистичної, та замовчування її ролі в подіях 1917–1921 рр. триває й надалі. Достатньо згадати найостанніше синтетичне дослідження В. Солдатенка з історії Української революції, де майже на тисячі сторінок ґрунтовного аналізу подій і постатей того періоду при всій традиційно негативній оцінці Гетьманату не знайшлося місця для бодай коротенької характеристики самої постаті П. Скоропадського<sup>1</sup>.

Завдяки ентузіазмові невеличкої групи науковців, які провели вже дві міжнародні конференції, присвячені Українській Державі 1918 р. та

гетьману<sup>2</sup>, видрукували в Україні його спогади за період 1917–1918 рр.<sup>3</sup>, історична об'єктивність намагається проторувати собі шлях, але й досі її здобутки не стали значними. У матеріалах згаданих конференцій дослідження постаті самого Скоропадського займає відносно невелике місце<sup>4</sup>, а ґрунтовне наукове видання його спогадів не викликало, на жаль, тієї реакції вченої громадськості, на яку очікували публікатори останніх. Разом з тим, є незаперечним факт їх досить частого цитування в працях, присвячених періоду Гетьманату. Із сумом доводиться констатувати відсутність будь-якої, хай стислої, об'єктивної наукової біографічної розвідки про Павла Петровича, не кажучи вже про повноцінний нарис його життя та діяльності<sup>5</sup>.

Тому просто нагальною стає потреба висвітлити справжнє місце П. Скоропадського в тих бурхливих подіях, що відбувалися в Україні й довкола неї в 1917–1921 рр. і, зрештою, призвели до нищівної поразки визвольної боротьби її народу на тлі переможного відвоювання незалежності більшістю західних окраїн колишньої Російської імперії: Фінляндії – на півночі, Естонії, Латвії та Литви – на північному сході, Польщі – на заході. Варто буде нагадати, що в усіх цих новонароджених державах процес здобуття суверенітету виявився тісно пов'язаним з визначними посталями національного консервативного табору, рішучим приборканням соціалістичної демократії й збройною боротьбою проти її інтернаціонального лівого крила, що спиралося на підтримку Радянської Росії. Імена К.Г. Маннергейма і К. Свінхувуда, фон дер Гольца, А. Сметони, К. Пятса, Й. Пілсудського назавжди вписано в історію цих країн. Адже вони стали національними героями, будівничими своїх держав. Оскільки ж історичний процес відновлення останніх на уламках Російської та Австро-Угорської імперій 1917–1921 рр. на теренах Центрально-Східної Європи мав усі ознаки спільної закономірності, то нам тільки лишається констатувати безпосередній зв'язок поразки Української революції з витісненням з національного табору упродовж кінця 1918–1921 рр. правих сил та їх лідера П. П. Скоропадського. За цих обставин його постать набуває виняткового значення і потребує ґрунтовного висвітлення.

Аналіз ролі Павла Петровича у творенні незалежної України видається необхідним почати від січня 1917 р., коли він отримав термінове призначення командувачем 34-го армійського корпусу Південно-Західного фронту, розміщеного на Волині. З цього почалися його повернення до свого українського минулого та шлях до національного майбутнього, хоча молодий генерал ще не усвідомлював цього.

Вступ на нову посаду відбувся при драматичних обставинах: в одному з полків згаданого корпусу спалахнув бунт, і попереднього командира відставили за повну безпорадність у цій складній ситуації. На прохання командувача VII армією П. Скоропадський уночі виїхав до штабу кор-

пусу, цілий день провів у дивізії, де панувала розгубленість, у повсталому полку, домігся, врешті, керованості солдатів та припинення бунту. Командування армії та фронту офіційно призначило його командувачем, хоча сам Павло Петрович скептично ставився до своїх шансів на цей пост, зазначивши в листі до дружини про наявність ще 20 генералів, які за старшинством могли претендувати на командування корпусом<sup>6</sup>.

У першому офіційному біографічному нарисі про гетьмана, випущеному 1918 р. російським журналістом А. Маляревським (Сумським), ці події описувалися як справжній подвиг – приборкання першого в 1917 р. значного виступу солдатів – і, зокрема, підкреслювалося: “Цей корпус був першим з повсталих за місяць до революції й останнім, який склав зброю після остаточного розкладу армії”. Доречно підкреслити такий викладений у біографії факт: хоча приборкання здійснювалося переважно дисциплінарними заходами, надалі новий командувач приділяв значну увагу особистому спілкуванню з молодшими офіцерами та солдатами й невдовзі став їхнім улюбленцем<sup>7</sup>.

Так, військовим бунтом, високим званням і поверненням в Україну, зустрів П. Скоропадський переддень другої російської революції. Нагадаємо, що перша викликала в нього цілком природне обурення, різку критику дій народних мас та позиції інтелігенції й, зрозуміло, страх за долю родини. Цього разу генерал, навчений попереднім досвідом, вдався до ґрунтового аналізу рушійних сил і перспектив нової революції, що почалася петроградським заворушенням наприкінці лютого 1917 р.

Він писав дружині до столиці зі своєї корпусної ставки на Волині вже 14 березня, абсолютно точно передрікаючи хід наступних подій: “Не маю сумнівів, що революція ще на самому початку, Тимчасовий уряд, який мені симпатичний, безсумнівно, є просто ширмою, фікцією, за ним виступає рада робітничих депутатів та солдатських депутатів, які в даний момент цілком систематично взялися за революціонування мас, що їм вдається дуже добре [...] Центром всього є Петроград, Тимчасовий уряд буде зметено, і тоді настане анархія... Головне у тому, наскільки уряд сильний і на що він спирається. На мою думку, в нього немає ніякої точки опори. Візьме верх партія більшовиків або інша, що проповідує [принцип] “чим гірше, тим краще” [тут і далі підкреслено в документі. – Авт.]. Павло Петрович відчув, що зречення імператора на станції Дно зняло з нього всі моральні зобов'язання перед старим російським режимом, службою якому були зв'язані принаймні п'ять попередніх поколінь його роду, слід шукати іншого місця в житті, яке на очах кардинально змінювалося. Він закликав до цього й дружину: “Взагалі, Аліна, моя дорога, мені важко тобі вказувати, що робити, але я тебе благаю не сидіти, замкнувшись у своїй клітині дорогій, а слідкувати за життям і дізнаватися не у шарах, що називається, суспільства, а у людей, які знають новий уряд,

краще за все у колах ради робітничих та селянських депутатів...”<sup>8</sup>. В іншому листі, від 12 березня, він радив дружині: “...Виховуй своїх дітей у ліберальному, але чесному культурному напрямку, не пережовуй старе, воно пішло, йди не з натовпом, а з кращими, розумними людьми держави за твоїм способом думання. Якщо в даний момент зупинитися, ти духовно загинеш. Еволюційнуй і швидко. Я тут весь час проповідую офіцерам бути у цьому на висоті становища, а то, якщо стояти на місці, життя їх захлисне...”. Щодо своєї власної ідейної еволюції П. Скоропадський писав: “...Я зовсім не збираюся закопатися й оплакувати минуле, а взяти в тій або іншій формі найжвавішу участь в громадському житті, звичайно, важко сказати зараз, де і в якій формі”. Проте вже з цього листа стало зрозумілим, що своє майбутнє генерал пов’язував з Україною: він радив сину Данилові вчити українську мову та натякав на власні плани “зробитися українцем”<sup>9</sup>. Звичайно, малося на увазі не етнічне походження, якого він ніколи не зрікався, а загальна політична орієнтація. Виходячи з цього, можна спростувати те місце у спогадах гетьмана, де він стверджував: “коли у лютому і березні 1917 року, перебуваючи з 34-м корпусом на позиції у Стохода в Углах, я вперше довідався з “Киевской мысли” про українську демонстрацію, я подумав у той час, що це робота ворогів з метою завести розбрат у нашому тилу. Пам’ятаю, що з цього приводу мені довелося сперечатися зі своїм ад’ютантом, який виховувався раніше у Київському університеті і тепер, довідавшись про українські демонстрації, надавав їм великого значення”<sup>10</sup>. Як бачимо, генерал, пишучи ці рядки, або не був повністю щирим, або ж йому зрадила пам’ять. На щастя, листування точно зафіксувало дату – 12 березня 1917 р., коли він повідомляв дружині про бажання “стати українцем”.

На наш погляд, саме тим моментом слід датувати зацікавленість майбутнього гетьмана українським політичним життям. Щоправда, в згаданому листі він визначає себе українцем “не дуже переконаним”, що можна пояснити двояко: як здійснення лише першого кроку до справжнього українства або ж визнання необхідності тісних зв’язків майбутньої України з Росією, тобто федералізм. Власне, такими федералістами навесні 1917 р. були практично всі вожді українського руху – М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін., за винятком хіба М. Міхновського. Всі вони бачили майбутнє України лише у загальноросійському контексті.

Дуже цікавим виявляється питання щодо принципових засад організації політичного життя в майбутній Україні. Адже ми знаємо, що поряд з демократичними поглядами згаданих лідерів українських соціалістів висловлювалися й інші. Вже під час тих демонстрацій у лютому–березні 1917 р., що їх згадував у своїх мемуарах П. Скоропадський, висувалися гасла “самостійної України з гетьманом на чолі”.

Питання державного устрою також турбувало Павла Петровича. В березневих листах до дружини він твердо заперечував можливість збереження монархії на імперських теренах, навіть у конституційній формі: "...Вірніше за все в нас буде республіка і дуже ліберальна, головна причина цього у відсутності кандидата на престол. Романови усім остогидли, навряд чи буде Дмитро Павлович, я певен, буде республіка, до цього треба бути готовими"<sup>11</sup>. Така об'єктивна констатація стану речей не означала, що Скоропадський став переконаним республіканцем. Проте він приймав хід подій як цілком природний та жодним чином, на відміну, наприклад, від свого близького друга К. Г. Маннергейма, не збирався цьому опиратися. Тому, на наш погляд, не відповідають дійсності твердження про його негативне сприйняття Лютневої революції, які містяться навіть у найновіших виданнях<sup>12</sup>.

Що ж до особистих партійних уподобань генерала, то, найвірогідніше, він симпатизував загальноросійській партії народної свободи, або, інакше, конституційним демократам (кадетам). Принаймні, у його архіві збереглася чернетка листа до невістановленого представника цієї партії, де Павла Петрович наголошував на необхідності роботи в армії кадетських агітаторів, "добре підготовлених, особливо з аграрного питання", інакше вплив на військо остаточно переберуть ліві партії<sup>13</sup>. Відкритим при цьому лишається питання тотожності поглядів майбутнього гетьмана і кадетів, які на той час відстоювали неподільність Росії й конституційну монархію.

На нашу думку, справа тут полягала не в особистій прихильності Скоропадського до згаданої партії, а в тому, що в ній генерал вбачав єдину силу, здатну протистояти розкладницькій агітації більшовиків та інших екстремістських партій. Адже питання збереження армії для нього, спадкового військовика, перебували на першому плані.

Проблема "українства" – власного та всього багатомільйонного населення колишнього "Південно-Західного краю" імперії – перебувала для нього на той час у зовсім іншій площині. Навряд чи була тоді присутня й думка про можливість стати гетьманом, хоча, судячи з уже цитованих спогадів, вона порушувалася іншими у присутності самого П. Скоропадського: "Згадую також, що при кінці квітня їздив якимось в штаб командуючого армією Валуєва і по дорозі зупинився в Сарнах, де провів кілька годин в Кінній Гвардії, яка там охороняла залізницю. В розмові зі старшинами мені один з них, поляк Ходкевич, сказав, що я мусив би прийняти участь в українській русі, що я міг би бути видатним українським діячем, Гетьманом навіть, і пам'ятаю, як все це мені здалося мало цікавим"<sup>14</sup>.

Усе це дає підстави стверджувати, що, якщо сам генерал на той момент і не плекав будь-яких особистих "гетьманських" планів, переймаючися виключно воєнними проблемами, серед його знайомих та друзів

такі думки вже зародилися. Характерним був той факт, що в обох випадках особами, котрі заводили з ним мову про участь у національному русі й гетьманство, були поляками. Разом з фіннами на той час це були представники найсвідоміших націй, які впритул підійшли до проблеми розбудови власних держав на уламках Російської імперії.

П. Скоропадський мав товаришів по кавалергардському полку і військовій службі серед представників обох згаданих народів, ставився до них дуже прихильно. Тому, безперечно, висловлені ними думки щодо можливості відродження гетьманату, якщо в дійсності не були сприйняті генералом схвально, все ж відклалися в його пам'яті. Проте достовірно можна стверджувати, що у нечисленних відомих нам листах, написаних весною 1917 р. до дружини, якій він завжди довіряв найпотаємніші думки, такий сюжет не зустрівся.

Причина, на наш погляд, полягала в дійсній його незацікавленості на той час питаннями політично-державного будівництва та виключній зосередженості на військових проблемах. За способом думання й фахом генерал був людиною військовою до кінчиків нігтів: звик виконувати свій обов'язок не тільки сумлінно і до кінця, брати на себе всю відповідальність за підлеглих і справу, доручену йому вищим керівництвом, а й добровільно брати на себе ширші обов'язки в разі потреби. Абсолютно щиро він писав у мемуарах про свій шлях до України: "Йшов я без честолюбних замислів, од етапу до етапу, поступово все більше і більше приймаючи той українській світогляд, який і привів мене до ідеї української державності"<sup>15</sup>.

Служіння українській ідеї П. Скоропадський уявляв собі на той час, за нашим переконанням, лише у військовій сфері. Розбудова українського війська, хоча б у вигляді українізації власного корпусу, займала всі його думки й плани. Не торкаючися цього питання в цілому, оскільки воно вже було предметом ряду досліджень<sup>16</sup>, спробуємо лише розкрити державотворчий аспект військового питання на початку революції та роль у ньому Павла Петровича.

Значення національного війська у виборюванні незалежності яскраво засвідчив історичний досвід усього ХХ ст. Очевидним він був для багатьох націй і на його початку. Саме як зародок польського національного війська слід розглядати "стрільців", що почали створюватися ще з 1910 р., а в серпні 1914 р. як "перша колона Війська Польського" під командою Ю. Пілсудського перетнули кордон Російської імперії; польські легіони у складі цісарсько-королівського війська та корпус ген. Довбор-Мусницького у російській армії; чехо-словацький корпус з військовополонених – колишніх вояків австро-угорської армії; нарешті, легіон Українських січових стрільців, який, на жаль, не відіграв своєї ролі в історії України<sup>17</sup>.

У середовищі українських політичних сил підросійської України у цьому питанні єдності не було. За влучним формулюванням Н. Полонської-

Василенко, “в українському громадянстві позначилися два напрямки: національний з М. Міхновським на чолі стояв за створення власної армії, та соціалістичний з В. Винниченком – табір української революційної демократії, який вважав за непотрібне, навіть за шкідливе творення власної армії”<sup>18</sup>.

Плани М. Міхновського, переконаного самостійника і консерватора, вже у березні 1917 р. зводилися, за свідченням близького до нього в той час В. Євтимовича, до таких пунктів:

“1. Перше наше завдання – це творити власну військову силу всіма засобами, які до того будуть надаватися.

2. Мусимо розвинути шалену агітацію серед війська – на фронті й у запілля. Мусимо й будемо вимагати від командування, щоб виділило українців в окремі національні частини, як це зроблено для поляків. В разі спротиву – а він буде напевно – будемо творити частини, не питаючись. Ці частини будемо перекидати, коли не в Україну, то в кожному разі на ті fronti, що переходять через українські землі й одночасно – очищувати Україну від московської салдатні!

3. На час, коли скличемо з’їзд, мусимо вже мати під командою українські бойові частини – на фронті й у запілля, і насамперед у Києві!

На військовому з’їзді, коли відтвориться відповідна атмосфера – мусимо її відповідно “нагріти” – прокламуємо Україну Самостійною Державою.

4. В першу чергу з’їзд виділить зі свого складу військову владу – вибере гетьмана. Треба передбачати, що наші демократи спротивляться тому. Але гетьман зуміє, коли зайде потреба, спромогтися не лише на силу фактів, але й на факти сили!

5. Першим кроком гетьмана буде замиритися з осередніми державами. Самостійна Україна не потребує воювати проти своїх природних союзників, навпаки, повинна з ними працювати. Для цього першого кроку нам і потрібно мати своє військо – хай невелике, але сильне духом”<sup>19</sup>.

Така чимала цитата потрібна для з’ясування потаємних планів самого М. Міхновського, який лише через військову силу бачив шлях до незалежності, а також для розуміння ставлення до цих планів більшості українських соціалістів. Оскільки для них власна охлократична доктрина була дорожчою за незалежність України, то вони зробили все для того, аби нейтралізувати зусилля Міхновського та його прибічників. На I Всеукраїнському військовому з’їзді їх фактично викинули з військового руху, провід якого очолили В. Винниченко і С. Петлюра. Останнього обрали головою новоствореного Українського генерального військового комітету, який, замість формування національного війська, переймався лише забезпеченням культурницьких потреб вояків-українців. На всіх трьох військових з’їздах (а останній відбувся вже після Жовтневого перевороту в Петрограді) обговорювалися які завгодно питання, крім військово-ор-

ганізаційних. Більше того, цей з'їзд відповідно до соціалістичної доктрини II Інтернаціоналу про "народ-військо" висловився за ліквідацію постійної армії й заміну її народною міліцією<sup>20</sup>.

Отже, замість творення національного війська, хай і всередині російської армії, українські соціалісти погодилися на "українізацію" певних військових частин, яка в їх увявленні полягала в суто культурницькій роботі. Справжня українізація, тобто надання частині виразно національного обличчя при збереженні її бойової міцності, була проведена тільки П. Скоропадським у 34-му корпусі. Щоправда, Центральна Рада отримала офіційний дозвіл від вищого військового командування на українізацію ще трьох корпусів, якими, на думку історика О. Думіна, мали бути 6-й, 17-й та 41-й<sup>21</sup>. І тільки один з них, 6-й, значно пізніше, у жовтні-листопаді 1917 р., насправді набув статусу 2-го українського корпусу.

Українізацію 34-го армійського корпусу, завершену Павлом Петровичем уже в жовтні 1917 р., слід вважати найвдалішим з такого роду заходів. Комкор убезпечив себе усіма можливими дозволами Верховного Головнокомандування, що згодом дало йому змогу аргументовано відбити напади нового командувача фронту А. Денікіна, налагодив дійовий зв'язок з Українським генеральним військовим комітетом та особисто його головою С. Петлюрою, вжив заходів до отримання повноцінного поповнення (не тільки національно свідомого, а й боездатного), його вишколу і навчання старшинських кадрів. Він зосередив у корпусі талановитих та відданих командирів: начальника штабу корпусу Я. Сафонова, командувача 104-ої дивізії Я. Гандзюка, начальника його штабу М. Капустянського, командувачів полків Никонова, Масалітінова, Г. Порохівського, Маєвського та ін., які прославилися під час визвольної боротьби або загинули в борні з більшовиками<sup>22</sup>.

Ще перед початком українізації корпусу генерал чітко уявляв собі політичні наслідки цього процесу та його державотворчий аспект. У листі до давнього знайомого М. Раттеля – генерал-квартирмейстера Південно-Західного фронту – Скоропадський писав: "...Якщо за справу взятися енергійно, міг би вийти дійсно хороший корпус у військовому відношенні, але, звичайно, у політичному він, імовірно, потім в Україні відіграв би величезну роль – це треба враховувати. Що ж до мене, то я особисто, маючи прізвище українця, досить відоме в країні, для такої українізації підхожу, але я ні в які авантюри вдаватися не збираюсь..."<sup>23</sup>.

Цей лист, направлений абсолютно байдужій до української справи людині, повністю засвідчує відсутність у Павла Петровича "комплексу Наполеона". На той час він не мав жодних намірів перебрати на себе управління країною. Власні амбіції генерала, якщо вони й відіграли тут певну роль, не простягалися далі військової сфери та необхідності боротьби з розкладницькими явищами в армії, носіями яких виступали більшовики.



Ставлення лідерів Української Центральної Ради до П. Скоропадського не було однозначним і весь час коливалося – від офіційної підтримки до потаємного бажання позбутися популярного військовика. Нагадаємо, що саме в колах Українського генерального військового комітету виникла ідея скористатися іменем П. Скоропадського в інтересах українізації. А в жовтні 1917 р. кандидатура генерала була офіційно висунута Генеральним Секретаріатом на посаду командувача Київської військової округи замість українофоба полковника К. Обручова<sup>24</sup>. Трохи пізніше, на українському військовому з'їзді Південно-Західного фронту в Бердичеві, де були присутні В. Винниченко, С. Петлюра, М. Ковалевський його, зустрінутого гучними оваціями, обрали почесним головою.

З іншого боку, провідними діячами Центральної Ради володів панічний жах перед примарою “українського Наполеона”. В. Винниченко ще з весни 1917 р. застерігав “свідоме громадянство” від “багнета”, патетично стверджуючи: “На кінчиках багнетів можуть маяти не тільки червоні стяжки свободи, але й чорні пасма реакції, насильства, абсолютизму...”. Соціал-демократ М. Порш, який у грудні 1917 р. замінив у військовій офіції С. Петлюру, дезінформував уряд, подавши в доповіді йому відомості про те, що ані у Києві, ані на Правобережжі, де командував Павло Петрович, справи не йдуть добре, та вихваляв полковника Ю. Капкана, командувача на Лівобережжі. За цим поданням авантюриста Капкана й було призначено головнокомандувачем української армії замість досвідчених генералів П. Скоропадського або В. Кирея<sup>25</sup>.

Свідчення цих панічних, але дуже прихованих настроїв лишив Д. Дорошенко, на той час чернігівський губернський комісар, стверджуючи, що Центральна Рада боялася української армії не менше, ніж більшовиків: “...Боялись, що, спираючись на неї, генерал Скоропадський зробить переворот і створить якийсь інший уряд, правіший, ніж Генеральний Секретаріат Центральної Ради. Коли я скоро після нічної розмови прибув до Києва і спитав там у розмові Шинкаря, чому не використовують Скоропадського з його корпусом, то Шинкар мені відповів: “боїмось, що він схоче стати гетьманом!”. Це саме я чув і від інших, в тім числі, здається, і від Петлюри”<sup>26</sup>. Слід наголосити, що ці настрої соціалістичні лідери офіційно намагалися не оприлюднювати, тому даремно шукати в протоколах засідань Центральної Ради або Генерального Секретаріату ясних вказівок на це. Проте настрої, потаємні важелі наступних вчинків було розкрито згодом у мемуарах. Наприклад, у спогадах М. Грушевського, доведених до кінця 1917 р., ім'я майбутнього гетьмана згадане один раз у зв'язку з Вільним козацтвом, нібито використаним “для таких фашистських завдань різними реакційними націоналістами”<sup>27</sup>.

За цих умов щире бажання Павла Петровича захистити Україну від більшовицької навали лише військовими засобами було приречене на

невдачу. Починаючи з жовтня 1917 р., коли комкор отримав від Главко-верха М. Духоніна наказ виступити на фронт, а від Петлюри так і не дочекався чітких директив (той офіційно підтверджував наказ, а таємно через своїх емісарів підбурював солдатський комітет повести корпус на захист Центральної Ради, тобто хотів мати в Києві самих солдатів без комкора<sup>28</sup>), він намагався протидіяти більшовицьким силам, не розраховуючи на вдячність українських соціалістів та отримавши, врешті, її. Об'єктивним фактом лишилася його перемога в найпершому етапі українсько-більшовицької війни (листопад– грудень 1917 р.), замовчуваної більшістю істориків саме через цю, останню, та через відсутність значних військових зіткнень з більшовицькими силами VII армії – 2-м гвардійським корпусом на чолі з Є. Бош і загонами, направленими з Могилева новим Главковерхом М. Криленком. Генералу вдалося вплинути на супротивника переконанням, агітацією та військовими демонстраціями, але в кінцевому підсумку він розсіяв більшовицькі загопи на шляху до Києва. Проте вже наприкінці грудня, намагаючися зберегти хоча б залишки корпусу, свідомо знищеного військовим секретарем М. Поршем, єдиний на той час рятувальник незалежної України був змушений в піти у відставку.

Невдалим був також підсумок його спроби збити широкий, але суто військовий антибільшовицький фронт з українських військовиків, польського і чехословацького корпусів, що знаходилися в Україні й підпорядковувалися французькому командуванню в особі генерала Табуї. Поляки виявляли стурбованість лише долею магнатських маєтків Правобережжя, а чехи та словаки мріяли про батьківщину і не бажали битися з більшовиками. Французького впливу виявилось замало для створення такої коаліції.

Не спромігся П. Скоропадський використати проти більшовиків і Вільне козацтво – добровільну напіввійськову організацію дрібних землевласників, генеральним отаманом якої його обрали на початку жовтня 1917 р. Потенціал вільнокозацького руху був достатньо високим, про що свідчить досвід боротьби Звенигородського коша останнього проти загонів М. Муравйова взимку 1918 р., а також хід подій на іншій, північній околиці колишньої Російської імперії. Фінський аналог Вільного козацтва – волонтерське формування Щюцкор (корпус охорони краю), очолений другом і однополчанином Павла Петровича К. Г. Маннергеймом, за півроку очистив країну від місцевих і російських червоногвардійців, відвоював незалежність Фінляндії, мир та існуючий державний лад<sup>29</sup>. На жаль, в Україні генеральний отаман Вільного козацтва не отримав, як Маннергейм у Фінляндії, такої матеріальної та фінансової допомоги, яка б дозволила йому не бути заручником політичних сил, і тому не зміг діяти настільки блискавично, як того вимагала ситуація, та й Вільні козаки виявилися менш керованими і більше збільшовизованими, ніж

щюцкорівці, – навіть отаманська сотня взяла участь у розгромі маєтку графів Браницьких<sup>30</sup>.

Увесь цей негативний досвід залучення війська до українських справ підштовхував П. Скоропадського до необхідності вдатися до суто політичних заходів рятування нової держави. Тому, відкинувши всі авантюристичні пропозиції (наприклад, очолити українські війська, які навесні 1918 р. разом із німцями йшли на Київ, або стати військовим міністром чергового уряду УНР), він почав виношувати ідею власної політичної акції, спрямованої на заміну найвищого керівництва держави і методів управління останньою. Оскільки, на його думку, демократичні засади керівництва суспільством в умовах суцільної анархії, що охопила навіть найстійкіші громадські кола, довели свою неспроможність, генерал удався до вивчення всього спектру політичних рухів, що діяли в Україні, у пошуках найбільшовищої альтернативи Центральній Раді. Відставний корпусний отаман зустрічався із самостійниками (Д. Донцов), хліборобами-демократами (В. Липинський, М. Міхновський, брати Шемети)<sup>30</sup>. Можна відзначити його контакти також із проросійським Союзом земельних власників (В. Кочубей, О. Вишневський), польським Союзом землян (граф В. Грохольський) та ін. Очевидно, жоден з цих рухів не відповідав його сподіванням. Він почав думати про власну партію, і шлях розвитку подій навесні 1918 р. уявлявся йому (за пізнішими спогадами) таким: "...Я сам не йшов свідомо до гетьманства, до якого мене підштовхували швидкоплинні події. Я не кажу, що не припускав, аби в Україні у майбутньому не було гетьмана, навпаки, я був переконаний, що це станеться, але я вважав, що попередньо буде створена партія, яка бачитиме порятунок Батьківщини у необхідності створення сильної влади в особі диктатора – гетьмана, і що цей диктатор проводитиме ті принципи, які б лягли наріжним каменем в основу партії; згодом ця партія, поширюючись і збільшуючись чисельно, створила б свої відділи по всій Україні, які б, у свою чергу, підтримали ідею гетьманства та його починання"<sup>32</sup>.

У програмі новоствореної партії "Українська народна громада" виявленій і оприлюдненій нещодавно дослідницею із Запоріжжя Г. Геращенко, декларувалися визнання у тодішній момент УНР, принцип "непередрішення" майбутнього державного устрою України, який мав бути визначений на основах політичного й національно-історичного майбутнього самим народом. Разом з тим наголошувалося на неприйнятності як самодержавства, "нездатного задовольнити різнобічні потреби народу, що виявляються при парламентському устрої", так і "відірваних від життя теорій максималістів"<sup>33</sup>. Програма в інших місцях намагалася примирити крайні погляди: у робітничому й аграрному питаннях, культурному будівництві, мовній політиці, хоча й рішучо наголошувала на самобутності, єдності та самостійності України, національному згуртуванню всіх укра-

їнців, рівності всіх перед законом, обов'язковості державної української мови, недоторканності особи, помешкання та майна, розвитку приватної ініціативи тощо.

Але партійне будівництво в умовах 1918 р. неможливо було вести тими темпами, які уявляв собі П. Скоропадський. Навіть не встигнувши опрацювати як слід партійну програму, сформувавши кістяк-партію й об'єднати справжніх однодумців, відставний отаман війська УНР самим ходом подій був змушений стати до керма незалежної України, яке майже добровільно випустила з рук українська соціалістична демократія, не вправившись із політичною кризою наприкінці квітня 1918 р.

Навряд чи гетьман, перебираючи на себе найвищу державну владу, мав готовий рецепт порятунку країни. Але він уже бачив, чого не треба робити, і усвідомлював, що його попередники-соціалісти повністю скомпрометували себе в очах громадськості.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. та відновлення старовинної національної форми правління – гетьманату – на чолі з нащадком гетьманського роду Павлом Скоропадським стали єдиним шляхом подолання цієї системної суспільної кризи. Повалення Центральної Ради було визнано закономірним фактично всіма політичними силами країни, крім більшовиків та збанкрутілої партії українських есерів, що була в Центральній Раді провідною. Але вже на початку травня її черговий з'їзд був змушений проголосити саморозпуск партії. За словами одного з державних урядовців Гетьманату, товариша державного секретаря М. Могилянського, за новим керівником держави стояли “всі антисоціалістичні елементи України, починаючи від великих поміщиків і закінчуючи дрібними земельними власниками-селянами, “хліборобами”, всі політичні партії, правіші за соціалістів, починаючи з кадетів. Це був досить згуртований антисоціалістичний блок без партійного різнобачення та без національного розбрату. За ним ішли й росіяни, і євреї, й українці, і поляки, й кадети, і октябристи”<sup>34</sup>. Прихильно поставилися до нової влади дипломатичні та військові німецькі представники, які намагалися контролювати загальну ситуацію в Україні й розробили план військової ліквідації Центральної Ради<sup>35</sup>. Велику зацікавленість гетьманом виявили також представники австро-угорського командування і віденський двір<sup>36</sup>. До того ж, новим главою держави активно цікавилися представники Франції: спочатку – генерал Табуї, а після приходу німців, коли офіційні резиденти Антанти вже не могли діяти відкрито, – їхні агенти в масонському русі. Гросмейстер Великої ложі України “З'єднані слов'яни” С. Моркотун увійшов до найближчого оточення П. Скоропадського<sup>37</sup>.

Таким чином, можна стверджувати, що проголошення Української Держави 29 квітня 1918 р. не викликало широкого спротиву в суспільстві, за винятком мітингово-анархічних заходів, спровокованих українськими

есерами. Навколо постаті гетьмана об'єдналися практично всі політичні рухи, правіші за соціалістів, – самостійники хлібороби-демократи, представники російських політичних партій та союзів, польські громадські сили, впливові ділові кола (Союз промисловців, торговців та фінансистів – Протофіс), а також широкі непартійні маси землевласницького населення. Він користувався також зовнішньою підтримкою, причому як центральних держав, так і таємних представників Антанти.

Такий широкий спектр політичної підтримки, крім однозначного позитиву, загрожував великою небезпекою. Адже кожна з цих сил вважала П. Скоропадського своїм творінням або, за крилатим висловом німецького посла барона Мумма фон Шварценштайна, “лялькою в наших руках”<sup>38</sup>. Децю подібне могли б заявити також керівники Протофісу чи Союзу земельних власників. Проте насправді гетьман від першого дня свого правління повів себе настільки гідно й гнучко, що будь-які спроби справа чи зліва диктувати йому напрями політики ставали марними. Згадаймо: генерал В. Гренер – головний “аранжувальник” німецької політики в Україні – хотів, щоб перший кабінет Української Держави складався з представників поміркованих лівих сил. З цих причин він провів кількаразові переговори з ними (соціал-демократами, соціалістами-федералістами та ін.), які за власною ініціативою пішли на таке посередництво. І хоча згодом, намагаючись виправдатися хоча б перед собою, активний учасник цих подій С. Єфремов писав у щоденнику про вимушеність переговорів та своє скептичне ставлення до них<sup>39</sup>, насправді обидві сторони дуже серйозно обговорювали умови участі соціалістів у новому уряді, розробили кілька політичних проектів, у тому числі й стосовно ролі самого гетьмана – тимчасового президента, військового керівника абощо<sup>40</sup>. Достатньо сказати, що в записнику А. Ніковського – лідера партії соціалістів-федералістів – серед записів за травень 1918 р. зафіксовано хід переговорів з Гренером, наради лівих 1–2 травня, виступи на них того ж Єфремова, В. Винниченка та ін., відбито такі слова німецького генерала: “Побачимо. Може, Скоропадський не справиться, тоді буде окупація (з поділом). Грамоти Скоропадського ми не визнаємо. За “Закони” (йдеться про проголошені 29 квітня “Закони про тимчасовий устрій України”. – Авт.) Устимович уже пішов геть”<sup>41</sup>. Приблизно так само представникам Київського губернського українського з'їзду 1 травня відповів ад'ютант фельдмаршала Ейхгорна: “Ви на цю глупу бумажку – грамоту не дивіться. Той дурак, що її підписав (фамілія його, здається, Устимович? – запитав він офіцера, котрий був з ним і це підтвердив) уже пішов геть”<sup>42</sup>. У факті відставки першого отамана Ради міністрів Української Держави протягом першої доби його прем'єрства відбилася перша серйозна криза в стосунках німецького командування й гетьмана. Проте останнє слово у формуванні кабінету лишилося за П. Скоропадським. Він затвердив той склад

Ради міністрів, який підготували йому 30 квітня – 3 травня виконуючий обов'язки прем'єра М. Василенко та прем'єр Ф. Лизогуб. Навіть у Міністерство закордонних справ було призначено Д. Дорошенка, проти якого, як австрофіла, рішуче заперечували німці. Єдина поступка для них полягала в тому, що з місяць він вважався не повноправним міністром, а керуючим міністерством<sup>43</sup>. Що ж до списку міністрів, поданого Протофісом увечері 29 квітня, то він навіть не розглядався новим керівником держави<sup>44</sup>. Ці два приклади (за бажанням їх кількість можна збільшити), на наш погляд, переконливо доводять ту думку, що гетьман являв собою політично самостійну постать. Він, звичайно, брав до уваги вектор політичних впливів, використовував їх у своїх інтересах, але ніколи не перетворювався на маріонетку (ляльку) в чийхось руках.

Більше того, можна сміливо стверджувати, що гетьманська держава підхопила, продовжила й розвинула ті політико-економічні напрацювання УНР, які заслуговували на це. Зокрема, йдеться про здобутки в державному будівництві, зовнішній політиці, вирішенні фінансових проблем, створенні воєнної доктрини, національно-культурній розбудові, розв'язанні церковного питання<sup>45</sup>. А в аграрній галузі гетьман намагався провести справжню земельну реформу, спрямовану на створення широкого та впливового прошарку дрібних землевласників – ту реформу, яку мала здійснити ще Центральна Рада, але так і не спромоглася зробити це. На заваді стало засилля в ній українських есерів з їхньою доктриною “соціалізації землі”, що не мала в Україні жодних коренів.

У сучасній історичній літературі можна іноді зустріти твердження щодо “бонапартизму” П. Скоропадського<sup>46</sup>. На нашу думку, до таких висновків слід підходити дуже обережно. Адже цей термін, як і більшість соціальних ярликів, народився у надрах марксистсько-ленінсько-сталінської ідеології з її неодмінним прагненням підігнати всю різнобарвність соціально-економічного життя суспільства під досить примітивну схему. Для спростування тези про “бонапартизм” Павла Петровича достатньо наголосити на двох моментах. Перший – бонапартизм в марксистсько-сталінському значенні пов'язаний з винятковою роллю військових, армії в політичному житті й авантюристичною зовнішньою політикою, що балансує на межі війни (класичні режими Наполеона I та Луї-Бонапарта у Франції, канцлерство О. фон Бісмарка в Німеччині, правління П. Столипіна 1907–1911 рр. у Росії). Але ж в Українській Державі 1918 р. військове питання належало до найболючіших. Через спротив німців розбудова армії фактично не відбулася, вплив військових на політику був зовсім мінімальним, а зовнішньополітичних авантур не могло й бути – П. Скоропадський бажав миру з усіма сусідами, навіть з більшовицькою Росією. Другий момент, окреслений у марксистських ідеологемах як загравання з різними класами суспільства й маневрування між їхніми інтересами,

також не вписувався в українські реалії 1918 р. Нам здається коректнішим вести мову про намагання встановити дійсний класовий мир, щире прагнення примирити інтереси селян та великих землевласників, підприємців і робітників, здебільшого за рахунок найзаможніших верств. Тобто це була політика справжнього соціального партнерства, а не демагогічного лавірування між інтересами різних класів та прошарків суспільства. Проте, безперечно, це питання заслуговує на поглиблене вивчення, а не механічне наліплювання віджилих ярликів.

Дуже щільно до цієї проблеми примикає інша – засади якої саме політики наслідував гетьман, розбудовуючи Українську Державу? Чи насправді це була політична реакція – реставрація дореволюційного буржуазно-поміщицького режиму, на чому наголошували всі соціалісти (більшовики, українські есери, соціал-демократи, навіть соціалісти-федералісти)? Достатньо згадати характеристики С. Єфремова гетьманської “Грамоти” 29 квітня 1918 р.: “Недвозначний документ реакційного курсу”; В. Винниченка: “Це була просто вакханалія класової помсти, здирства, насильств і одвертого грабіжу”; П. Христюка: “Найчорніша, найгіршого гатунку німецько-російська буржуазно-поміщицька реакція”; І з’їзду КП(б)У: “Германо-гетманская фінансово-капіталістически-поміщицька правящая контрреволюція”, парешті – В. Леніна: “Реставрація буржуазно-поміщицького монархізму”<sup>47</sup>.

Фактично дослівно повторюють таку характеристику деякі сучасні дослідники, причому не лише непримиренні критики Гетьманату (В. Солдатенко, О. Мироненко)<sup>48</sup>, але й “об’єктивісти” (В. Верстюк)<sup>49</sup>. Дуже поширеною є точка зору на останній як на реалізацію національної консервативної ідеї<sup>50</sup>. Лисяк-Рудницький і самого П. Скоропадського вважав вихідцем з “представників української виразно консервативної думки та її епігонів” (разом з Ф. Уманцем, В. Горленком, братами А. й М. Стороженками, П. Дорошенком), підкреслюючи тенденцію такого консерватизму без опори в рідному громадянстві вироджуватися “у політичну і соціальну реакцію”, а Гетьманат називав “державно-політичним відродженням українського організованого консерватизму”<sup>51</sup>. Незважаючи на всю протилежність першій думці, ця теза є її логічним продовженням. Адже, що таке консерватизм в умовах соціальної революції, як не повернення до минулого суспільного ладу (у нашому випадку – навіть до позаминулого), тобто реставрація? Перед цією дилемою зупинився найкращий знавець того періоду Я. Пеленський, який у своїх висновках був надто обережним і не дав свого визначення характеру гетьманської держави: “Діячі гетьманату, відстоюючи погляд, що приватна власність є основою цивілізації і культури, вважали введення системи, яку ми сьогодні називаємо соціальним ринковим господарством, тобто поміркованим капіталізмом, найкращою розв’язкою економічних проблем в Україні”<sup>52</sup>.

На наш погляд, більшість істориків не бере до уваги суттєву світоглядну еволюцію самого Павла Петровича протягом усього життя й особливо періоду 1917–1920-х рр., вважаючи погляди гетьмана і для 1918 р. суто консервативними. За нашим переконанням, П. Скоропадський на той час був прибічником ліберально-реформаторської доктрини, а консервативні погляди розвинулися в нього пізніше, під впливом В. Липинського та в міру становлення гетьманського руху. Згадаймо, що вже у квітні симпатії генерала були на боці Тимчасового уряду, який консервативним називали хіба що більшовики. Проект програми Української народної громади, декларації П. Скоропадського від 29 квітня й уряду від 10 травня 1918 р., численні інтерв'ю й висловлювання глави держави незаперечно свідчили, що Українська Держава в особі перших урядовців намагалася впровадити в життя саме ліберально-реформаторські цінності: примат приватної власності, проведення радикальної аграрної реформи, забезпечення прав робітничого класу; свободу особи та сумління, недоторканість житла, введення представницького Українського Союму тощо. Що ж до реставрації, то своє ставлення до минулого режиму генерал висловив ще напередодні перевороту у відповідь на заяви деяких представників Союзу земельних власників, які посилалися на досвід імперської Державної ради: "...З цією Державною радою і подібними установами докотилися ми до того, що переживаємо зараз революцію і безладдя, грандіозності й безглуздя проявів якої світ ще не бачив". Щодо місця Гетьманату в революційних процесах його думка була однозначною. Він вважав, "що революція ще не закінчилася, що вона ще у повному розвитку і що гетьманство стало першим порухом у більш поміркований бік, більш природний і тому більш міцний"<sup>53</sup>.

Лібералізм був характерною ознакою персонального складу першого уряду Української Держави. Майже всі міністри, незважаючи на партійні або національні розбіжності, належали до однієї суспільної верстви – ліберальної інтелігенції (земці, правники, університетська професура). За часів Російської імперії це був мозок суспільства, єдиний його прошарок, здатний ініціювати суспільні реформи. Жоден з них (за винятком С. Гербея, який увійшов до уряду пізніше) не належав до царської адміністрації будь-якого рівня, а якщо і взяв участь у державному правлінні у всеросійському масштабі (М. Василенко, Ф. Лизогуб), то лише після повалення царату. Більше того, переважна частина міністрів Української Держави, що була заангажована у ліберально-визвольний рух, у той або інший спосіб зазнала утисків царизму. Жоден з них не був зацікавлений у справжній реставрації минулого режиму. Характерно, що першим, здається, ліберальний характер гетьманської влади помітив член СВУ М. Троцький – видавець віденського "Вістника політики, літератури й життя", який у статті "Еволюція лібералізму на Україні" писав: "Зробитися само-



стійниками примусили лібералів не лише політичні обставини даного моменту, які спонукали їх перебрати провід в державі, а й інші соціальні та економічні чинники постійного характеру”<sup>54</sup>.

Ліберально-реформістський, а не консервативно-реставраторський характер влади гетьмана засвідчували й “Законои про тимчасовий державний устрій України” – тимчасова конституція Української Держави. Історики дуже любляють цитувати той фрагмент зі спогадів київського юриста А. Гольденвейзера, де останній з гумором описує, що вона “показалась мне подозрительно знакомой. Я взял из шкафа т. I, ч. I Свода законов и начал сравнивать читаемое с Основными законами по изд. 1906 г. Оказалось, что за немногими отступлениями гетманская конституция воспроизводила эти Основные законы. Порядок и почти весь текст Основных законов 23 апреля 1906 г. был сохранен”<sup>55</sup>. Але варто нагадати, що ці Основні закони – квазіконституція Російської імперії – схвалені царем напередодні першого засідання Державної думи під тиском революційного руху 1905 р. Вони істотно обмежували традиційний російський абсолютизм. Отже, йшлося про єдиний конституційний документ державно-правової спадщини імперії, гідний наслідування новоствореною ліберальною Українською Державою. Павло Петрович був реальним політиком і не сподівався протягом короткого часу розробити щось нове, власне, а просто тимчасово відновив найліберальніші закони минулого режиму (фактично скасовані після 3 липня 1907 р.) з надією в перспективі прийняти власні. Той проект Конституції УНР, що гарячково обговорювався Малою Радою 29 квітня 1918 р. і ніколи не був офіційно прийнятий, з об’єктивних причин не міг служити такою основою. Під час партійних нарад початку травня 1918 р. навіть найлівіші соціалісти не наполягали на ньому, як, власне, й на продовженні політичного існування Центральної Ради. Вони висловлювалися за розроблення нової конституції, яка б передбачала наступну, досить плутану та компромісну структуру влади: президента, обраного Установчою Радою; гетьмана як військового керівника; останній же мав призначати міністрів, а його самого – обирати Державна рада з представників політичних партій, спілок, союзів торговців і промисловців; верховним органом у державі мали бути Всенародні збори<sup>56</sup>. Але цей наспіх зліплений документ, який самі автори переглядали кілька разів, лишився мертвонародженим. А адаптовані гетьманом старі закони відіграли свою роль у перехідний період, разом з тим не заважаючи справжньому реформаторству.

У центрі реформаційних планів П. Скоропадського, крім уже згаданої аграрної реформи, безумовно, не консервативного, а ліберального змісту, знаходилися також фінансова, податкова, правова, земська та місцевого самоврядування, військова, церковна, освітня та інші реформи, які мали надати Українській Державі ліберально-демократичний вигляд. На жаль,

абсолютна більшість з них лишилася, у кращому разі, тільки на папері через незацікавленість в їх проведенні як правих, так і лівих сил, втручання німців, нездатність більшості міністрів, а передусім прем'єра Ф. Лизогуба діяти настільки швидко, наскільки цього вимагав вир революції. Останні вважали її закінченою. Разом з тим абсолютно правим був Павло Петрович, коли написав у "Спогадах", що саме він об'єктивно зробив найбільше для утвердження української державності: "Хай порохують неупереджено: ніколи ані до, ані, звичайно, після Україна не підходила так близько під поняття держави, ніколи з нею, не дивлячись на те, що вона була наводнена чужоземними арміями, з нею так не рахувалися, як під час гетьманства, а у справі народної освіти та мистецтва, того, що головним чином виховує національність, зроблено, я стверджую, у сто разів більше без усякого дикого насильства, ніж зробила Рада, а потім Директорія"<sup>57</sup>.

Разом з тим об'єктивним був і трагічний фінал останнього гетьманату, зумовлений засадничою неможливістю у революційно-анархічний час займатися ліберальними експериментами й реформаторством на тлі розгулу класових антагонізмів, названих самим Павлом Петровичем "правим" та "лівим" більшовизмом. До цього додалася і чимала низка суб'єктивних факторів, передусім небажання національних сил співпрацювати з гетьманом (для них зручнішим виявилось домовлятися з німцями, ніж з П. Скоропадським), його невміння заохотити й залучити їх до такої співпраці. Проте найголовнішою виявилася об'єктивна неможливість для останнього виступити в ролі диктатора, необхідність чого він усвідомлював, але так і не зміг змусити себе задля блага України діяти рішучими заходами, не озираючись на думки різних таборів. На наш погляд, саме це унеможливило використання того значного вихідного потенціалу Гетьманату, який відзначали сам Павло Петрович та інші неупереджені спостерігачі діаметрально протилежних політичних поглядів<sup>58</sup>.

Відразу після формального зречення 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський, опинившись у Берліні, розпочав працювати над спогадами. В них він намагався підбити логічний підсумок своєї участі в українському державотворенні та з'ясувати, передусім для себе, причини власної нищівної поразки. Гетьман вбачав їх насамперед у провалі курсу "середньої лінії" в соціальному і національному питаннях, у відсутності серед політичних сил та практичних політиків справжніх одностайних, а на останньому етапі існування Української Держави – в грубих прорахунках керівників держав Антанти, які на угоду великоруським шовіністам своєчасно й відкрито не підтримали його режим. Разом з тим, Павло Петрович, досить об'єктивно підсумовуючи свій гіркий досвід перебування протягом семи з половиною місяців при владі, позбувся багатьох ілюзій, але не відмовився від самої української державницької ідеї: "Щоб

там не було, Україна у тій чи іншій формі буде. Не змусиш ріку йти назад, так само і з народом, його не змусиш відмовитися від своїх ідеалів”<sup>59</sup>.

Проте в мемуарах гетьмана даремно було б шукати будь-які думки про напрямки подальшого розвитку українського руху, а тим більше – про своє місце в ньому. Вони лише підбивали підсумок певного етапу його життя та діяльності, фіксували тогочасні погляди, але не накреслювали перспективи. Фактично П. Скоропадський у 1919 – на початку 1920 рр. вів цілком приватне життя: облаштував родинний побут, уважно стежив за пресою, зустрічався з великим колом людей різних поглядів, водночас тримавсь осторонь будь-якої політики.

Можна лише здогадуватися, що саме стало переломним моментом його самовизначення. На нашу думку, спілкуючись із росіянами-емігрантами, старими знайомими й комбатантами, яких багато було саме в Берліні, гетьман остаточно усвідомив абсолютну несумісність російського та українського національних рухів правого гатунку. Переконливо довела це Добровольча армія, яка восени 1919 р. стала провідною антибільшовицькою силою, але не спромоглася утриматися в Україні більше чотирьох місяців саме через свою ворожість навіть до поміркованих проявів українства. У ті дні Павло Петрович писав одному зі своїх колишніх урядовців М. Могилянському: “...Усі невдачі Добровольчої армії я приймаю близько до серця, і мені надзвичайно важко тепер тут сидіти в таку хвилину, коли я все життя та всю війну був з ними і розділяв радощі й горе їх. Але з усією цією політикою я абсолютно не погоджуюсь”<sup>60</sup>. А не погоджувався він зі сліпим українофобством білих, які бачили в Україні лише “австрійську інтригу”. Саме ставлення до державності останньої було тим поворотним пунктом, який відривав П. Скоропадського від певної групи його колишніх співробітників (міністрів В. Зеньківського, І. Кістяківського, О. Романова, М. Чубинського, сенатора С. Завадського, того ж М. Могилянського). Вони або подалися до загальноросійського табору, або, кращому разі, залишилися на “малоросійських” позиціях і, як останній, чомусь вперто бажали “реабілітувати його [гетьмана. – *Авт.*] перед культурним світом та особливо Росією за його гетьманство”<sup>61</sup>.

На відміну від них, Павло Петрович дедалі більше проникався національно-державною ідеєю. Вже на початку 1920 р. він підкреслював у листі до М. Могилянського: “Повертаючись до нашої України, я додержуюсь тої думки, що тільки ті діячі тепер можуть мати успіх, котрі без задньої думки творитимуть Україну як самостійну державу на підставах дрібнобуржуазних з широкою світовою політикою [...] Тільки той може мати успіх, хто стоїть на підвалинах самостійності”<sup>62</sup>.

Фактично, тут містився логічний розвиток однієї з тез “Спогадів” (“лише національне почуття можна протиставити більшовизму”<sup>63</sup>), але, разом з тим, засвідчено перехід П. Скоропадського від федералізму, при-

бічником якого він був за Гетьманату та ще і в 1919 р., під час написання спогадів, до оборонця державної самостійності України, яким він став на еміграції. З цих позицій та з новими союзниками (ними стали члени заснованого тоді у Відні Українського союзу хліборобів-державників) Павло Петрович розпочав кілька зовнішньополітичних акцій. Їхня мета полягала в підтриманні українського руху у вигляді політичних демаршів або фінансової допомоги провідними європейськими державами. Про це в емігрантському середовищі активно поширилися чутки. А. Жук – досить упереджений спостерігач з Відня – із заздрістю відзначав “англійську протекцію” гетьмана, його контакти з прем’єром Ллойд-Джорджем і, навпаки, підкреслював у своєму щоденнику не дуже плідні спроби зав’язати аналогічні стосунки з Ф. Мільєраном у Франції, а щодо Німеччини заявив: “Шанси Скоропадського в Берліні неважні”<sup>64</sup>. Більш плідні контакти зав’язалися в гетьманських представників з урядом Угорщини – у вересні 1920 р. колишній міністр закордонних справ Української Держави, а на той час – чільний діяч гетьманського руху Д. Дорошенко відвідав Будапешт, де прем’єр граф І. Бетлен обіцяв йому підтримку.

Оскільки ці двосторонні акції мали перемінний успіх, Павло Петрович відчував необхідність у значному міжнародному заході, який засвідчив би його позицію в державницьких питаннях. Для цього приспіла й нагода – винесення восени 1920 р. на першу асамблею Ліги Націй українського питання та можливість вступу України до неї. У широких емігрантських колах поширювалася думка щодо необхідності підписання відповідного подання саме гетьманом як єдиним легітимним керівником національної держави. До П. Скоропадського звернулися Р. Смаль-Стоцький і А. Марголін, які ніколи не були гетьманськими симпатиками, з таким проханням: “Ваша Ексценція була головою нашої держави і тому, що у самому нашому проханні ми робимо вказівку на Вашу першу грамоту, в якій Ви прокламуєте суверенітет українського народу, то Ваше таке теперішнє прохання до Ліги Націй було б дуже корисне для нашої нації”<sup>65</sup>.

Павло Петрович відгукнувся на це шире прохання, направивши 24 листопада 1920 р. Генеральному секретареві Ліги Націй Е. Драммонду свій меморандум. У ньому гетьман наголошував, що “вважає своїм обов’язком піддержати зо всіх сил акцію, яка відповідає почуттям і бажанням цілої української нації, не дивлячись на різниці, існуючі між її політичними партіями”<sup>66</sup>. На жаль, саме ці партійні непорозуміння зірвали цю акцію. Табір УНРівської еміграції, наляканий імовірною перспективою через таке подання фактично визнати за П. Скоропадським права глави Української держави в екзилі, подав свій окремий меморандум. Ним виносилися на широкий загал дрібні партійні сварки, зокрема стверджувалося, що гетьмана настановили німці, що він репрезентував лише клас поміщиків і проти нього вибухнуло загальнонаціональне повстання. До-

датком до меморандуму були універсали Української Центральної Ради, які дуже умовно трактували проблему державного суверенітету та незалежності України. Не дивно, що за таких умов рішення Ліги Націй щодо визнання останньої було негативним.

Різко негативну реакцію діячів колишньої УНР у зв'язку з можливим поверненням П. Скоропадського на політичну арену можна простежити й за реакцією А. Жука на статті про гетьмана, які почали з'являтися в емігрантській і німецькій пресі у 1920–1921 рр. Жук занотував у своєму щоденнику зміст розмови з австрійським архієпископом Вільгельмом фон Габсбургом–Льотрінгеном, відомим в українських колах як Василь Вишиваний, з обговоренням однієї такої статті у “Der Reichwart”. Співрозмовники зійшлися на тому, що стаття інспірована самим гетьманом, а Василь Вишиваний додав, що це не перший такий виступ німецької преси<sup>67</sup>.

Але, всупереч цим думкам, слід констатувати справжній, неупереджений інтерес газет різних країн до особи Павла Петровича як реального державотворця, який неможливо пояснити лише інспірацією. Прикладом такого виступу у пресі стало інтерв'ю П. Скоропадського швейцарській “Gazette du Lousanne” 15 жовтня 1920 р. Обґрунтовуючи появу цього матеріалу, редакція газети писала: “Роль, яку відігравав гетьман на Україні, дуже мало відома за кордоном. Це незнання дійсного стану речей в добрій мірі йде на рахунок тих тенденційних інформацій, які різні партії спритно пускали за кордон”. Розмова Павла Петровича з редактором точилася головним чином довкола подій 1918 р.: обставин приходу П. Скоропадського до влади, його ставлення до Берестейського миру та перебування німців в Україні, необхідності земельної реформи, причин візиту до Німеччини у вересні 1918 р. Закінчувалася стаття такими словами гетьмана: “Одначе я переконаний, що для майбутнього спокою Східної Європи, в боротьбі з розкладовими тенденціями крайніх течій є тільки одна опора, один охоронний мур – це національне почуття. Україна, організована в державу, базовану на національному почуттю, відповідно глибокому бажанню всього народу керуватися самим собою, стане несокрушимою опорою того миру, якого цілий світ тепер шукає”<sup>68</sup>.

Ці факти свідчать про однозначне ставлення П. Скоропадського до української державності, яке за час еміграції ще більше загартувалося, стало непохитним. Такими були не лише офіційні заяви, а й найпотаємніші думки гетьмана, і це промовисто доводить його лист до М. Могилянського від березня 1921 р. У ньому чітко зафіксовано державницьке кредо Скоропадського: “Я стою за самостійну Україну тому, що тільки ясно й однозначно поставлений національний лозунг може врятувати Україну від більшовицького ярма; крім того, абсолютно втративши віру у прагнення Росії всіх таборів до чесного вирішення українського питання, я вважаю, що тільки стоячи на самостійному шляху, Україна та

Великоросія зможуть встановити щирі, братерські взаємовідносини. Я вважаю, що саме моральне почуття, якщо глибоко вдуматися в це трагічне, як Ви називаєте його, питання і серцем переживаєте його, вимагає сповідання самостійності”<sup>69</sup>.

Ці слова підкріплювалися справами. Саме в 1921–1922 рр. гетьман віддав своє ім'я й маєстат служінню ідеї українського консервативного націоналізму, остаточно пов'язавши свою долю з монархічним рухом (хоча сам, як ми пам'ятаємо, ще в 1917–1918 рр. не був ані консерватором, ані монархістом). Але майже два роки роздумів на чужині, близьке знайомство з видатним українським мислителем В. Липинським – ідеологом модерної дідовичної класократичної монархії – привели П. Скоропадського до думки про необхідність для України в тодішніх умовах саме цієї державної форми. Від того часу, незважаючи на всі складнощі політичного життя в еміграції, неодноразові розколи у гетьманському русі, внаслідок яких настав розрив з найближчими прибічниками (спочатку з В. Липинським, згодом з О. Скоропис-Йолтуховським), бурхливі міжнародні події сам Павло Петрович лишився непохитним прапором та керівником цього руху, щиро і до кінця відданим ідеї української самостійної державності. Це переконливо засвідчила його донька Єлизавета Кужим-Скоропадська, яка була при гетьмані в його останні хвилини у квітні 1945 р.: “Мій Батько до останнього вірив міцно в можливість здійснення великої Мети. Перед його духовними очима завше стояла велика Українська Держава”<sup>70</sup>.

<sup>1</sup> Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.

<sup>2</sup> Див.: Останній гетьман. Ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського / Відп. ред. О. Лупанов. – К., 1993. – 400 с.; Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5. / Відп. ред. Г. Папакін. – К., 1999. – 264 с.

<sup>3</sup> Гетьман Павло Скоропадський. Спомини / Передмова Г. Папакіна. – К., 1992. – 112 с.; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Головн. ред. Я. Пеленський. – К., Філадельфія, 1995. – 496 с.

<sup>4</sup> За нашими підрахунками, лише 37 % матеріалів першої й 6 % другої конференції тією або іншою мірою стосувалося безпосередньо постаті П. Скоропадського.

<sup>5</sup> Постаті Павла Петровича присвячено кілька популярних та наукових розвідок, які, на жаль, не змогли об'єктивно висвітлити її. Див.: Білодід О. Помілявся я двічі...: про останнього гетьмана України і військ козацьких Павла Скоропадського // Україна. – 1991. – № 23. – С. 26–33; *Єкельчик С.* Павло Скоропадський // Історія України в особах. ХІХ–ХХ ст. – К., 1995. – С. 216–222; *Пиріг Р. Я., Проданюк Ф. М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрету // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 9. – С. 91–105; *Вони ж.* Гетьман Української Держави (Павло Скоропадський) // Українська ідея: Постаті на тлі революції. – К., 1994. – С. 113–134; *Папакін Г.* Гетьман Павло Скоропадський: штрихи до портрету // Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. – К., 1992. – С. 3–9; *Він же.* Павел Петрович Скоропадський // Вопросы истории. – М., 1997. – С. 61–81.

- <sup>6</sup> Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 1219, оп. 2, спр. 694, арк. 127–127 зв.
- <sup>7</sup> *Маляревский А. П.* Скоропадский, гетман всея Украины. – К., 1918. – С. 17–18.
- <sup>8</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 696, арк. 73–74 зв.
- <sup>9</sup> Там само, арк. 5–7.
- <sup>10</sup> Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. – К., 1993. – С. 10.
- <sup>11</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 694, арк. 4.
- <sup>12</sup> Уряди України у ХХ ст. – К., 2000. – С. 95–96.
- <sup>13</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 537, арк. 10–10 зв.
- <sup>14</sup> Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. – С. 10–11.
- <sup>15</sup> Там само. – С. 10.
- <sup>16</sup> Див.: *Горелов В.* Гетьман Української Держави П. П. Скоропадський. – К., 1995. – С. 10–23; *Він же.* Військова діяльність П. П. Скоропадського (1886–1917) // Останній гетьман. – С. 33–48; *Він же.* Військова діяльність П. Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній Раді (березень–грудень 1917) // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – Т. 2. – К., 1997. – С. 322–352; *Думін О.* Гетьман Павло Скоропадський як командант I українського корпусу й наказний отаман Вільного козацтва // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 32–38; *Панакін Г.* Командир I українського корпусу // Історія України. – 2000. – № 9 (169). – С. 2–3; *Стефанів З.* Українське збройні сили 1917–1921. – Ч. 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 2-е виправл. вид. – Б.м., 1947. – С. 28; *Якимович Б.* Збройні сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – С. 89–92 й ін.
- <sup>17</sup> *Наленч Д.* и Т. Юзеф Пилсудский – легенды и факты. – М., 1990. – С. 44–77; Українські січові стрільці. 1914–1920. – Монреаль, 1955. – С. 8–18.
- <sup>18</sup> *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 2. – К., 1995. – С. 465.
- <sup>19</sup> *Сетимович В.* Військо йде. Уривок із спогадів про березень 1917 р. в Києві. – Львів, 1937. – С. 104–107.
- <sup>20</sup> Див.: *Щусь О. Й.* Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. – № 7. – С. 11–85.
- <sup>21</sup> *Думін О.* Назв. праця. – С. 32.
- <sup>22</sup> *Серета М.* Сторінка з історії визвольної боротьби (пам'яті генералів Гандзюка і Сафоніва) // Літопис Червоної Калини. – Ч. 11. – Львів, 1931. – С. 15–16.
- <sup>23</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 330–331 (прим.).
- <sup>24</sup> Українська Центральна Рада / Документи і матеріали у 2 т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 339.
- <sup>25</sup> Там само. – Т. 2 – К., 1997. – С. 44–45.
- <sup>26</sup> *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє – минуле (1914–1918). – Ч. 2. – Львів, 1923. – С. 46.
- <sup>27</sup> *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 130.
- <sup>28</sup> З огляду на це дещо фантастичними і документально не обґрунтованими є твердження сучасного дослідника С. Литвина щодо “наказів Петлюри” Скоропадському “перекрити залізничний шлях на Київ” (див.: *Литвин С.* Симон Петлюра у 1917–1926 роках. – К., 2000. – С. 85).
- <sup>29</sup> Див.: *Маннергейм Г. К.* Мемуары. – М., 1999. – С. 85, 129–130.
- <sup>30</sup> Див.: *Скоропадський П.* Спогади. – С. 110.
- <sup>31</sup> Там само. – С. 128–129.
- <sup>32</sup> Там само. – С. 139–140.

<sup>33</sup> *Геращенко Т. С.* Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух. Історія, ідеологія, політика. Вісник Державного лінгвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія". – 2000. – Вип. 4. – С. 209.

<sup>34</sup> *Могілянський Н. М.* Трагедія України // Революція на Україні по мемуарам белых. – М., Л., 1930. – С. 122.

<sup>35</sup> Докладну інформацію про це див.: *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. – 1999. – № 1. – С. 108–115. Взагалі ця публікація справляє подвійне враження: з одного боку, вона ніби побудована за оригінальним листуванням генерала В. Гренера – дуже впливової постаті серед німецьких військових; але з іншого, листи переказуються, а не цитуються, і неможливо зрозуміти, що написав останній, а що належить перу В. Дмитришина. До того ж, там наводяться такі відомості, які німецький генерал не міг подати через їх абсолютну абсурдність: що П. Скоропадський та фельдмаршал фон Ейхгорн були одружені на сестрах (О. П. Дурново, дружина гетьмана, не мала сестер) або що Павло Петрович очолював Союз земельних власників. Все це змушує нас підходити до фактів, поданих у згаданій публікації, дуже обережно.

<sup>36</sup> Див.: *Скоропадський П.* Спогади. – С. 130–131; а також *Hornikiewicz Th.* Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. – Bd. 3. – Philadelphia, 1968. – S. 109.

<sup>37</sup> Німецько-австрійська інтервенція на Україні. – Т. 1. – Х., 1933. – С. 27–28; *Скоропадський П.* Спогади. – С. 105, 215; *Крижановська О. О.* Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII – на початку XX ст. – К., 1998. – С. 90, 98, 100; *Hass L.* Ambicje, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1905–1908. – Warszawa, 1984. – S. 148–150; *Idem.* Wolnomularstwo Ukraińskie 1917–1921 // Studia z Dziejów ZSSR i Europy Środkowej. – T. XVIII. – Warszawa, 1983. – S. 58–64.

<sup>38</sup> Див.: Крах германської окупації на Україні. По документах окупантів. – М., 1936. – С. 142–144.

<sup>39</sup> *Єфремов С.* Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С. 115.

<sup>40</sup> Див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923. – Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 р. – Ужгород, 1930. – С. 56–58; Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), ф. 115, оп. 1, спр. 1, арк. 112.

<sup>41</sup> Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису (далі НБУВ, ІР), ф. 226, № 5, арк. 6–63 зв.

<sup>42</sup> Німецько-австрійська інтервенція на Україні. – Т. 1. – С. 165.

<sup>43</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 162; Крах германської окупації на Україні. – С. 150.

<sup>44</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 157.

<sup>45</sup> Див. нашу розвідку: *Папакін Г. В.* Державотворча спадщина Центральної Ради і становлення Української гетьманської держави 1918 р. (до формулювання питання) // Центральна Рада і український державотворчий процес. М-ли наукової конференції 20.03.1997. – К., 1997. – С. 85–97.

<sup>46</sup> Див.: *Андрусішин Б.* У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. – К., 1995. – С. 75 і далі; *Геращенко Т. С.* Українська народна громада. – С. 205–206.

<sup>47</sup> Див.: *Єфремов С.* Назв. праця. – С. 115; *Винищченко В.* Відродження нації. – Ч. III. – Відень, 1921. – С.16; Первiй съезд Коммунистической партии (больше-



виков) України (5–12 июля 1918 г.). Протоколы. – К., 1988. – С. 145; *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 36. – С. 322–323.

<sup>48</sup> *Солдатенко В. Ф.* Назв. праця. – С. 470–558.

<sup>49</sup> Див.: *Верстюк В. Ф.* Українська держава // Історія України: нове бачення. – Т. 2. – К., 1996; *Він же.* Вузлові проблеми вивчення історії Української Держави 1918 // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5. – С. 145–147 та ін.

<sup>50</sup> Див. численні праці *В. Потульницького, С. Гелея*, статті та розвідки *В. Буравченко, Я. Малика* та ін.

<sup>51</sup> *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 126–127.

<sup>52</sup> *Пеленський Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: міфи та реальність // Останній гетьман. – С. 10–11.

<sup>53</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 162–163, 165.

<sup>54</sup> Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 25.05.1918. – Ч. 21(204). – С. 313.

<sup>55</sup> *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – М., Л., 1930. – С. 37.

<sup>56</sup> НБУВ, ІР, ф. 226, № 5, арк. 8–10.

<sup>57</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 267.

<sup>58</sup> Див.: *Алексеев А. А.* Из воспоминаний // Архив русской революции. – Т. XVII. – Берлин, 1928. – С. 180; *Лампе А. А., фон.* Причины неудачи вооруженного выступления белых // *Деникин А. И., Лампе А. А., фон.* Трагедия Белой Армии. – М., 1991. – С. 21, 30; *Кучабський В.* Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у “Чотирикутнику Смерти” в липні – серпні 1919 р. // Літопис Червоної Калини. – Ч. 11. – Львів, 1931. – С. 7–9; *Kutschabsky W.* Die Westukraine in Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923. – Berlin, 1934. – S. 93; *Липинський В.* Вступне слово // Збірник Хліборобської України. – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 5.

<sup>59</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 47–55.

<sup>60</sup> *Сергеев А. А.* Россия и Украина. Из дневников Н. М. Могиланского и штем к нему П. П. Скоропадского 1919–1926 // Минувшее. – № 14. – М., СПб, 1993. – С. 258.

<sup>61</sup> Там же. – С. 259.

<sup>62</sup> Там же. – С. 256.

<sup>63</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 298.

<sup>64</sup> National Archives of Canada (далі – НАС), MG 30, С 167, Fa. 1663, vol. 1, f. 17.

<sup>65</sup> Ibid, f. 50.

<sup>66</sup> Хліборобська Україна. – Кн. II, зб. II–IV. – Відень, 1920–1921. – С. 184–185.

<sup>67</sup> НАС, MG 30, С 167, Fa. 1663, vol. 1, f. 16.

<sup>68</sup> Див. український переклад інтерв'ю: Хліборобська Україна. Кн. IV, зб. VIII. – Відень, 1922–1923. – С. 182–184.

<sup>69</sup> *Сергеев А.* Указ. соч. – С. 265.

<sup>70</sup> *Кужим-Скоропадська Є.* Від 8 до 28 квітня 1945 р. (з Меллінгена до Меттена) // *Скоропадський П.* Спогади. – С. 456.



## Українська гетьманська держава 1918 р. та її проводир

29 квітня 1918 р. у Києві розпочалися події, які й досі оцінюються істориками неоднозначно, здебільшого з протилежних позицій. При цьому навіть важко сказати, де проходить розподільна межа в оцінці відродженого Гетьманату і самої постаті Павла Скоропадського. Радянські історики, прибічники УНР та українських соціалістичних партій, російські історики-шовіністи одноголосно охрестили його зрадником, німецькою маріонеткою, забуваючи при цьому, що уклала Брест-Литовську угоду і запрошувала німців Центральна Рада. Одностайно викривають вони й наміри гетьмана обійняти не лише український, а й російський престол. Представники двох перших груп одноголосно карбують гетьмана як ставленика найбільш реакційних сил, поміщиків і промисловців, які усі були неукраїнського походження, закидають йому підтримку російських кадетів. Водночас “державницька” школа української історіографії, починаючи з міністра закордонних справ Української держави, відомого історика Дмитра Дорошенка, доводять, що сім із половиною місяців гетьманської України у 1918 р. були періодом найбільших досягнень у зовнішній політиці, відзначались внутрішнім спокоєм та культурним розвоєм, були часом справжнього державотворення. Різнобій спостерігається і в працях сучасних українських істориків, які нерідко повторюють уже існуючі думки, не завжди наважуючись на власні спостереження та висновки. Зрозуміло, що в такій ситуації неупередженому досліднику дуже важко досягнути самому і розкрити іншим справжній зміст цього короткого, але важливого відтинку Української революції початку ХХ ст.

Лютнева революція в Росії поставила нащадка старовинного гетьмансько-старшинського роду, відомого в історії України принаймні з кінця XVII ст., перед доленосним вибором. Оскільки зречення останнього російського імператора скасувало Переяславську присягу династії Романових, майбутній гетьман усе більше уваги звертав на український рух. До нього, українця за походженням, приїздить емісар Центральної Ради; сам Павло Скоропадський відвідав військово-Генеральне секретарство і бачився із Симоном Петлюрою. Секретарство справило на нього не дуже втішне враження: “взагалі типовий революційний штаб”, але зворушило “викристалізоване почуття любові до всього українського”<sup>1</sup>. Із цього часу Скоропадський розпочав українізацію свого, відведеного з фронту для

переформування, корпусу. Відбувалася поступова заміна солдатів і старшин – росіян українцями, старшинські школи у корпусі поступово переймалися національним духом, зроста національна свідомість солдатів. Повільно, але остаточно корпус, саме через увагу Скоропадського не стільки до політичних, скільки до національно-культурних питань, перетворювався на справжнє українське військове об'єднання. Своєю продуманою і вдало здійснюваною українізацією генерал здобув неабиякий авторитет в українських колах. Тому 6 жовтня 1917 р. на з'їзді Вільного козацтва у Чигирині його обрали отаманом цієї військово-міліційної добровільної організації, що об'єднувала власницькі прошарки сільського населення, зацікавлені в приборканні соціалістичної анархії<sup>2</sup>.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді й проголошення III Універсалу Центральної Ради генерал Скоропадський знов опинився веред важким вибором. Російська військова ставка вимагала відправлення 34-го корпусу на фронт, що розвалювався, аби зміцнити його хоча б одним дисциплінованим з'єднанням. Проте національні інтереси диктували необхідність залишити корпус на місці, щоб урятувати Київ, Центральну Раду і взагалі Україну від відступаючих збільшовичених частин, найнебезпечнішою з яких був 2-й гвардійський корпус, яким фактично керувала Євгенія Бош. Скоропадський, вже корпусний отаман війська УНР, відмовившись від виконання наказів російської ставки, обсадив частинами 1-го українського корпусу всі залізниці Правобережної України, роззброїв і вислав до Росії більшість дезертирів. Тим самим він урятував від розгрому, грабунку та наруги значну частину території України<sup>3</sup>.

Проте, і на цьому варто наголосити, соціалістична більшість Центральної Ради замість вдячності своєму рятівникові висловила йому недовіру. Підозрюючи його в підступних намірах встановити власну диктатуру, не довіряючи аристократові й поміщику, нове військове міністерство М. Порша зробило все, аби Скоропадський подав у відставку, а найбільш боєздатний корпус української армії розвалився. Тому під час другої більшовицької навали на Київ – із Півдня й Сходу – у Центральної Ради не залишалося жодних військових частин, окрім кількох сотень слобідських гайдамаків Петлюри, київських Вільних козаків інженера Ковенка та 300 юнаків, які згодом трагічно загинули під Крутами.

Павло Скоропадський у цей час, незважаючи на образу, завдану йому Центральною Радою, намагався мобілізувати всі можливі сили для боротьби проти більшовиків і німців, готових до вступу в Україну. Проте його контакти з французькою військовою місією у січні 1918 р. результатів не мали. Чехословацькі частини, що підпорядковувалися французам, не брали ніякої участі у наступних подіях. Так само не справдилися надії на Вільне козацтво, яке, за незначним винятком, уражене більшовицькою бацилою, не організувало спротиву “червоним” росіянам. Навіть

комендантські частини штабу Вільного козацтва у Білій Церкві громили разом із селянами маєток Браницьких. Подорож Павла Скоропадського до Білої Церкви, до своїх вільних козаків, ледь не коштувала йому життя<sup>4</sup>.

Ситуація докорінно змінилася після того, як Центральна Рада підписала мирну угоду з державами Четверного союзу, і в Україну як союзники увійшли австро-угорські та німецькі війська. За їх допомогою армія УНР повернула Київ і до квітня 1918 р. повністю очистила територію України від російсько-більшовицьких сил.

Але умови, продиктовані союзниками, були досить обтяжливими для українського уряду. Німці та австрійці, для яких цей договір був однозначно “хлібним”, не збиралися спокійно спостерігати, як українські міністри порушують умови найголовніших продовольчих поставок, а часом і виступають проти німецьких інтересів. До того ж, Центральна Рада увійшла в глибоку політичну кризу, спричинену й занадто лівим аграрним законодавством. Голову УЦР та міністра землеробства буквально осаджували делегації хліборобів, чий ділянки згідно з останнім законом підлягали конфіскації й примусовому розподілу. Питання весняного засіву стало політичним, оскільки ані попередні, ані нинішні власники землі не були впевнені, що їм належатиме засіяний сьогодні врожай<sup>5</sup>.

Владу в уряді та Центральній Раді захопили українські есери, які вперто відстоювали програму розподілу землі. Михайло Грушевський на засіданні ЦК УПСР наголошував: “...ми не можемо відмовитись від того, що ми обіцяли народові”<sup>6</sup>.

Така позиція не дала партії популярності в сільських низах, які мріяли про розподіл земель більшовицького гатунку. Вона відштовхнула від Центральної Ради не лише “чужих Україні землевласницьких елементів”, як думав Грушевський, але й більшість корінного хліборобського населення.

За цих умов різні громадські сили, розчаровані Центральною Радою, почали пошуки політичної альтернативи. Національно-соціальний вектор цих пошуків зійшовся на “Українській народній громаді” – політичній організації, що об’єднувала українські державницько-консервативні елементи, певні російські кола, офіцерів 1-го українського корпусу, взагалі поміркованих людей. На чолі громади стояв колишній отаман УНР Павло Скоропадський. Значні надії на нього, крім того, покладали великі землевласники, промисловці та підприємці, німецьке командування та дипломати.

За їхньої підтримки та прихильного нейтралітету 29 квітня 1918 р. відбувся державний переворот. З’їзд землевласників восьми губерній у складі 6432 делегатів обрав Павла Скоропадського гетьманом України, відродивши тим самим після майже півторастолітньої перерви старовинну форму державного правління, скасовану ще Катериною II. Того ж дня

новий гетьман отримав благословіння київського митрополита на Софійській площі. Його прибічники практично без спротиву захопили найважливіші урядові споруди. Центральна Рада, перелякана вторгненням на своє засідання німецького загону, що відбулося напередодні, та арештом кількох міністрів, фактично саморозпустилася, не ризикнувши навіть зібратися 30 квітня.

Цього дня у Києві та найбільших містах України були оприлюднені “Грамота” гетьмана та “Закони про тимчасовий устрій України”, які стали конституційною основою нового режиму. У них проголошувався перехід до одноосібної влади, що тимчасово зосереджувалась у гетьмана<sup>7</sup>. Сам принцип влади чітко не формулювався. Скоропадський відмовився від монархічної влади і відкинув підготовлений його радником О. Палтовим проект проголошення Української Держави як київського князівства та галицького королівства<sup>8</sup>. Але так само не погодився він і на запропонований соціалістами-федералістами титул гетьмана як тимчасового президента України. Він розумів, що в період загальної анархії, розладу всіх сфер громадського й політичного життя лише одноосібна сильна влада здатна вивести державу з глибокої кризи. “Грамота” передбачала тимчасовий характер надзвичайних повноважень до скликання Українського Сойму. Що ж до монархічних зазіхань, в яких Скоропадського звинувачували та звинувачують як ліві українці, так і праві росіяни, то вони не простежувалися ані в основних документах, ані в діяльності гетьмана. Достатньо сказати, що на випадок смерті, тяжкої хвороби або неспроможності виконувати свої обов’язки Скоропадський передбачив певну процедуру переходу влади не до сина Данила (йому тоді було вже 14 років) чи регентської ради, а до спеціальної колегії з трьох осіб, призначених Сенатом, урядом і самим гетьманом<sup>9</sup>.

До справжнього монархізму гетьманський рух прийшов лише згодом, уже на еміграції, у 1920–1921 роках, під значним впливом ідей В. Липинського, творця “богданівської легенди” в історії й теорії “української дідичної класократичної монархії” у політиці. Сам гетьман досить довго не схилявся до відкритого монархізму, вважаючи його невчасним для найширшого оприлюднення за часів ліквідації більшості монархій світу. Це був один з найголовніших пунктів розходжень між ним і В’ячеславом Липинським, через які Скоропадський підписав заприсягнення і увійшов до Ради присяжних українського союзу хліборобів-державників останнім, у листопаді 1921 р.<sup>10</sup> Тому звинувачення гетьмана в намірах заснувати свою династію чи то на київських кручах, чи навіть на московських пагорбах є абсолютно безпідставними<sup>11</sup>.

Найбільші ускладнення після перевороту чекали на Скоропадського при формуванні уряду. Згідно з “Грамотою”, він мав призначити лише прем’єра (“отамана Ради міністрів”), який вже самостійно підбере і пред-

ставить гетьману весь склад уряду. Перший прем'єр М. Сахно-Устимович, полтавський поміщик, який разом з гетьманом підписав "Закони", пробув на цій посаді лише один день, оскільки йому взагалі не вдалося сформувати уряд. 30 квітня ця справа перейшла до М. Василенка, російського кадета і відомого українського діяча, історика й юриста, професора Київського університету св. Володимира. Гетьман, поборюючи шалений тиск фінансистів і промисловців, хотів бачити серед міністрів популярних українських діячів, зокрема А. Ніковського, С. Єфремова, П. Дорошенка, Д. Багалія, проте всі вони під різним приводом відмовлялися від співробітництва. Характерно при цьому, що той же С. Єфремов і навіть В. Винниченко інших умовляли до уряду. Про це пише, зокрема, посилаючись на власний досвід, Д. Дорошенко<sup>12</sup>. Але коли він дійсно увійшов до міністерства закордонних справ навіть не міністром, а управляючим міністерства, його миттєво виключили з партії соціалістів-федералістів і урочисто проголосили про це у пресі. Тому очевидно, що українського національного чи більш-менш лівого уряду не міг зібрати і М. Василенко. До Ради міністрів, яку вже на початку травня очолив Ф. Лизогуб, земський діяч з Чернігівщини, який мав досвід і державного урядовця, включали людей не за їх партійною ознакою, а за діловими якостями. Цього не могли зрозуміти сучасники, які, починаючи аналізувати то прізвища міністрів, то їх дореволюційні звання й посади, то партійну належність, доходили висновку: українців там не було<sup>13</sup>. Але насправді там не було українських соціалістів, котрі, замість переговорів з прем'єрами гетьмана, бігали до німецького штабу, сподіваючися на його вплив на Скоропадського. Водночас там не було жодної людини, так або інакше не пов'язаної з Україною або невідомої широкому загалу. Достатньо наголосити, що міністр продовольства С. Гербель – колишній харківський губернатор; міністр юстиції М. Чубинський – син автора українського національного гімну, активний український діяч та відомий правник; військовий міністр О. Рогоза – бойовий генерал, представник старовинного старшинського українського роду; міністр фінансів А. Ржепецький – відомий київський фінансист; міністр земельних справ В. Колокольцев – харківський землець і поміщик. Пізніший міністр внутрішніх справ, а спочатку держсекретар І. Кістяківський був популярним адвокатом і походив з відомої української родини. Знаними діячами національного руху були міністр закордонних справ Д. Дорошенко та директор Українського телеграфного агентства Д. Донцов. Навіть такі міністри-неукраїнці, як міністр торгівлі С. Гутник, міністр праці Ю. Вагнер, державний контролер Г. Афанасьєв усією своєю попередньою діяльністю були міцно пов'язані з Україною. Склад працівників міністерств не піддавався перевірці на лояльність новому режимові. Багато товаришів міністрів, керівників департаментів, не кажучи вже про простих урядовців, залишилися на своїх місцях.

Достатньо назвати В. Мазуренка, українського соціал-демократа, товариша міністра фінансів, та В. Чеховського, українського есера, товариша міністра сповідань, майбутнього прем'єра Директорії та архієрея УАПЦ<sup>14</sup>.

На першому ж засіданні уряду 2 травня 1918 р., що проходило під головуванням гетьмана, вирішувалася доля попередніх політичних провідників. Новостворена Рада міністрів прийняла безпрецедентну в умовах громадянської війни ухвалу: оскільки діяльність колишніх міністрів не виходила за рамки виявлення їх особистих поглядів і переконань, вони, згідно із проголошеними гетьманом законами про свободу віри та слова, не підлягали будь-якій відповідальності, а тим більше арешту. Якби ж у нових умовах вони розпочали боротьбу проти режиму, то несли б повну відповідальність за скоєне після перевороту<sup>15</sup>. І, дійсно, встановлення нового ладу, мабуть, уперше не супроводжувалося масовими репресіями проти інакомислячих. Ті ж діячі Центральної Ради, які відразу пішли в підпілля, готувалися до боротьби з гетьманом, аж до збройного повстання<sup>16</sup>.

Загалом в Україні спостерігалася дивовижна картина. Переворот відбувся майже без жертв (загинули троє офіцерів-гетьманців, застрелився один січовий стрілець та при нез'ясованих обставинах було поранено М. С. Грушевського, який 29–30 квітня переховувався в казармах УСС). У цілому українське громадянство не чинило опору політиці гетьмана, спрямованій на відродження приватної власності, ладу та спокою. Проте всі соціалістичні партії (УСДРП, УПСР, УПСФ), селянські та робітничі організації протестували проти перевороту та особисто гетьмана на своїх з'їздах, що відбулися у травні. Найбільш рішучо були настроєні більшовики, які відразу ж затаврували Скоропадського як німецьку маріонетку та реставратора монархічних капіталістично-поміщицьких відносин. Вони ще у серпні проголосили авантюристичне повстання, яке коштувало життя багатьом селянам та робітникам і було засуджене вже самими більшовиками на II з'їзді КП(б)У у жовтні 1918 р.<sup>17</sup> Уся їхня діяльність, як і всеукраїнський страйк залізничників, відкрито фінансувались з Радянської Росії. Хоча російська делегація, очолювана болгарином Х. Раковським та українським більшовиком Д. Мануїльським, з травня перебуваючи в Києві, нібито вела мирні переговори з Українською Державою, насправді ця присутність використовувалась однозначно для організаційної та агітаційної боротьби проти гетьмана<sup>18</sup>. Крім місцевих більшовиків, російська делегація встановила контакти з Українським національним союзом, голова якого, В. Винниченко, згодом відверто писав про свої постійні візити до Раковського й навіть пропозиції щодо отримання від нього грошей. Так само від Радянської Росії “живилися” всі ватажки селянських повстань: Нестор Махно отримав благословіння на антигетьманську діяльність особисто від В. І. Леніна та Я. М. Свердлова; звенигородці й тарашанці, які повстали проти Української Держави та німців

спочатку під національними гаслами, після розгрому знайшли притулок у нейтральній смузі між Україною та РСФРР, а згодом стали основою Червоної армії, яка вигнала Директорію.

З іншого, іноземного джерела фінансувалася діяльність численних ліворадикальних російських груп. Партія російських есерів (як лівих, так і правих) була в Україні досить активною, її зусиллями була здійснена ціла низка кривавих терористичних актів: від підризу військових складів у Києві та Одесі до замаху на німецького маршала Ейхгорна. Убивства дрібніших представників німецького та австро-угорського війська були майже повсякденним явищем. Готувалися також заходи на гетьмана та чинів уряду Української держави. У створенні такої обстановки була зацікавлена передусім Велика Британія, оскільки утримання в Україні кількох корпусів німців, зрив для них продовольчих поставок полегшували їй боротьбу на фронті.

Неконструктивно виявилася позиція російських консервативних кіл щодо Української Держави. Як згадував пізніше сам гетьман, біженці з Радянської Росії, приїхавши в Україну, проходили у своєму ставленні до неї кілька етапів. Спочатку, коли вони відїдалися й відпочивали, то висловлювали лише свій захват від всього побаченого, що дуже відрізнялося від залишеного у Радянській Росії. Другий етап: починали порівнювати дореволюційне життя у столицях з Києвом і знаходили багато розбіжностей. І, нарешті, третій етап – їх уже починала драгувати Україна, її мова, звичаї, культура. Саме сфера культури, якій гетьман приділяв найбільше уваги, де були реальні здобутки – відкриття власної Академії наук, двох українських державних університетів, державних театрів, опери, багатьох шкіл та гімназій, – піддавалася такими біженцями найгострішій критиці. Часом навіть створювалося враження, що вони, сприймаючи політичні та економічні заходи гетьмана, не можуть вибачити того, що він виступає українською мовою і від імені України<sup>19</sup>. Використовуючи легальні можливості гетьманського режиму, росіяни створювали в Україні різні політичні об'єднання (Нарада членів Державної Думи, Рада державного об'єднання Росії, Рада земств і міст Півдня Росії, Союз відродження Росії та ін.). Тут напівлегально перебував лідер партії кадетів П. М. Мілюков, який змінив антантівську орієнтацію на пронимецьку. Але всі вони діяли проти незалежної Української Держави й особисто гетьмана, вважаючи його зрадником, німецьким ставлеником, підозрюючи у зазіханнях навіть на всеросійський престол. Так само ставився до нього і колишній комбатант ще з російсько-японської війни А. Денікін, вождь Добровольчої армії, незважаючи на те, що Українська Державна створила умови для існування цієї армії (фінансова підтримка, поставки зброї та боєприпасів, допомога у вербуванні офіцерів)<sup>20</sup>. Великодержавні російські кола не розуміли федералістських поглядів геть-



мана, який на той час вважав Україну рівноправною часткою майбутньої Російської Федерації і був готовий використати всі ресурси України задля створення такої федерації, не зупиняючись навіть перед війною з більшовиками. Але саме провідна роль України у цьому процесі викликала спротив росіян<sup>21</sup>. У Києві поширювалися сатиричні вірші поета Мятлева:

*“Из хохлов создав чудом нацию,  
Пан Павло кроит федерацию,  
“Ах ты Русь моя, Русь родимая,  
Ты единая, неделимая”.  
Не хотим Павла, пана щирого,  
Подавайте нам Драгомирова,  
“Ах ты Русь” і т. д.*

Федералістські погляди Скоропадського, з одного боку, були підставою для критики Українським національним союзом гетьманського режиму як проросійського. З іншого боку, деякі міністри Української Держави, діячі об'єднань промисловців, торговців та фінансистів, земельних власників сприймали їх як імпульс для боротьби з українством і подавали гетьману численні протести й ультиматуми. Скоропадський практично не знайшов однодумців у цьому питанні<sup>22</sup>, незважаючи на те, що серед українських діячів усіх спектрів цирих самостійників у 1917–1921 роках виявилось зовсім мало.

Дуже складними були стосунки гетьмана з німецьким та австро-угорським військовим командуванням, цивільною адміністрацією. Маршал Ейхгорн, начальник його штабу ген. Гренер, посол барон фон Мумм, австрійський посол граф Форгач по-різному уявляли завдання своєї діяльності в Україні. Крім зрозумілих розбіжностей між берлінським та віденським дворами, не співпадали наміри військових і дипломатів. Це дозволяло гетьману, вміло використовуючи такі розбіжності, проводити досить незалежну політику<sup>23</sup>. Але в головному питанні – виконанні економічної частини Брестської угоди, укладеної Центральною Радою, – він був зв'язаний своїми обіцянками, даними ще напередодні перевороту. Павло Скоропадський домігся передачі справи збору продовольства з рук німецьких військових до створених ним хлібних бюро, що значно впорядкувало справу. Його заслугою було також збільшення надходжень німецьких промислових товарів для обміну. Однак позбутися усіх зловживань, звичайно, не вдалося.

Німці вперто заперечували проти створення українського війська. Вони захопили всі військові об'єкти, склади колишнього Південно-Західного фронту з усім майном, що дозволяло створити не одну, а кілька армій. Ними вживалися й заходи з ліквідації наявних українських військових формувань: Січові стрільці<sup>24</sup> були роззброєні ще 30 квітня, а сформовані з військовополонених дві дивізії синьо- та сірожупанників –

напередодні й відразу ж після гетьманського перевороту. Фактично до осені 1918 р. існувала лише одна українська військова частина – дивізія генерала Натієва, яку передбачалося на прохання Кубанської Ради направити на Кавказ для боротьби з більшовиками. Лише згодом почалося формування сердюцьких полків – гвардії гетьмана з полтавських та лубенських хліборобів. Після візиту Скоропадського до Берліну і зняття німецького veto почалося формування восьми кадрованих корпусів для майбутньої масової армії. У 1919 р. Українська Держава вже реально могла мати справжнє професійне військо. Взагалі державні візити прем'єра Лизогуба, а потім – і гетьмана до Німеччини дозволили зняти багато непорозумінь, виявилися не лише дипломатичним, а й важливим політичним кроком. Але саме за цей візит російські шовіністи найбільше таврували Скоропадського<sup>25</sup>. Їхній лідер В. В. Шульгин навіть писав у своїй ростовській газеті: колись гетьман обіцяв покласти незалежну Україну до підніжжя імператорського престолу, але тільки зараз ми дізналися, якого імператора він мав на увазі.

Значно важче склалися стосунки України з Австро-Угорщиною. Оскільки їй належала майже вся Західна Україна, то велике занепокоєння викликав навіть титул керівника Української Держави – Гетьман усієї України і військ козачих. Саме через непорозуміння щодо Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини та Підляшшя тільки з Австрією, незважаючи на всі намагання українського посла В. Липинського, не вдалося обмінятися ратифікаційними грамотами<sup>26</sup>. Значною увагою віденської дипломатії, військового керівництва користувалися місцеві поміщики польського та угорського походження, на прохання яких неодноразово здійснювалися каральні експедиції. Крім того, велике роздратування викликав у гетьмана полковник Вільгельм фон Габсбург-Льотрінген, австрійський архієпископ і командир загону українських Січових стрільців, відомий як Василь Вишиваний. Довкола нього в Олександрівську гуртувалися певні українські військові й політичні кола, роздмухувалися чутки щодо його претензій на український престол. Віденський двір не спростовував цих чуток, і лише завдяки втручання німців у жовтні 1918 р. полковника Габсбурга нарешті перевели на Буковину<sup>27</sup>.

Значно більше здобутків було у встановленні відносин з іншими, переважно нейтральними державами, а також країнами, які виникли на теренах колишньої Російської імперії. Зусиллями молодого української дипломатії повноцінні стосунки зав'язалися із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, Румунією, Швейцарією, Данією, Норвегією, Швецією, Іспанією, Персією, Португалією, Бельгією, Нідерландами, Фінляндією, Польщею, Білорусією, Литвою, Латвією, Естляндією, Грузією, Вірменією, Азербайджаном, Всевеликим військом Донським. Наприкінці існування гетьманату вживалися зусилля щодо на-

правлення дипломатичних місій у Велику Британію, Францію, Італію, США. Представник гетьмана відомий дипломат І. Коростовець виїхав до Ясс для участі в конференції держав Антанти та новостворених країн Східної Європи, де обговорювалося майбутнє Росії. Проте фактична відмова Антанти від співробітництва зі Скоропадським прирекла ці намагання на невдачу<sup>28</sup>.

Кілька зауваг слід зробити щодо оцінки внутрішньої політики гетьмана. Особисто він відстоював першість принципу приватної власності як у промисловості, так і в сільському господарстві. Тому всі соціалістичні експерименти рішуче припинялися. Рахуючись із надзвичайною важливістю встановлення ладу на селі, гетьман віддав усі спірні земельні питання на розгляд третейських судів і розпочав підготовку до справедливої земельної реформи. Її метою було створення міцного прошарку дрібних та середніх землевласників, тобто продовження столипінської реформи, від якої гетьман був у захваті<sup>29</sup>. Проте реальний стан справ на місцях був далеким від сподівань Скоропадського. Обидві сторони земельного конфлікту відстоювали власну точку зору зі зброєю в руках, і проти каральних загонів поміщиків, німців, австрійців та російських добровольців виступали повстанці під проводом есерів, більшовиків, Нестора Махна. Цей соціальний конфлікт, відповідальність за який несуть усі його учасники, практично не мав національного забарвлення, але розхитував Українську Державу. На жаль, підготовка земельної реформи, яка могла зупинити цей конфлікт, просувалася дуже повільно і не була закінчена ще й перед поваленням Гетьманату.

У царині промисловості створювалася сприятлива атмосфера для приватної ініціативи, і це моментально спричинило пожвавлення ділового життя. Звичайно ж, перевага віддавалася торговельно-закупівельним операціям, які приносили швидкий прибуток. Зовні це виглядало як постійна спекуляція; між тим в умовах Української Держави формувалася внутрішній ринок сировини та промислових товарів. Значним було сприяння з боку уряду нової держави промисловцям, які намагалися відновити знищені більшовиками фабрики й заводи. Характерно при цьому, що один з перших законів Української Держави підтверджував дію фабричного законодавства Тимчасового російського уряду та Генерального секретаріату УНР<sup>30</sup>, хоча, приміром, товариш міністра промисловості Української Держави і відомий гірничозаводчик В. Ауербах вважав вплив цих законів на розвал економіки України вирішальним.

У цілому ж економічне становище держави було у той час напрочуд міцним, державний бюджет уперше став позитивним, і своїм спадкоємцям гетьман залишив повну державну скарбницю, що, втім, була розграбована ними протягом двох місяців.

Звичайно, не всі питання вирішувалися безконфліктно. Гетьман мав певні непорозуміння з керівництвом двох могутніх об'єднань – СУОЗІФ

(Союз українських спілок землевласників та фінансистів) і Протофіс (Спілка промисловців, торговців та фінансистів), налаштованих проросійськи, які значною мірою несуть відповідальність за кризу уряду гетьманської держави.

Складними були взаємини із робітничим рухом та профспілками. Одне можна стверджувати впевнено: саме на період гетьманської держави припадає бурхливий розквіт профспілкового руху, формування більшості об'єднань працюючих.

Страйки, цілком закономірні за ліберального правління Скоропадського, під впливом іззовні набували політичного значення. Так, найбільший страйк залізничників, що на певний час паралізував життя України, зовсім відкрито підтримувався ВЦРПС – як фінансово, так і в організаційному плані. Проте навіть у цих умовах масові репресії проти робітників за розпорядженням гетьмана ніколи не застосовувались<sup>31</sup>.

Загальний стан України протягом семи з половиною місяців правління Павла Скоропадського більшість неупереджених спостерігачів оцінювали як блискучий. Вона, практично єдиною з країн, що виникли на теренах Російської імперії, змогла забезпечити відносний спокій та лад, сталу економіку та фінанси<sup>32</sup>.

Але найбільших досягнень Українська гетьманська держава 1918 р. домоглася у сферах внутрішнього життя, які Скоропадський уважав суто національними. Це були, відповідно, культурне будівництво та організація церкви. Як глава суверенної держави, гетьман уважав за необхідне мати в Україні національну академію наук, університети, державні театри, Державну бібліотеку, Державний архів, цілу мережу українських шкіл, причому питання вирішувалося не за рахунок механічного перейменування вже існуючих установ культури та освіти, а шляхом відкриття нових, під високим державним патронатом. Так, поряд з існуючим Київським університетом св. Володимира постав Український державний університет у Києві, а трохи згодом – аналогічний у Кам'янці-Подільському.

Слід взяти до уваги, що до 1917 р. в Україні діяли лише три університети. Відомий історик С. Томашівський слушно зауважив 1922 р.: “Гетьман Скоропадський матиме на суді історії найкращих оборонців в особах української школи та науки; гробокопатели гетьманщини були натомість гробокопателями української культури, і в цьому характері стануть вони перед лицем того ж суду”<sup>33</sup>.

Так само радикально гетьман був налаштований у питанні самостійності української церкви. Він хотів бачити в Українській державі власну церкву, незалежну від підбільшовицького московського патріарха. Збереглися свідчення того, що, з огляду на коливання всеукраїнського православно-собору, та протестуючи проти обрання митрополитом Київським промосковськи налаштованого відомого реакційного церковного діяча

Антонія (Храповицького), Павло Скоропадський був готовий навіть піти на проголошення українським патріархом галицького греко-католицького митрополита Андрея Шептицького та об'єднання обох українських церков – православної та уніатської<sup>34</sup>. У нас немає підстав підтвердити таку думку, проте характерним є саме її народження.

Сам гетьман був православною, глибоко віруючою людиною і виступав проти насильства над совістю. Показовим був випадок з ієромонахом Потапєм, який хотів оманом повернути на унію прочан одного з сіл на Харківщині. З цього приводу гетьман написав особисте послання Андрею Шептицькому, де наголошував, що о. Потапій покараний не за уніатство, а за справи злочинні, і стверджував: дійсного насилля над совістю він ніколи не допустить<sup>35</sup>. Навіть у військових статутах гетьманської армії передбачалися три присяги: для православних, для неправославних християн та іудеїв. І це попри проголошення в Законах про тимчасовий державний устрій України православної релігії офіційно "первенствующою".

Українська гетьманська держава, таким чином, мала всі підстави для тривалого існування й поступового зміцнення, крім єдиного, головного чинника – зовнішньополітичного. Листопадова революція в Німеччині та Австро-Угорщині ліквідувала існуючу на той час запоруку її стабільності. Все могла врятувати зміна зовнішньополітичних орієнтирів і підтримка держав Антанти. Саме через ці обставини гетьман пішов на зміну уряду та проголошення "Грамоти" про федеративний зв'язок з майбутньою Росією. У листопаді практично всі його дії були спрямовані на підготовку війни з більшовиками (створення кадрованих корпусів, закладення військових складів на Харківщині та Чернігівщині, переговори про спільні дії з донським отаманом П. Красновим). Але Антанта, яка на початку 1918 р. не підтримала отамана Вільного козацтва, ще менше бажала допомагати гетьману України, запламованому в її очах співробітництвом із Німеччиною. Дипломатична місія України в Яссах успіху не мала. "Федеративна грамота" 14 листопада 1918 р. виявилася фатальною, оскільки не вплинула на позицію Антанти. Вона стала лише зручним приводом для розхитування Української Держави в очах всіх ворогуючих сторін. Проросійські сили користувалися нею як виправданням антиукраїнських погромів, а українські соціалісти – антидержавної праці Українського національного союзу і навіть постанови створеної ним Директорії під проводом С. Петлюри, який щойно був випущений із в'язниці під зобов'язання не вести дій проти гетьмана.

У цих умовах Павло Скоропадський, людина шляхетна, не міг і не мав бажання боротися за примаду влади з більшістю народу України. Проросійський уряд С. Гербеля, призначений одночасно із проголошенням "Федеративної грамоти", не мав у руках справжньої влади. Коман-

дувачі його військ – спочатку граф Ф. Келлер, потім – князь О. Долгоруков, обидва в минулому друзі П. Скоропадського, були неспроможні приборкати спочатку невеликі сили повстанців. Після нищівної поразки під Мотовилівкою найкращі, національно свідомі вояки гетьманської армії, зокрема Сердюцької дивізії, або загинули, або були змушені перейти до лав повстанців, протестуючи проти бездарності вищого військового керівництва і знущань п'яної російської офіцерні<sup>36</sup>. Намагання найближчого оточення Скоропадського вплинути на хід подій віддавали голим авантюризмом.

У ніч на 14 грудня 1918 р. гетьман Української Держави, узявши візника (біля його палацу не виявилось жодного автомобіля – їх захопили для втечі офіцери), вирушив на квартиру знайомих, а потім до “Паласотелю”, де жив турецький посол Ахмед Мухтар-бей. Там і було підписане остаточне зречення глави Української Держави: “Я, гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців докладав усіх моїх сил, щоб вивести край з того важкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитися з цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади”<sup>37</sup>. Це зречення продемонструвало найвищий ступінь культури П. Скоропадського як урядовця, його турботу про подальшу долю України, піклування про тих нещасних, хто захищав Київ і був покинутий військовим керівництвом напризволяще.

Цього дня загони Директорії увійшли до міста, гетьмана було проголошено поза законом, а всіх посадових осіб звільнено. Тим часом сам Павло Скоропадський на німецькому санітарному поїзді (до речі, як слідом за ним і останні захисники Києва) назавжди залишав Україну.

Його ворогам з українського та російського таборів такий кінець Гетьманату видався надто буденним і прозаїчним. Вони вигадали майже театральні сцени перевдягання гетьмана в пораненого німецького генерала, винесення його на ношах, переховування у німецькому штабі та інші подібні історії, частково наведені М. Булгаковим. Насправді ж перехід влади в Україні, мабуть уперше за всю історію, відбувся абсолютно легітимно. Гетьман склав повноваження, отримані від з'їзду землевласників, перед своїм урядом, а той офіційно передав їх Директорії УНР. Вагомим додатком до них стала й повна державна скарбниця – від'їжджаючи на еміграцію, гетьман, попри численні звинувачення, не взяв жодної копійки державних коштів. Єдиною цінністю, яку пощастило вивезти його родині, було фамільне срібло, що неодноразово закладалося в Німеччині для матеріальної підтримки когось із біженців або проведення урочистих прийомів<sup>38</sup>.

Настав останній, четвертий етап у житті П. Скоропадського, який, власне, виходить за рамки окресленої теми. Але для завершення розповіді все ж доцільно зауважити, що саме в екзилі він остаточно перейшов до

українського національного табору. Відмовившись від федералістських ілюзій щодо Росії, гетьман знайшов у собі сили повернутися до активного політичного життя. Він став спочатку своєрідним прапором, а потім – провідником українського монархічного руху. Очолюваний ним Союз гетьманців-державників був на еміграції досить впливовою політичною силою, надпартійною організацією, яка прагнула до об'єднання зусиль українського руху для боротьби за незалежну Україну. Гетьманські організації існували в Німеччині, Франції, Великій Британії, Польщі, США, Канаді, інших країнах<sup>39</sup>. Упродовж 1930–1940-х років український монархічний рух набув значного авторитету і впливу не лише в емігрантських колах, але й серед політичних діячів інших держав. У роки Другої світової війни Павло Скоропадський заплямував себе прямою співпрацею з нацистами, підтримуючи лише їхню боротьбу проти Радянської Росії. Але йому не судилося побачити повоєнну Європу. Загинув гетьман від ран, отриманих під час бомбардування баварської станції Платлінг 26 квітня 1945 р.

Доля ніби поділила життя П. Скоропадського на дві частини. Якщо в першій – до 1917 р. – він вірою й правдою служив Російському престолу, залишаючись при тому українцем, то після 1917 р. він повільно, але остаточно перейшов до служіння українському народові, Українській державі. Спочатку – як полководець, потім – як глава держави і, нарешті, – як політичний діяч. При цьому він не був ані націоналістом, ані москвофілом, германофілом чи франкофілом – він був лише справжнім українським патріотом.

<sup>1</sup> *Скоропадський П.* Спомини. – К., 1992. – С. 15–16.

<sup>2</sup> Див.: *Борис Р.* Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні. – Львів, 1934. – С. 20.

<sup>3</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – К., Філадельфія, 1995. – С. 91–95.

<sup>4</sup> Там само. – С. 108 – 119.

<sup>5</sup> *Левіцький К.* Великий зрив (До історії української державності від березня 1918 р. на підставі споминів і документів). – Львів, 1931. – С. 15–16; *Нова Рада.* – 1918. – 11.04. (29.03). Делегація дрібних власників у Києві.

<sup>6</sup> Див.: *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 479.

<sup>7</sup> Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції. – К., 1992. – С. 82–85.

<sup>8</sup> ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 1, арк. 167.

<sup>9</sup> Там само, спр. 10, арк. 34.

<sup>10</sup> *Липинський В.* Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Т. I. – Прага, 1931. – С. 17.

<sup>11</sup> Див.: *Доленга С.* Скоропадщина. – Варшава, 1934. – С. 21–32.

<sup>12</sup> *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє–минуле (1914–1918). – Ч. II. – Львів, 1923. – С. 89–90.

- <sup>13</sup> Див.: Доленга С. Скоропадщина – С. 38–75.
- <sup>14</sup> Див.: Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – Ужгород, 1930. – С. 68–69.
- <sup>15</sup> ЦДАВО, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 1.
- <sup>16</sup> Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 437–488.
- <sup>17</sup> Протоколи II с'їзда Компартии (большевиков) Украины. – 1919. – С. 65–67.
- <sup>18</sup> Див.: Волковинський В., Кульчицький С. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. – С. 63–70.
- <sup>19</sup> Скоропадський П. Спогади. – С. 226–227.
- <sup>20</sup> Див.: Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М., Л., 1930. – С. 140–142; Лукомский А. С. Противосоветские организации на Украине и начало гетманства // Там само. – С. 200–206.
- <sup>21</sup> Див.: Краснов П. Н. Всевеликое войско Донское // Белое дело. Дон и Добровольческая армия. – М., 1992. – С. 80–82.
- <sup>22</sup> Скоропадський П. Спогади. – С. 307–309.
- <sup>23</sup> Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української держави у 1918 р. // Хліборобська Україна. – Ч. II–IV. – Відень, 1920–1921 – С. 51–52.
- <sup>24</sup> Див.: Черчанівський Дм. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917–1919 рр.) // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 203–204.
- <sup>25</sup> Скоропадський П. Спогади. – С. 272–282.
- <sup>26</sup> Див.: Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. – К., 1996. – С. 72–77.
- <sup>27</sup> Див.: Гірняк Н. Австрійські та німецькі генерали й дипломати проти Василя Вишиваного // Вісті. Орган військово-політичної думки крайової управи братства кол. вояків І УД–УНА в Німеччині. – Мюнхен, 1961. – Ч. 102. – С. 51–53; ч. 103. – С. 79–84; ч. 104. – С. 124–126.
- <sup>28</sup> Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української держави // Останній гетьман. – С. 76–80.
- <sup>29</sup> Продацюк Ф. До питання про внутрішню політику держави Павла Скоропадського // Там само. – С. 61–62.
- <sup>30</sup> Законодательные акты 1918 г., Законы Украинской державы. – Вып. V, апрель–июнь. – Одесса, 1918. – С. 10.
- <sup>31</sup> Скоропадський П. Спогади. – С. 222–223.
- <sup>32</sup> Див.: Наприклад, Алексеев Н. Н. Из воспоминаний // Архив русской революции. – Т. XVII. – Берлін, 1928. – С. 180.
- <sup>33</sup> Томашівський С. Під колесом історії // Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С. 11.
- <sup>34</sup> Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Церква і церковна єдність // Документи і матеріали. 1899–1944. – Т. I. – Львів, 1995. – С. 137.
- <sup>35</sup> ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 219, арк. 45–45 зв.
- <sup>36</sup> Мельник А. Київ–Мотовилівка–Карабчіїв, де наші серця сповнились гордошів та радошів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 175–177.
- <sup>37</sup> Див.: Дорошенко Д. Ілюстрована історія України. – Т. 2. – С. 424.
- <sup>38</sup> Скоропадська-Отт О. Спогади мого дитинства // Скоропадський П. Спогади. – С. 416.
- <sup>39</sup> Коваль Б. Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції // Останній гетьман. – С. 159–165.





## Павло Скоропадський та Михайло Грушевський: начерк історії особистих стосунків

Історія українських визвольних змагань новітнього часу, безсумнівно, значною мірою несе на собі відбиток тих особистостей, які були їх учасниками або керували ними. У цьому плані досить цікавим є навіть побіжне дослідження взаємин двох людей, непересічних постатей нашої історії, які в 1917–1918 рр. обіймали найвищі посади в молодій українській державі. Це голова Центральної Ради Михайло Сергійович Грушевський (квітень 1917 р. – 29 квітня 1918 р.) та гетьман усієї України Павло Петрович Скоропадський (29 квітня – 14 грудня 1918 р.).

Доля та історія розпорядилися так, що ці дві особи, які послідовно змінили одна одну на посаді найвищого урядовця України, стали й уособленням певного періоду визвольних змагань. Якщо Михайло Сергійович невід'ємно пов'язаний із добою Центральної Ради та становленням УНР, то Павло Петрович був творцем і керівником Української гетьманської держави ХХ ст., що так само назавжди пов'язана з його ім'ям.

Дуже важко порівнювати гетьмана та голову УЦР: це були зовсім різні люди за фахом, менталітетом, як різними були й очолювані ними держави. Але певний час обидва стояли на чолі державного будівництва незалежної України, багато чули один про одного і навіть зустрічалися.

Важко сказати, чи знав щось про командира 34-го армійського корпусу П. Скоропадського М. С. Грушевський до осені 1917 р. Проте прізвище було в нього на слуху значно раніше, з 1913 року. Сумнозвісний депутат IV Державної Думи від Чернігівщини Г. В. Скоропадський, далекий родич майбутнього гетьмана, виступив тоді в російському парламенті з різким засудженням українського національного руху, відмовляючи Україні у власній культурі й мові. Цей демарш, посилений ще й згадкою про гетьманське походження депутата, викликав справжню хвилю обурення не лише українських діячів, а й широкої громадськості. Лист протесту до Думи підписали її колишні депутати Думи С. Шемет, І. Шраг, Ф. Штейнгель, культурні діячі С. Єфремов, В. Леонтович, В. Лозинський, І. Полторацький та інші. Був серед них і львівський професор Михайло Грушевський.

Потім, уже в 1914 р., цей лист та підпис фігурували під час слідства над ним як одне із звинувачень у нелояльності до Російській імперії<sup>1</sup>. Навряд чи такі спогади позитивно вплинули на ставлення голови Центральної Ради до генерала П. Скоропадського.

Імовірно, що прізвище Грушевського траплялося генералу при читанні преси, яку видавали в Україні навесні – влітку того року, адже згадує він про свої враження від інформації про українські демонстрації в лютому. Проте точно зафіксовано, що влітку 1917 р., вже розпочинаючи українізацію свого корпусу, Скоропадський під час подорожі до Києва, у Житомирі, чув про нього: “В ресторації, пам’ятаю, сиділи якісь (польські) пани і розмовляли про pana Грушевського, якого, видно було, вони дуже не любили”<sup>2</sup>.

Крім цього факту, “Спогади”, завершені 1919 р., не засвідчують більше будь-яких згадок Скоропадського про М. Грушевського. Проте інші спомини – “Українська культурна праця за гетьманщини 1918 р.”, написані колишнім гетьманом пізніше, у липні 1935 р., розповідають про єдину в житті обох українських діячів зустріч. Відбулася вона восени 1917 р., а приводом для неї став з’їзд Вільного козацтва в Чигирині.

На з’їзді 2–3 жовтня 1917 р. відбулися вибори до найвищих органів вільнокозацького руху. Почесним головою з’їзду та всього Вільного козацтва став голова Центральної Ради М. Грушевський – за існуючою тоді традицією. Обрання відбулося заочно, оскільки жоден із представників українського уряду чи парламенту не вважав за потрібне прибути на з’їзд. Вони не змогли перебороти свого негативного ставлення до Вільних козаків, які переважно належали до заможних верств села і гуртувалися задля охорони свого майна, ладу і спокою в Україні під час соціальних катаклізмів 1917 р., частково роздмуханих соціалістичною політикою Центральної Ради і, зокрема, її лідера.

Так само заочно, але зовсім з інших причин було обрано й верховного керівника руху – генерального отамана Вільного козацтва. Ним став генерал Павло Скоропадський, який набув популярності в українських консервативно-власницьких колах умілим проведенням українізації свого 34-го армійського корпусу, що став І Українським, організаторськими здібностями і поміркованими поглядами. Його пропагували на з’їзді кілька військовиків з І Українського корпусу під проводом капітана І. Полтавця-Острияниці. За генерала, безперечно, було і його походження (кілька поколінь предків, починаючи з гетьмана Івана Ілліча та інших гідних представників цього роду).

Приїхавши у жовтні до Києва в службових справах, отаман Вільного козацтва вважав за обов’язок завітати до свого безпосереднього начальника – почесного голови Вільних козаків. Зустріч відбулася у приватному будинку Грушевського, що знаходився на вулиці Паньківській: “Явився я до нього зовсім офіційно, як до свого начальника, і відрпортував йому причини моєї візити. З початку розмова якось не клеїлася; він, очевидно, не знав, як до мене поставитись. Потім ми перейшли на справи українські і, нарешті, спинилися на деяких історичних темах. До

цього я і прямував, бо мені приємно було почути опінію великого історика щодо різних історичних питань”.

Але коли розмова підійшла до сучасності й торкнулася питань соціальних, співрозмовники діаметрально розійшлися в точках зору. “Пригадую своє здивування, коли Грушевський – а, судячи по його будинкові, він пролетарем зовсім не був – сказав, що цукроварні слід негайно передати державі. Коли я на це замітив, що сумніваюсь, чи державний заряд був би корисний для цукроварства в Україні, то він помітно був цим незадоволений і відповів мені, що є ж державні залізниці, отже чому ж не мали б бути державними і цукроварні?.. Після цього розмова вже не клеїлась, і я вийшов. Він, мабуть, залишився дуже незадоволений з мене, а я трохи розчарувався щодо його способу думати в обсязі соціальних і економічних питань”<sup>3</sup>.

Так, із взаємним незадоволенням, розійшлися ці дві видатні постаті української історії. Розійшлися, не маючи гадки, що їх невдалий діалог визначив долю України 1918 року, а можливо, і поразку Української революції на початку ХХ ст. загалом.

Однак П. Скоропадський не втратив інтересу до особи Грушевського. Як свідчать спогади Д. Дорошенка, ще й на початку 1918 р. майбутній гетьман дуже ним цікавився. Принаймні, постать голови Центральної Ради була предметом їхньої розмови під час першої зустрічі: “Господар хати розпитував мене про проф. Грушевського і як я дивлюсь на нього. Я сказав, що дуже поважаю проф. Грушевського, але жалкую, що він узяв крайній лівий курс, пішов не з давніми керманичами українського руху, а з молодими представниками новоз’явлених соціально-політичних течій, і що краще було би такій людині, як проф. Грушевський, стояти понад партіями, бо він мусить належати не одній якійсь партії, а цілій нації”<sup>4</sup>. У цьому питанні майбутній гетьман та його міністр зійшлися думками.

На відміну від них, соціалістичний табір, і передусім сам М. Грушевський, відчували лише потенційну загрозу з боку Скоропадського – досить авторитетної фігури, яка не сприймала соціальної політики Центральної Ради. Практично, з кінця 1917 р. генерал став небажаною фігурою для соціалістів Центральної Ради. Характерно, що в спогадах Грушевського, доведених до кінця 1917 р., ім’я Скоропадського теж згадується один раз – і саме через ставлення до “Вільного козацтва”. Грушевський звинувачував цей рух у фашизмі, модернізуючи поняття, і шкодував з приводу того, що уряд Винниченка нічого не зробив, аби “дати інший напрям тим потягам до самоорганізації та самооборони, що використовувались для таких фашистських завдань різними реакційними націоналістами...”<sup>5</sup>.

Соціалістичні керівники Центральної Ради не захотіли побачити ні особисто в Скоропадському, ні у вільнокозацькому русі виразників гро-

мадських настроїв, як не сприймали й численні хліборобські делегації. Вони вперто наполягали на продовженні своїх аграрних експериментів, не бажаючи усвідомлювати, що вже навесні 1918 р. у глухий кут зайшло не лише сільське господарство країни, а й соціально-політичний поступ загалом. Навіть питання весняного засіву за тих обставин набувало гострого політичного значення.

За спогадами міністра земельних справ Миколи Ковалевського, саме Михайло Грушевський на нараді ЦК УПСР (у квітні 1918 р.) своїм авторитетом рішучо протидіяв будь-яким змінам в аграрній політиці, яких вимагало життя і до чого схилилися деякі члени ЦК. Він уперто наголошував: "... ми не можемо відмовитись від того, що ми обіцяли народові"<sup>6</sup>.

Таким чином, формальна вірність своєму слову переважила здоровий політичний глузд, унаслідок чого від Центральної Ради відсахнулися не лише "чужі Україні землевласницькі елементи", як зневажливо думав Грушевський, а й найширші кола українських землеробів, дрібних земельних власників. Вони відмовили в підтримці існуючій українській владі, стали шукати інших провідників, більш поміркованих і консервативних, здатних забезпечити лад та спокій в Україні, без яких землеробська праця неможлива. В цьому був солідарним із ними недавній співрозмовник М. Грушевського, відставний отаман УНР Скоропадський, якого ще наприкінці грудня 1917 р. змусили подати у відставку.

Навколо його фігури та імені почали гуртуватися державницькі елементи українського руху, російські та польські кола, які розраховували на поміркованість у національному питанні. Прихильно дивилася на нього й німецька військова та цивільна адміністрація, яка на той час виявилася найвпливовішим чинником української політики.

Усе це, а головне – відчуття відповідальності за долю Батьківщини змусило Павла Скоропадського взяти до своїх рук владу, яку випустили есерівські керівники Центральної Ради, в тому числі М. Грушевський. Характерний випадок, що його наводить у своїх спогадах Надія Суровцева: 28 квітня 1918 р., коли відбувся наїзд німців на Центральну Раду, вперто поширювалися чутки про державний переворот. До М. Грушевського звернулися прибічники: необхідно взяти владу одноосібно, проголосити себе диктатором. Голова УЦР із жахом відмовлявся – він не диктатор!<sup>7</sup>

На таємній нараді у казармі Січових стрільців, де, за спогадами Миколи Ковалевського, зібралися Михайло Грушевський, Микола Шраг, Микола Чечель, Аркадій Степаненко, Євген Коновалець, Андрій Мельник, Симон Петлюра, обговорювалися два варіанти подальших дій. Пропонувалася військова акція (викрадення майбутнього гетьмана) або перехід без спротиву на нелегальне становище. Як бачимо, обидва заходи – суто терористичні, не державницькі. Провідники есерів та Січових стрільців, не впевнені у власних силах, погодилися на останній варіант<sup>8</sup>.

У цих обставинах Павло Скоропадський взяв на себе відповідальність за долю держави. Він, теж не диктатор за своїм характером і вдачею, намагався все ж оволодіти ситуацією, зберегти незалежну Україну в найскладніших умовах. Відставний генерал був упевнений, що ліберальний демократизм, відродження приватної власності, аграрна реформа врятують молоду державу, поставлену на межу катастрофи невдалими соціальними експериментами Центральної Ради.

29 квітня 1918 р. відбувся державний переворот. З'їзд земельних власників дев'яти губерній України проголосив Павла Скоропадського гетьманом, відродивши тим самим старовинний титул, скасований ще Катериною II. Практично без опору нечисленні гетьманські бойові загони захопили найважливіші міністерства, військові об'єкти Києва.

Протягом наступного тижня було сформовано новий уряд, до якого відмовились увійти навіть помірковані українські соціалісти. На першому ж його засіданні, 2 травня 1918 р., що проходило під головуванням самого гетьмана, вирішувалася доля попередніх політичних провідників. Новостворена Рада Міністрів постановила: "... оскільки діяльність бувших міністрів не виходить за межі виявлення особистих їх поглядів та переконань, вони згідно встановлених гетьманом основних законів про волю віри та слова не повинні підлягати ніякій відповідальності, а ще менше особистому заарештуванню. Але коли вони при розповсюдженні своїх поглядів будуть надалі користуватись не належним вже їм авторитетом влади чи своєї посади, вони повинні бути суворо караєми, не сплячючись перед особистим заарештуванням їх"<sup>9</sup>.

Ця постанова, записана, наголосимо, лише в протоколі засідання уряду, не могла бути агітаційною заявою для публіки. Згідно з нею діяв гетьман, не переслідуючи нікого з лідерів соціалістів за колишню діяльність.

Перехід більшості з них на нелегальне становище, виїзд у провінцію можна віднести радше до неспровокованих запобіжних заходів. Фактично без жертв відбувся і сам державний переворот. Єдиним винятком став арешт німецьким командуванням міністрів, які брали участь у викраденні банкіра А. Доброго. Але це була карна справа, і хід процесу широко висвітлювався у пресі. Підсудні, у тому числі прем'єр В. Голубович, визнали свою провину перед судом, їх було засуджено до ув'язнення.

На жаль, із самим М. Грушевським, який продовжував залишатися в казармі УСС, під час їхнього роззброєння німецькими військами стався прикрий випадок із пораненням. Обставини його, як і особа виконавця, характеризувалися сучасниками по-різному, проте зрозуміло лише одне: звинувачення Павла Христюка на адресу гетьманців виявилися повністю безпідставними<sup>10</sup>.

Від 30 квітня 1918 р. колишній Голова Центральної Ради перейшов на напівлегальне становище. У своїй автобіографії він писав: "Після геть-

манського перевороту Гр[ушевський] жив у Києві інкогніто, зчаста міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці<sup>11</sup>. Він, дійсно, практично відійшов від партійного життя, тим більше, що в УПСР після перевороту запанували суцільні лівацькі настрої. Партія фактично розкололась, і Грушевський на черговому конгресі не був обраний до її керівних органів.

Тому можна стверджувати, що його страх переслідувань з боку нового режиму не був обґрунтованим. Більш того, саме переховування створювало небезпеку для життя видатного історика. Під час вибуху, скоєного лівими російськими есерами, був знищений будинок, де незадовго перед тим тимчасово мешкав М. Грушевський.

Наукові інтереси М. Грушевського та реалії Української гетьманської держави 1918 р. переплелися ще в одному питанні, в царині культури. Незаперечним є той факт, що праця Гетьманату саме в цьому напрямі була найжвавішою і найпліднішою за часи визвольних змагань 1917–1921 рр. С. Томашівський, відомий учений і публіцист, учасник гетьманського руху на еміграції, писав 1922 р.: “Гетьман Скоропадський матиме на суді історії найкращих оборонців в особах української школи і науки; гробокопателі гетьманщини були натомість гробокопателями української культури, і в цьому характері стануть вони перед лицем того ж суду”<sup>12</sup>.

Серед усіх культурних питань найголовніше було пов’язане, звичайно, з організацією Української академії наук, яку гетьман вважав невід’ємним атрибутом незалежної держави. Певним чином це було продовженням сімейної традиції, але на іншому – вже державницькому рівні. Рідна тітка Павла Скоропадського, Єлизавета Петрівна, по чоловікові Милорадович, своїм благодійним внеском сприяла створенню у Львові Наукового товариства ім. Шевченка, яке в умовах бездержавності України фактично відіграло роль національної Академії наук. Доречно згадати, що М. Грушевський тривалий час очолював це товариство.

Наслідуючи згаданий приклад, гетьман при оновленні Української Держави вже у травні 1918 р. поставив перед міністром освіти М. Василенком питання щодо Української академії наук. Той запросив до праці відомого вченого В. Вернадського. Вони разом втілювали в життя концепцію академії, яку обговорювали ще в Петербурзі після Лютневої революції 1917 р.

М. Грушевський, на той час не тільки лідер, а й офіційний керівник Українського наукового товариства, дуже ревно поставився до намагань гетьманської адміністрації, відчувавши втрату ініціативи щодо створення Української академії наук. На закиди громадськості про бездіяльність у цьому плані УНТ протягом 1917 р. значно пізніше він писав: “Але в свідомості далеко важливіших, чи властиво – більш пекучих завдань моменту, співробітники Наукового Товариства головну увагу свою відда-

вали таким біжучим справам, як організація школи, народної, середньої і вищої, перебудова міського й сільського самоврядування, економічні питання. Українське життя, котре носії гасла “Української Академії” свого часу задумували маніфестувати сею науковою установою, маніфестувало себе далеко імпазантніш і реальніш в процесі будови Української Республіки. Тож з реалізацією “Української Академії” сі люди тепер не вважали потрібним спішити – тим більш, що бурхливі умови життя не дуже сприяли чисто академічній, науково-дослідній роботі”<sup>13</sup>.

Тому, зрозуміло, що на всі звернення гетьманського оточення відносно участі у створенні академії М. Грушевський відповідав рішучою відмовою. Свій політичний та науковий авторитет він залучив до того, щоб, навпаки, завадити заходам П. Скоропадського, спрямованим на розбудову української науки.

За свідченням В. Вернадського, під час зустрічі 8 червня 1918 р. у флігелі біля зруйнованого будинку вченого той не тільки заявив, що “ничего не может принимать от этого правительства, в том числе и работы при организации АН и самой Академии”, але й намовляв Вернадського відійти від співробітництва з гетьманом, обіцяючи навіть знайти гроші на Академію, але пізніше, мабуть, після повалення Гетьманату<sup>14</sup>.

Не вдаючися до розгляду питання щодо ролі М. С. Грушевського у створенні Української академії наук, чому присвячена монографія “М. С. Грушевський і Academia”, доцільно лише виокремити певні моменти, пов’язані з особистими стосунками М. Грушевського і П. Скоропадського. Останній, як ми вже бачили, високо цінував ученого і не бачив президентом ВУАН іншу людину. Він згадував у 1935 році: “Перед тим, як відкрити Українську Академію наук, ми довго обговорювали, хто мав би бути її головою. Я був такої думки – та й усі зі мною погоджувалися, – що це високе й почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди високо цінив, як найбільшого нашого історика, поважав його за його хоробрість, про яку мені доводилося не раз чути, мені ця риса характеру старого професора сильно подобалася, але я рішучо не вірив, що його погляди в дійсності такі ліві, як ті, що я особисто з уст його чув. Мені здавалося, що це якесь дуже невдале приладжування до тих соціальних категорій, які тоді панували серед нашої інтелігенції. Думалося мені, що коли б він займав місце голови Академії, то зміг би принести величезну користь українській науці, а рівночасно відійти від усіх своїх марксистських теорій. Тому я прохав позондувати ґрунт, як би він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна”<sup>15</sup>.

Факти, які беззастережно підтверджують цей спомин гетьмана, ретельно дібрано авторами монографії “М. С. Грушевський і Academia”<sup>16</sup>, є вони і в збірнику документів “Історія АН України”. Зокрема, на першому ж засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування

Української академії наук 9 липня йшлося про запрошення М. Грушевського до цієї комісії та відсутність будь-якої відповіді з його боку на це звернення<sup>17</sup>.

За дорученням гетьмана А. Кримський уже у вересні з'ясував із М. Грушевським ще одне питання – щодо його можливого головування в Академії. Причини відмови від цієї пропозиції були не лише політичними, а й моральними. Історик беззастережно відкидав навіть принцип призначення на таку посаду можновладцями: “Всяке призначення він неодмінно оджене, бо вважає для своєї совісті неминучою повинність увійти до Академії наук не інакше як через вибір цілою академічною колегією, вже як вона законно сконституується. І це було його останнє непохитне слово”<sup>18</sup>.

Заради справедливості слід підкреслити, що від цього слова М. Грушевський відмовився пізніше, у 1924 р., повіривши обіцянкам Радянської влади про можливість для нього стати головою Академії наук УСРР. Проте це було уже завершення політичної та наукової кар'єри М. Грушевського.

Що ж стосується подій 1918 р., то можна констатувати: великий історик України був засліплений ненавистю до режиму, який прийшов на зміну очолюваній ним УНР, та особисто до його репрезентанта. Це не було випадковим, бо більшістю майбутніх проводирів Директорії керували такі саме почуття. Достатньо перечитати пристрасне “Відродження Нації” В. К. Винниченка, щоденники С. В. Петлюри та інші мемуари соціалістичних діячів. По суті, повстання Директорії було рухом не стільки проти Української гетьманської держави, скільки особисто проти гетьмана Скоропадського. Таке неприйняття людини, сторонньої в їх політичній обоймі, далекої від партійного життя, виявилось фатальним для всієї подальшої долі визвольних змагань.

Останній момент міжособистісних відносин Грушевський – Скоропадський – це питання щодо переслідувань історика восени 1918 р. Автори вже згадуваної нами колективної монографії, посилаючися на документи Київської державної варті з фондів Дежархіву Київської області, оповідають про обшук у родині вченого 17 листопада 1918 р. Вони стверджують: “... це ще більше посилило його негативне ставлення до гетьманату і особливо до його заходів стосовно УАН”<sup>19</sup>. Проте з даним твердженням авторів монографії погодитися не можна. Адже, на нашу думку, саме негативне ставлення до гетьмана особисто, його режиму та діячів уже після того, як утворилася Директорія і було проголошено повстання проти Скоропадського, і спричинило деякі запобіжні заходи місцевих каральних органів влади. Хоча навряд чи можна вважати переслідуваннями безрезультативне наведення довідки про місце проживання історика через адресний стіл. Вказівки щодо можливого арешту Грушевського 16 листопада – річ більш серйозна, але й це не є намаганням осо-



бисто гетьмана переслідувати колись популярного українського діяча. Як відомо, після проголошення повстання Директорії відбулися кілька антиукраїнських погромів, спровокованих російськими колами з оточення гетьмана. Сам Скоропадський дуже шкодував з приводу цих прикрих ексцесів<sup>20</sup>.

Підсумовуючи викладене, можна зробити кілька прикінцевих зауважень. Насамперед, – не варто протиставляти особистості Грушевського і Скоропадського. Відмовившись від аналізу їхнього внеску в побудову незалежної Української держави, кажучи лише про їх людські стосунки, можна стверджувати, що майбутній гетьман був налаштований на співробітництво з видатними фігурами українського руху. Однією з головних серед них він вважав Грушевського, проте політичного діалогу між ними не відбулося ані при першій зустрічі, ані пізніше. Соціалістичні погляди, що їх сповідував на той час голова Центральної Ради, були неприйнятними для генерала. Тому, ставши на чолі Української Держави, П. Скоропадський вважав політичну кар'єру М. Грушевського закінченою. Але, цінуючи його як ученого, він хотів використати знання й авторитет науковця в культурній сфері, при створенні Української академії наук.

М. Грушевський не сприйняв нової влади, відмовився не лише від політичної, а й взагалі будь-якої співпраці з гетьманом, навіть у царині культурно-науковій. Як справедливо зауважила перший історик УАН Н. Полонська-Василенко, відчувався “брак об'єктивного ставлення. У Грушевського темперамент політика взяв гору над об'єктивізмом великого історика”<sup>21</sup>. Таке ставлення до ВУАН було притаманне М. Грушевському до кінця життя.

На жаль, різке розходження між двома українськими лідерами виявилось фатальним для обох. Практично позбавлений будь-якої підтримки з боку українських політичних і культурних сил, які діяли на попередньому історичному етапі, П. Скоропадський не зміг здобути належного й необхідного для лідера авторитету саме серед національно свідомого громадянства. Проте й політична кар'єра М. Грушевського, незважаючи на всі його намагання, також завершилася. Український Трудовий конгрес початку 1919 р. проходив уже без нього. Кам'янецька авантюра, виїзд на еміграцію, кілька зовнішньополітичних акцій не змогли відновити його минулої популярності. Нарешті, приїзд у Радянську Україну 1924 р. символізував кінець будь-якої політичної роботи, неможливої при тодішньому більшовицькому режимі.

На завершення доцільно процитувати В. Липинського: “Трьох синів рідних має сьогодні наша мати – спільна наша людська громада – Україна: хлібороба-гетьманця і неомонархіста, більш або менш соціалістичного інтелігента-демократа й республіканця, і пролетаря-більшовика та інтернаціоналіста. Всі сини її поріженні, кволі, слабосилі й сильної, об'єдную-

чої їх всіх національної ідеї вони досі для громади своєї сотворити були не в силі”<sup>22</sup>.

Стосунки між М. Грушевським та П. Скоропадським у 1918 р., власне, й символізували взаємини синів України, описаних Липинським. Нездатність домовитися, досягти взаємопорозуміння й спричинила певною мірою політичну нестабільність в Україні, призвели до поразки українських Визвольних змагань ХХ століття.

<sup>1</sup> Музичук О.В. Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського) // Архіви України. – 1991. – № 5–6. – С. 16–17.

<sup>2</sup> Скоропадський П. Спомини. – К., 1992. – С. 15; Його ж. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 61.

<sup>3</sup> Скоропадський П. Українська культурна праця за гетьманщини 1918 року. Сто-рінка споминів // Наша культура. – Варшава, 1936. – Кн. 4. – С. 245–246.

<sup>4</sup> Дорошенко Дм. Мої спогади про недавнє-минуле (1914–1918). – Ч. 2. – Львів, 1923. – С. 75.

<sup>5</sup> Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989, – № 11. – С. 130.

<sup>6</sup> Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрукх, 1960. – С. 479.

<sup>7</sup> Життя Надії Суворової, описане нею самою у селищі Нижній Сеймчан Ма-гаданської обл. // Україна. Наука і культура. – Вип. 24. – К., 1992. – С. 312.

<sup>8</sup> Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 487.

<sup>9</sup> ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3с, спр. 8, арк. 1.

<sup>10</sup> Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т. 2. – Відень, 1921. – С. 174.

<sup>11</sup> Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 28.

<sup>12</sup> Томашівський С. Під колесами історії. Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С. 11.

<sup>13</sup> Всеукраїнська академія наук (ВУАН) // Україна. – Кн. 1–2. – 1925. – С. 216.

<sup>14</sup> Вернадський В. І. Дневники. 1917–1921. – К., 1994. – С. 95.

<sup>15</sup> Скоропадський П. Українська культурна праця за гетьманщини 1918 року. – С. 246.

<sup>16</sup> Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. – К., 1993. – С. 40–42.

<sup>17</sup> Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 26.

<sup>18</sup> Лист А. Ю. Кримського до М. П. Василенка, 24.09.1918. – ІР НБУВ, ф. 40, спр. 1346, арк. 27.

<sup>19</sup> Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. – С. 36–47.

<sup>20</sup> Див.: Скоропадський П. П. Спогади. – С. 313.

<sup>21</sup> Полонська-Василенко Н. В. Українська Академія Наук. Нарис історії. – К., 1993. – С. 18.

<sup>22</sup> Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К. – Філадельфія, 1995. – С. 62.





## Павло Скоропадський та Карл Густав Маннергейм

На початку ХХ ст. дві “окраїни” Російської імперії – Україна та Фінляндія – мали багато спільного. Серед рис, що єднали їх, – потужний національний рух, який у 1917 р. поставив питання про українську та фінляндську автономію в Російській демократичній республіці, значний вплив на визвольні процеси лівих політичних сил, громадянська війна, що розв’язалася наприкінці того ж року, визначальну роль у якій відіграли російські війська та місцева червона гвардія, безпосереднє втручання ворогуючих держав (Росії та Німеччини) протягом 1918 р. у визвольні змагання обох народів тощо. На цьому тлі яскраво вимальовуються постаті двох представників консервативного табору обох країн – гетьмана України Павла Скоропадського та головнокомандувача фінських військ, згодом регента Фінляндії Карла Густава Маннергейма. Їхні долі уособлювали шлях національних еліт від російської імперської інтеграції до державної самостійності і входження до числа європейських держав у 1917–1918 рр. Крім того, вони близько приятелювали, були товаришами по кавалергардському полку, імператорському почту, комбатантами у двох війнах – російсько-японській 1904–1905 рр. та Першій світовій 1914–1918 рр.

Як Скоропадський, так і Маннергейм походили з нобілітованих дворянських родів, що були відомими в історії своїх країн ще з другої половини ХVІІ ст., але недостатньо виявили себе у Російській імперії. Їхні батьки не належали до верхівки служилої аристократії, а тому обидва відчували значні труднощі під час вступу до Пажеського корпусу – найпривілейованішого військового навчального закладу імперії. Але якщо 13-річний Павло Скоропадський був допущений до вступних іспитів за особистим розпорядженням царя Олександра ІІІ, то 18-річному Карлу Маннергейму за рік до того не пощастило в цьому, попри істотні пільги для “уродженців Фінляндського краю” та допомогу впливових родичів.

Уперше вони зустрілися вже у Кавалергардському полку 1893 р., куди Скоропадський був випущений корнетом прямо з корпусу, а поручник Маннергейм отримав уже давно омріяну блискучу уніформу після майже дворічної служби в армійському драгунському полку в іншій “окраїні” імперії – у Польщі.

Вони потрапили до одного ескадрону, яким керував барон фон Гюнне. Але спогади про ескадронного командира в них залишилися різні: Ман-

нергейм вважав його дуже турботливою людиною, а юний корнет оцінював участь барона у командуванні ескадроном як недостатню. Він писав матері: “Занять у полку, на велику мою радість, багато, я там сиджу годин 5 на день, завідую молодими жовнірами, причому вчу їх усьому: грамоті, їзді верхи, фехтуванню, статутам тощо. Командиром в мене барон Гюнне, людина, яка дуже мало цікавиться справами і ніяких, загалом, вказівок не дає; інших офіцерів, старших за мене, в ескадроні також немає, усі молоді, тому доводиться все робити на свій ризик; досі, хвалити Бога, все йде добре”<sup>1</sup>.

Очевидно, що така протилежна оцінка ескадронного командира була пов’язана із різним життєвим досвідом старшин. Поручник Маннергейм, який до того вже потягнув армійську лямку в драгунах і за два роки звик до барона, позитивно сприймав самостійність молодих офіцерів. Молодий корнет, який ще не забув опіки своїх вихователів з корпусу і був уперше залучений до навчання жовнірів, бажав більшої уваги командира до своїх успіхів та невдач. Однак Скоропадський з честю витримав цей суворий іспит, і вже за два роки почалася його стрімка військова кар’єра. У серпні 1895 р. його призначають полковим ад’ютантом, тобто людиною, на яку покладалися вся відповідальність за діловодство полку, фінанси, щоденна робота з офіцерами і навіть опікування командою трубачів, яка за умов великої парадності кавалергардів представляла полк на різних церемоніях. Як писав пізніше сам Скоропадський, “з цього моменту стаю в полку *grand homme*”<sup>2</sup>.

Таким чином, молодий корнет за два роки служби зміг обігнати за посадою свого більш досвідченого товарища по полку Маннергейма, який тимчасово теж виконував певні доручення: завідував обозним господарством, касою полку. Але, разом з тим, Карл Густав більше часу приділяв звичайним розвагам гвардійців, особистому життю – саме в цей період він одружився з Анастасією Араповою<sup>3</sup>.

Швидко кар’єру Скоропадського можна пояснити його особистими якостями – відповідальністю, порядністю, ретельністю, що подобалося і командуванню, і товарищам по службі. Як у кожній гвардійській частині того часу, спільна думка старшин полку була вирішальною в усіх питаннях, від приймання нових колег до їх призначення на посаду. Саме тому дядько Скоропадського, граф В. Олсуф’єв, за словами дружини Павла Петровича, казав про нього: “дивно те, і це особливо доводить твої позитивні якості у всіх відносинах, що ти зумів заслужити повагу усіх товарищів у такі молоді роки, а головне – тебе любили два полкових командири, такі діаметрально протилежні...”<sup>4</sup>. Немає жодних сумнівів, що до числа товарищів, які щиро поважали Скоропадського, належав і Карл Густав Маннергейм.

Життя обох старшин найелітнішого імперського полку протікало у звичайній гвардійській рутині: паради, навчання, огляди, влітку – життя

в таборах Красного Села. Саме там, де кавалергарди проводили більше трьох місяців на рік, Маннергейм орендував упродовж 1895–1903 рр. садибу місцевих мешканців Павлівської слободи селян Чернових та Косенкова – із правом забудови та передавання іншій особі. Від 1903 р. такою особою офіційно став корнет Скоропадський, який і раніше жив поруч зі своїм другом<sup>5</sup>.

Звичайний сезонний кругообіг занять кавалергардів переривали екстраординарні події. Полк супроводжував в останню путь осіб царської крові, вищих військових чинів; він був присутнім під час державних візитів іноземних суверенів, на урочистих весіллях членів династії. Однак до найважливіших обов'язків полку належала участь у коронаціях – у XIX ст. сходження кожного російського царя на престол супроводжували кавалергарди.

Такі обов'язки покладалися на Скоропадського з Маннергеймом і у травні 1896 р. – вони, як достойні офіцери, супроводжували кожен крок молодого царя у Москві, – від урочистого вступу у місто 9 травня до парадної учти в Грановитій палаті Кремля 14 травня. У перший день обидва входили до складу зведеного ескадрону кавалергардів, що в'їжджав до Кремля. Поперед першого взводу їхали в парі поручники Маннергейм та Зв'ягінцев, перед четвертим – корнети Скоропадський та Горянов. У білих уніформах, кирасах, що виблискували на сонці, на велетенських конях, вони по-напіввзводно проїздили перед імператором.

Наступного дня відбувся огляд обмундирування для коронаційних урочистостей, який проходив під наглядом командира полку. Слід зважити, що повна парадна форма кавалергарда у звичайних умовах практично ніколи не носилася, оскільки була настільки складною, що самому її вдягнути було неможливо. Крім мундира, лосин, ботфортів, до уніформи входили кираса, каска з імператорським орлом, що його кавалергарди прозивали “голубом”, довгий палаш із складною перев'яззю. Лише справжні велетні-багатири, якими були Скоропадський та Маннергейм, могли витримати кілька годин чергування в ній. Багато років по тому останній згадував у своїх мемуарах: “...це була найбільш втомлююча церемонія з тих, у яких мені довелося брати участь. Я був одним з чотирьох кавалергардських офіцерів, які разом з найвищими особами держави створювали шпалери вздовж широких сходів, що вели від вітваря до трону на коронаційному підвищенні. Повітря від ладану було задушливим. З тяжким палашем в одній руці та “голубом” в іншій ми нерухомо стояли з дев'ятої ранку до пів на другу дня”<sup>6</sup>. Якщо Маннергейм разом із штаб-ротмістром В. Кноррінгом складав молодшу пару біля підніжжя трону в Успенському соборі під час самої коронації, то Скоропадський із графом Д. Менгденом були молодшою парою біля трона під час урочистої трапези в Грановитій палаті Кремля. За цю службу вони у складі десяти офіцерів-кавалергардів отримали великі срібні медалі на честь священного коронування<sup>7</sup>.

Навряд чи варто казати, яке враження на 23-річного Скоропадського та 29-річного Маннергейма справили і сама коронація, і участь у ній. За твердженням біографа маршала Мері Вейо, він знайшов у царі той батьківський авторитет, якого не бачив у власному батькові, і цим пояснюється “напрочуд довготривала і міцна духовна залежність від самодержавної романовської династії”. На письмовому столі регента Фінляндії у 1918–1919 рр. повсякчас перебував портрет останнього російського царя<sup>8</sup>.

Відчуття духовного зв'язку з монархом було притаманне і П. Скоропадському. Пізніше це знайшло підтвердження в його реакції, як глави незалежної української держави, на відомості про зв'язку розправу більшовиків над усією царською родиною. Начальник особистого штабу гетьмана генерал Стеллецький згадував про ці події так: “Коли Скоропадський довідався, у чому справа, обличчя його ніби витягнулося, потім викривилося у гримасі, і він заплакав, як маленька дитина, пішовши у глиб кущів, що росли по боках алеї”<sup>9</sup>. Наступного дня гетьман замовив у своїй особистій палацовій капличці скромну панахиду без співів. До неї він пішов один, а коли дорогою зустрів свого найближчого помічника О. Палтова, який хотів його супроводжувати, то незвичним для нього, дуже роздратованим голосом попросив залишити його у спокою. Казали, що там Скоропадський знову плакав, наче дитина від великого особистого горя. Але, разом з тим, він не прийшов на урочисту панахиду, що влаштували за день у Софійському соборі церковники та росіяни, на якій були присутні міністри Української Держави, сенатори, німецькі чини. Скоропадський пережив цю трагедію як велике особисте горе, проте зумів відділити його від своїх державних функцій.

Маннергейм і Скоропадський, по-своєму обожаючи монарха, водночас, як найближчі до нього особи, бачили в ньому й чимало непривабливих рис, об'єктивно оцінювали його вчинки, особливо в політичних питаннях. Так, Маннергейм у своїх спогадах різко критикував російського імператора за хибне рішення стати Верховним головнокомандувачем під час Першої світової війни: “Вставши на саму вершину збройних сил у такий невдало обраний час, Микола II поставив під загрозу саме існування своєї династії. Імператору, через відсутність його у столиці, важко було слідкувати за іншими проблемами держави, а цей факт ще більшою мірою обумовив його кішчеву ізоляцію і недієздатність”<sup>10</sup>. Скоропадський так само ставив йому в провину багато що, а найперше – ту легкість, з якою монарх підписав зречення від престолу. Під час свого державного візиту до Німеччини у серпні 1918 р. у розмовах з кайзером він казав: “...цар може лише тоді зректися влади, коли всі засоби вже вичерпано, а до того він не має права так робити”<sup>11</sup>. Під час зустрічі з донським отаманом П. Красновим Скоропадський заявив: “...саме я, завдяки своїй близькості до государя, маю сказати, що він сам загубив справу імперії і сам винен

у своєму падінні”<sup>12</sup>. Тому можна стверджувати, що особисті почуття гетьмана та регента до імператора були даниною їх багаторічній службі при дворі і ніколи не заважали тверезій оцінці як самої особи Миколи II, так і всіх подальших подій.

Невдовзі після коронації останнього російського царя шляхи обох кавалергардів на певний час розійшлися. Від 1897 р. Маннергейм служить в Управлінні дворцових стаєн, де він повністю віддався своїй природженій пристрасті до коней. Барон їздить по всій Європі, ознайомлюючися з відомими кінськими заводами, вивчає родоводи коней, купує й об’їжджає їх, тобто, за твердженням Мері Вейо, “був торговцем кіньми, конюхом, наїзником-дресирувальником, учителем їзди верхи, брав участь у перегонах з перешкодами і в змаганнях із теренкуру”<sup>13</sup>. На цьому шляху на нього чатувало чимало небезпек, причому тричі Маннергейм постраждав дуже серйозно. У 1898 р. він зламав ногу під час перегонів, наступного року в Берліні його брикнув кінь з імператорської стайні, через що довелося робити операцію, зшивати надколінну чашечку<sup>14</sup>. Нарешті, у 1903 р. на маневрах під Псковом барон ледь не зламав собі шию. На той час він уже пішов з двоцової служби і став командиром зразкового ескадрону Миколаївського кавалерійського училища, яке свого часу закінчив сам.

П. Скоропадський, котрий на той час уже став ротмістром Кавалергардського полку, також отримав серйозну травму під час полкового огляду: кінь упав на всьому скаку, пошкодивши вершнику спину, бік та вивихнувши ключицю. Лише своєчасне хірургічне втручання врятувало Скоропадського від тяжких наслідків<sup>15</sup>.

Тут, очевидно, слід пояснити, чому відсоток травм кавалергардів був таким значним. До цієї елітної частини набирали високих на зріст солдатів та старшин – більше 180 см; коні їм пасували відповідні – такі ж велетні. За часів російсько-японської війни, в Харбіні, кінь Маннергейма викликав шире здивування німецького спостерігача при російському війську. Але все це порушувало дуже потрібний оптимальний баланс для кінських перегонів, де, як відомо, перевага віддається вершнику малих ваги та зросту. У результаті, кавалергарди були дуже важкими на скаку, і будь-який випадок на змаганнях міг призвести до трагічних наслідків і для коня, і для вершника. Маннергейм, приміром, після вуличної травми у 1943 р. стверджував, що це його 14-й перелом.

Однак травми мирного часу не засвідчували бойового досвіду старшин гвардії. Тому на початку 1904 р., коли на Далекому Сході почала розгарятися російсько-японська війна, деякі офіцери петербурзького гарнізону стали домагатися переведення до діючої армії. Одним із перших серед них був штаб-ротмістр П. Скоропадський.

Вийшовши на Далекий Схід навесні 1904 р., він встиг відслужити спочатку ординарцем царського намісника адмірала Є. І. Алексеєва, потім

перевівся ад'ютантом командувача окремого Східного загону (фактично армії) А. Ф. Келлера. У своїх листах Скоропадський тепло згадував цього недосвідченого, але дуже хороброго полководця, який, єдиний з російських генералів армії Куропаткіна, шукав японців і не боявся з ними воювати. Після безглуздої, трагічної, але закономірної загибелі Келлера осавул Скоропадський переходить на армійську посаду – командиром сотні 2-го Читинського полку Забайкальського козачого війська, успішно оволодіває навичками піхотного та кавалерійського бою.

На той час – восени 1904 р. – на Далекий Схід приїздить і драгунський підполковник К. Г. Маннергейм, який теж кипув гвардійську службу заради участі у війні<sup>16</sup>. Мабуть, до 1905 р. їхні шляхи не перетиналися, тим більше, що в цій війні російська кавалерія виявила себе не з кращого боку. Її не використовували ані для розвідки, ані для протиборства з наступаючими загонами противника, ані для бойової охорони. Для таких операцій формували спеціальні загоны “охотников”, що набиралися з волонтерів різних кінних та піхотних підрозділів. Маннергейм узяв участь у кількох з них, але відчував, що його здібності як кавалерійського командира використовуються погано. Тому він звернувся до щойно призначеного ад'ютанта нового головнокомандувача М. Линеви́ча з таким листом: “Люб'язний друже Скоропадський! Кажуть, що на ст. Фанцзятунь набирають і споряджають кілька роз'їздів від прикордонної охорони з метою направити їх у тил противника для руйнування деяких споруд. Мені б хотілося взяти участь у такій суто кавалерійській справі. Звертаюся про всяк випадок до тебе з проханням посприяти, щоб ці роз'їзди, або частина з них, було послано під моєю командою”. З листа підполковника стає зрозумілим, що він був у відчаї від пасивності російського війська (“Не знаєш, за що взятися, щоб робити хоч щось”). Користуючися нагодою, барон описує одну зі своїх останніх справ, пов'язану з використанням китаїських найманців (хунхузів): “Нещодавно штаб III армії приписав мені з метою іспиту сформованих хунхузських сотен, що знаходяться в Чендзятуне, провести ряд розвідувань крайнього лівого флангу противника. Зі мною діяли 6 офіційних охотників з бригади і кожному з них був даний конвой із 5 драгунів. Виявлення з фронту японського розміщення на захід від Сяочендза (найзахідніший пункт району, який постійно розвідує Мищенко) вдалося. Більшість роз'їздів провели три доби майже в безпосередньому контакті з японською сторожовою охороною, причому вдалося начальнику роз'їздів особисто виявити ряд раніше невідомих застав, а також зібрати багато матеріалу для складання карти Західної Монголії (більш як 400 верст у маршрутній зйомці). Про хунхузів я подав найнегативніший відгук, і III армія, здається, тепер зайнята питанням про їхню реорганізацію або ліквідацію”<sup>17</sup>. Слід наголосити, що в листі барон дуже скромно описував свої подвиги. Натомість у мемуарах



він зазначав, що, “незважаючи на небажання хунхузів підкорятися дисципліні, мені вдалося виконати завдання: я зібрав розвіддані про групування противника і навіть зумів вирватися з оточення, куди нас загнав один із японських кавалерійських підрозділів”<sup>18</sup>.

Скоропадський тоді нічого не зміг відповісти своєму товаришеві, оскільки ще ввечері 3 серпня 1905 р. виїхав на Корейський фронт зі спеціальним завданням – з’ясувати можливість перенесення туди головних військових дій. Таким чином, лист від Маннергейма він отримав уже після повернення до штабу головнокомандувача у Харбіні.

Однак ані сміливі пропозиції Маннергейма, ані особлива місія Скоропадського, рівно як і прибуття все нових військових контингентів з Центральної Росії, вже не могли переломити ходу цієї війни. Її доля вирішувалася не на полі битви, а в столичних центрах, де починалася революція, та за столом переговорів у Америці. Під час поїздки Скоропадського надгонала телеграма з штабу головнокомандувача про їхній перебіг: “...на відмову російських уповноважених у вимозі японського уряду поступитися о. Сахаліном, сплатити військову винагороду, видати наші пошкоджені судна, обмежити наші сили у водах Тихого океану 16 серпня японський уряд погодив усі запропоновані нами умови...”<sup>19</sup>. Однак через втручання провідних європейських держав та США, зацікавлених у послабленні Російської імперії, остаточні умови Портсмутської мирної угоди були дуже важкими для Росії.

Військовиків найбільше пригнічувало почуття моральної поразки здавалося б непереможної імперської армії. Події наступних місяців, розпал революційних пристрастей, збройна боротьба із власним народом, до якої залучалися здебільшого кавалерійські та козачі частини, мали значний вплив на обох офіцерів. Вони не лишають військової служби, проте намагаються зайнятися іншими справами. Маннергейм за завданням Генерального штабу відправляється у тривалу та небезпечну подорож Центральною Азією. Скоропадський намагається відпочити в колі родини: протягом кількох місяців він разом із дружиною та дітьми подорожує Європою, відвідуючи Німеччину, Швейцарію та Італію. Їхня подальша військова кар’єра продовжувалася приблизно рівними темпами: практично одночасно вони отримали під свою оруду окремі кавалерійські полки, причому Скоропадському довелося командувати фінськими драгунами у Вільменстранді<sup>20</sup>, маленькому містечку неподалік Виборгу, а Маннергейму – повернутися до Польщі – його 13-й Володимирський уланський полк стояв у Ново-Мінську. 1911 р. обидва отримали перше генеральське звання, а наступного – були зараховані до складу почту його імператорської величності. Нарешті, у 1912 р. Скоропадський став командувачем Конногвардійського полку, а Маннергейм – Лейб-гвардії драгунського полку у Варшаві. У фамільному фонді Скоропадських збе-

реглися лише два листи фінського барона за 1909 та 1916 рр., присвячених суто побутовим питанням, але вони свідчать про жваве листування (на жаль, воно не дійшло до нас) та часті зустрічі протягом цих років, а також близькі стосунки – Маннергейм звертається до адресата не інакше, як “дорогий друже”<sup>21</sup>.

Першу світову війну обидва генерали зустріли на передовій, яку не залишали практично всі чотири роки. Вони командували значними військовими з'єднаннями: Скоропадський – дивізією, бригадою, а наприкінці війни – армійським корпусом, Маннергейм – кавалерійською дивізією. Проте події російської революції 1917 р. Поставили обох, по суті, перед вибором подальшої долі.

Справа в тому, що до Лютневої революції в Росії вони, як справжні представники офіцерського корпусу, тримались осторонь політичних і національних рухів, що нуртували довкола з початку ХХ ст. Приміром, Маннергейм називав себе у спогадах ще за імперський період “фінном і переконаним противником русифікації”, проте ніде не згадував про своє ставлення до національного руху, дуже сильного на початку століття, а надто – після революції 1905–1907 рр. Про Скоропадського ми знаємо, що він часто отримував листи від знайомих з табору “малоросіян” чи “російських націоналістів” київського походження з проханням застосувати свій вплив при дворі проти українського (“мазепинського”) руху. Але жодного разу він цього не робив і не заплямував себе участю в антиукраїнських акціях, на відміну від свого двоюрідного брата, земляка і однолітка Г. В. Скоропадського, з ім'ям якого була пов'язана гучна антиукраїнська кампанія в IV Державній Думі. З іншого боку, не існувало й жодних точок дотику між ним і українськими політичними діячами аж до весни 1917 р.

Тому цю дату можна вважати рубіжною для долі обох генералів. Барон Маннергейм пізніше стверджував, що восени того року йому стало зрозуміло: слід лишати російську армію, де команду високого рангу стало неможливим утримувати в своїх руках розбурхане революцією солдатське море. Він писав: “Ситуація у військах погіршувалася з кожним днем, і це лише зміцнювало моє рішення залишити російську армію”<sup>22</sup>. Він мріяв про повернення до рідної Фінляндії.

Про своє національне походження з березня 1917 р. почав усе частіше згадувати і Скоропадський, який у листах до дружини дещо іронічно писав: “Данилку [сину. – Авт.] слід вчитися української, я теж купив собі книгу і збираюся м. б. зробитися українцем, але, маю сказати, не дуже переконаним, у всякому випадку, якщо німець чи який-небудь хуліган не перерве передчасно моє дороге цінне життя, я зовсім не збираюся заритися й оплакувати минуле, а взяти у тій або іншій формі найжвавішу участь у соціальному житті...”<sup>23</sup>. Звичайно, тут ідеться зовсім не про етнічне самоусвідомлення, щодо якого Скоропадський ніколи не мав будь-

яких вагань, а про можливу орієнтацію на український політичний рух, що тільки-но починав набирати справжньої сили.

Проте до певного часу це не пов'язувалось із необхідністю залишити російську армію, як це мав зробити Маннергейм. Оскільки українські соціалістичні провідники, на відміну від фінських націоналістів, відстоювали гасло “українізації” армії, що перебувала на території України, то Скоропадський з серпня 1917 р. залучився до цього процесу не лише за рішенням Центральної Ради, а й за прямим дорученням Верховного головнокомандувача Л. Г. Корнілова. Вже за місяць комкор перетворив свою частину на справжній 1-й Український корпус – з міцним національним духом, однорідним складом, навіть особливими військовими відзнаками. Вісім полків корпусу отримали імена відомих історичних діячів України, у тому числі й гетьмана Івана Скоропадського<sup>24</sup>. Із солдатськими комітетами (неодмінним атрибутом революційної доби) і комісаром від Центральної Ради, колишнім кавалергардом хорунжим Біденком, генерал налагодив нормальну співпрацю і навіть захищав останнього від свого безпосереднього військового керівника – генерала А. І. Денікіна<sup>25</sup>. Отже, формально залишаючись у складі російського війська, фактично П. Скоропадський перейшов на військову службу своїй Батьківщині. Проте остаточно це вирішилося у жовтні–листопаді 1917 р., коли комкор відмовився виконати наказ російського Головнокомандувача – вивести корпус на німецький фронт. Причиною цього вчинку, який поставив хрест на двадцятип'ятирічній імперській військовій службі, був свідомий вибір між двома кроками: йти на німецько-російський фронт і кинути Україну на поталу збільшовиченому російському війську або захистити від нього Батьківщину і не виконати військового наказу. Скоропадський писав пізніше про свої думки: “...ідучи на фронт, я нічого не зроблю і остаточно переведу корпус на ніщо; а тут я зможу принести реальну користь”<sup>26</sup>.

Про боротьбу з новопосталим більшовицьким режимом думали обидва генерали, справедливо вважаючи його найголовнішим ворогом своїх народів. Як відомо, К. Г. Маннергейм наприкінці 1917 р. даремно закликав до цього близьких йому за минулим життям російських аристократів. У спогадах він розповідав про свій виступ у великосвітському петроградському “Новому клубі”: “Я сказав, що опір необхідний і було б добре, якби на чолі руху став би хтось з великих князів. Краще загинути з мечем у руках, ніж отримати кулю в спину або бути розстріляним. Мої сусіди по столу дотримувалися іншої думки і вважали боротьбу проти більшовиків безнадійною справою. Я був глибоко розчарований тим, що в столиці і в Одесі суспільна думка виявилася єдиною”<sup>27</sup>.

Характерно, що і Скоропадський дійшов до негативної думки щодо здатності найвищої російської аристократії боротися з більшовиками.

Проте це сталося значно пізніше, після гіркого досвіду Гетьманату 1918 р. і усвідомлення загальної позиції представників російської еліти. У листі до свого однодумця О. Назарука від 25 січня 1938 р. він писав: “Я майже всіх російських князів знаю: поміж титулованих росіян у мене і в моєї жінки багато навіть родичів. Але скажу відверто, справа з ними, в українському смислі, безнадійна... Половина з цих панів здегенерована, а майже <sup>9/10</sup> неясно стоять відносно большевизму, не в тому розумінні, що вони симпатизують большевикам, але спосіб думання в багатьох питаннях у них большевицький. Большевизм для них не таке зло як для нас, бо большевизм стоїть за самодержавіє і єдину-неділиму Росію”<sup>28</sup>.

Тому можна стверджувати, що обома колишніми кавалергардами національна справа усвідомлювалася передусім як спосіб протистояння більшовицькій анархії, що поширювалася, мов пошесть, із Петрограду. П. Скоропадський у телеграмі до свого начальника штабу наприкінці жовтня 1917 р. підкреслював: “...усе питання полягає у боротьбі з більшовиками, оскільки в разі перемоги більшовиків українське національне питання остаточно потоне в морі анархії”<sup>29</sup>. Аналогічну думку висловив і Маннергейм у своїх мемуарах: “...я був упевнений, що наша країна має більш широкі можливості для врятування культури і суспільного ладу, ніж Росія. Там я спостерігав лише відсутність віри та пасивність, на батьківщині ж я відчув гаряче прагнення людей битися за свободу”<sup>30</sup>.

Після того, як і Маннергейм, і Скоропадський спробували отримати іноземну допомогу від колишніх союзників Росії – обидва зустрічалися з французькими представниками, але до реальних кроків не дійшло, – головну увагу вони звернули на здорові національні сили. У Фінляндії вони уособлювалися у волонтерському військовому формуванні щюцкор (корпус охорони краю), в Україні – “Вільних козаках”. Основою цих рухів в обох країнах стали заможні землевласницькі елементи, кривно зацікавлені у приборканні революційної анархії.

Ці добровільні напіввійськові з'єднання потребували для керівництва ними справжніх військовиків. Тому в січні 1918 р. на чолі фінського Військового комітету став колишній генерал-лейтенант російської армії К. Г. Маннергейм, а з'їзд Вільного козацтва у жовтні 1917 р. обрав своїм генеральним отаманом П. Скоропадського – найавторитетнішого в національних колах військового, нащадка гетьмана.

Але цим подібність ситуації обмежується. Маннергейм спромігся створити з щюцкору справжню фінську армію, привести її до перемоги і 16 травня 1918 р. разом з урядом незалежної Фінляндії прийняти її парад у столиці<sup>31</sup>. Цьому сприяло призначення генерала головнокомандувачем, активна фінансова допомога ділових фінських кіл і, найголовніше, національне згуртування довкола популярної постаті полководця. Фіннам вдалося нейтралізувати своїх соціалістів, які вже не відігравали

в подіях 1918 р. провідної ролі. Звичайно, не обійшлося без політичних інтриг, внаслідок яких генерал-переможець був змушений уже за два тижні після параду скласти свої повноваження і навіть залишити країну<sup>32</sup>. Але це відбулося вже після перемоги, і фінському політичному естеблїшменту вистачило гідності хоча б не заважати генералові під час війни.

Зовсім іншою була картина в Україні. Тут політичні пристрасті буквально роздирали суспільство. Провідна роль належала національним соціалістичним партіям, яких не влаштовував вільнокозацький рух, попри на те, що він нібито вписувався в доктрину заміни постійної армії народною міліцією, схваленою всіма партіями II Інтернаціоналу. Результати чигиринського з'їзду козаків (жовтень 1917 р.) – обрання генеральним отаманом П. Скоропадського, рішучо-самостійницький напрям усієї організації – змусили провідників Центральної Ради зайняти різко негативну позицію щодо руху, спробувати, не опираючися на його військовий потенціал, звести його до рівня спортивно-протипожежного товариства. Із наполегливістю, вартою кращого застосування, українські соціалісти зробили все, аби розкласти чи, принаймні, не дати консолидуватися вільним козакам, і перед лицем більшовицької навали боездатними виявилися лише поодинокі його загони, зокрема Звенигородський кіш, що дав відсіч російському головнокомандувачу М. Муравйову. Діяльність Генеральної козачої ради, вишкільних установ у Білій Церкві була паралізована повною відсутністю постачання та фінансування. Лише на початку 1918 р. В. Винниченко прилюдно назвав П. Скоропадського та його вільних козаків єдиними рятівниками України<sup>33</sup>, але дуже скоро забув про свої слова. Генерала не призначили головнокомандувачем протибільшовицького фронту, оскільки військовий міністр соціал-демократ М. Порш, доповідаючи на засіданні Малої Ради про ситуацію, віддав перевагу типовому революційному авантюристу Ю. Капкану: "Українське військо розкидане на три часті: на Київ, Лівий берег і Правий берег. Найкраще стоїть справа на Лівому березі, де командує полк. Капкан. В Києві військом командує ген. Греков, на Правому березі ген. Скоропадський. Ні в Києві, ні на Правому березі справа не стоїть настільки добре, як того вимагають обставини. Тому треба тимчасом призначити полк. Капкана командуючим усіма військами, які ведуть боротьбу з більшовиками"<sup>34</sup>.

Неправдива інформація, поширена М. Поршем (адже полк. Капкан взагалі не мав війська, і тому справи в нього не йшли "добре", а Скоропадський, навпаки, з'єднавши сили Вільних козаків з 1-м Українським корпусом, успішно протистояв не лише 2-му гвардійському корпусу, а й цілій 7-й армії, що повністю перебували під впливом київських більшовиків), множилася на інстинктивний жах перед "майбутнім Наполеоном". Проте це лише демонструвало необізнаність українських соціалістів

в історії: могильщиком Французької революції став не аристократ Лафайет, а колишній якобинець поручик Бонапарт. Така відсутність у суспільстві необхідної консолідації наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. (досить згадати, як С. Петлюра із запалом кинув у зал засідання Українського з'їзду Південно-Західного фронту: “Коли б в Українському сеймі сиділи пани, то я прокляв би саму автономію”) призвела до поразки в першій українсько-російській війні. Водночас це змусило П. Скоропадського заради спасіння Батьківщини взяти владу до своїх рук. Здійснений 29 квітня 1918 р. державний переворот, що усунув від влади безсилу і нездатну до перегляду своєї соціальної політики Центральну Раду, спирався на дуже широкий спектр власницьких елементів українського суспільства під проводом потомка гетьмана. А у грудні того ж року фінський уряд, той самий, який своїм упередженим ставленням примусив Маннергейма залишити країну, обрав його регентом Фінляндії.

Дуже цікаво зіставити їхні звернення до нації у зв'язку з перебранням на себе найвищої влади. Регент Маннергейм заявив, зокрема: “Я відчуваю весь тягар моєї майбутньої відповідальної роботи. Хоча я дуже вдячний за надану довіру, проте неодмінно відмовився б від неї, якби не події нинішнього важкого часу, які нема з чим порівняти у світовій історії. Ці події змусили мене прийняти запрошення депутатів. Я займаю цю високу посаду, сповнений впевненості в тому, що мої щирі наміри сприймуться усім фінським народом і що цей народ нарешті буде одноставним у захисті незалежності та свободи”<sup>35</sup>. Гетьман у своїй Грамоті до українського народу писав: “Передбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час. Мені далекі і чужі якби то не було власні побудження, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогою нам України. В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України – без ріжниць національностей й віросповідання – допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному великовідповідальному ділі”<sup>36</sup>.

Як бачимо, наявні навіть текстуальні співпадіння, а головна думка обох звернень взагалі однакова – відчуття всього тягара великої відповідальності за долю рідного народу і бажання врятувати його від страшної небезпеки – втрати державного існування, колапсу економічного життя й суцільної розрухи.

Певні, досить значні, співпадіння думок регента Фінляндії та гетьмана України можна простежити і у відношенні до активної частини консервативного російського табору. Вони мріяли мати за свою сусідку не більшовицьку, а білу Росію. Проте очевидно, що консервативний російський рух жадатиме відновлення “єдино-неділимої” держави, і це ство-

рить серйозну проблему у майбутніх відносинах колишніх “окраїн” зі своєю метрополією. Добре знаючи настрої колишньої імперської еліти, і Скоропадський, і Маннергейм вибудували однакову лінію поведінки. Вони вважали, що з точки зору глобальних національних інтересів як Україна, так і Фінляндія мають підтримати “білий рух”, сприяти поваленню більшовицького режиму, ненависного обом генералам і, як засвідчив досвід громадянської війни, дуже небезпечного для незалежності нових держав.

Таким само був, за певними відомостями, і план Павла Скоропадського. Напівфантастичний виклад його знаходимо у спогадах начальника гетьманського штабу Стеллецького, який пов’язував його з найманням окремого з’єднання кавказьких горців, на яких мала бути покладена прикордонна охорона: “Поступово підсиленням комплектованням і збільшенням чисельності цих прикордонних частин і забезпеченням їх у достатній мірі технічними засобами, раптово перейти у рішучий наступ на Брянськ, оголосивши це самовільним вторгненням непокірних кавказьких іногородців. Після захвату території Радянської Росії оголосити в ній примусову мобілізацію і з організованою таким чином армією розпочати наступ на Москву. Головне командування цією армією передбачалося вручити великому князю Миколі Миколайовичу, який проживав у той час у Криму. Україна мала слугувати за базу постачання цієї армії.

Таким чином, мало відбутися так, що Україна від себе не робила ніяких агресивних кроків проти Радянської Росії, і в разі невдачі у всьому можна було звинуватити непокірні кавказькі контингенти. У разі ж успіху і якщо великий князь Микола Миколайович досягне Москви, то він, очевидно, на знак подяки за успіх не розрушить української самостійності, що дала йому можливість отримати перемогу над більшовиками”<sup>37</sup>. Звичайно, у такому викладі весь стратегічний план видається суцільною авантюрою. Але сама ідея необхідності суттєвої підтримки “білого руху” з тим, щоб, на знак подяки, отримати його примирення з існуванням незалежної України, чітко простежується як у намірах гетьмана, так і в його конкретних діях.

П. Скоропадський готувався до війни з більшовиками дуже ґрунтовно: у прикордонних губерніях закладалися склади з продовольством, військовим майном, боеприпасами, створювалися основи для розгортання з січня 1919 р. восьми армійських корпусів. Серед подібних заходів – і постійна й суттєва допомога Донській республіці отамана П. Краснова та Добровольчій армії М.Алексєєва – А.Денікіна озброєнням та боеприпасами<sup>38</sup>. Не в останню чергу такі ідеї спонукали П. Скоропадського випустити й горезвісну “федеративну грамоту”, в якій йшлося, головним чином, саме про спільну боротьбу з більшовиками, а не про державне об’єднання Росії та України<sup>39</sup>.

Водночас на північному кордоні Радянської Росії голова Військової ради Фінляндії генерал Маннергейм намагався діяти у тому само напрямку. Ще у лютому 1918 р. він спланував стрімкий наступ з півночі Фінляндії, захоплення більшої частини Балтійського флоту, що зимував у Гельсінфорсі, та Петрограда, ліквідацію більшовицького режиму. На думку сучасного фінського біографа маршала, звільнення Фінляндії мало бути лише першим кроком у здійсненні його головної мети: “Для операції “Петербург” була ще на ранній стадії створена інша фаланга, необхідна з внутріполітичної точки зору. Фінляндія мала отримати конкретну користь від цієї операції, щоб піти на неї. Росія, якій Фінляндія надасть такі велику послугу, опиниться у великому боргу перед нею і навіки визнає незалежність Фінляндії. Фінляндці купилися на думку про можливість одночасно приєднати і Східну Карелію, що належала Росії. Але мотивування Маннергейма не було лише тактичною уловкою. Він добре знав могутність Росії і вже у 1918 р. думав про ту велику державу, яка знов підійметься з руїн. Крім того, йому було відомо, що в Росії навряд чи хто погодиться на відділення Фінляндії. Тому Росію необхідно принудити піти на компроміс, представивши вигоду як ціну за вигоду – настільки Маннергейм був реалістом”<sup>40</sup>. Друга спроба, така ж невдала, звільнення Петрограда планувалась уже регентом Фінляндії навесні 1919 р., – разом із генералом М. М. Юденичем.

Немає сенсу розмірковувати, який вигляд мала б зараз політична карта Європи, якби здійснилися обидва плани, і за допомогою Маннергейма білі росіяни захопили Петроград, а за сприяння Скоропадського – Москву. Очевидно інше: блискучий стратегічний задум генералів не оцінили ані російські консервативні діячі, засліплені ідеями великодержавного шовінізму, ані місцеві націоналісти, які не вмели мислити глобальними геополітичними категоріями. Гетьманат П. Скоропадського зазнав краху, а слідом за ним пала й незалежна Україна. Головнокомандувач Маннергейм навесні 1918 р. був примушений скласти повноваження і залишити Батьківщину, а перебування його на посту регента (грудень 1918 – серпень 1919 рр.) завершилося нищівною поразкою на президентських виборах, спричиненою не в останню чергу російським питанням. Однак незалежна Фінляндія залишилася на політичній карті Європи, незважаючи на дві криваві війни зі своїм північно-східним сусідом.

Надалі доля все ж розвела обох колишніх кавалергардів, уже остаточно. Вони більше ніколи не зустрічалися, хоча за першої-ліпшої нагоди не забували демонструвати свого дружнього ставлення один до одного. Так, перший посол Фінляндії в незалежній Україні доктор Г. Гуммерус згадував, що під час вручення вірчих грамот гетьман відразу почав розмову про свого товарища К. Г. Маннергейма, на той час відставного генерала фінської армії<sup>41</sup>.



Молодша донька П. Скоропадського, Олена, у своїх спогадах вказує, що у 1930-х роках у Ванзее під Берліном, де мешкала родина гетьмана, частим гостем була фінська журналістка Ада Норна<sup>42</sup>. Інша донька Скоропадського, Лизавета, 1938 р. відвідала Фінляндію, яка справила на неї неповторне враження. Місцева преса жваво коментувала приїзд доньки українського гетьмана, згадуючи його дружбу з маршалом Маннергеймом (на той час головою Ради оборони країни), а також недовгий період командування Скоропадським 20-м фінляндським драгунським полком у 1910–1911 рр. З приводу тодішньої діяльності гетьмана журнал “Суомі Наінен” (Фінська жінка) писав, що він “далі працює над створенням умов для відновлення української державності”<sup>43</sup>.

Очевидно, що довголітня дружба П. Скоропадського та К. Г. Маннергейма переросла рамки їх особистих стосунків і є фактом спільної українсько-фінської історії. Колишні однополчани, поставлені за волею долі на чолі своїх держав у один і той саме час у подібних історичних умовах, кожен на свій розсуд намагалися прислужитися своїй вітчизні. Їхні вчинки, зумовлені однаковим вихованням і дуже схожим життєвим досвідом, підпорядковувалися одній логіці – здійсненню європейського вибору своїх народів наприкінці 1917 р., коли Україна та Фінляндія намагалися вирватися з обіймів Російської імперії, що розвалилася. Проте якщо Фінляндія витримала цей державний іспит, не в останню чергу – завдяки особистим зусиллям Маннергейма, то Україна, всупереч намаганням П. Скоропадського, мала здатися на милість нового збирача Російської імперії – більшовиків.

<sup>1</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1636, арк. 96.

<sup>2</sup> Там само, арк. 139.

<sup>3</sup> *Маннергейм К. Г.* Мемуари. – М., 1999. – С. 16.

<sup>4</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 456, арк. 43.

<sup>5</sup> Там само, спр. 501, арк. 1–15.

<sup>6</sup> *Маннергейм К. Г.* Мемуари. – С. 17.

<sup>7</sup> История кавалергардов 1724–1799–1899 // Сост. Панчулидзева С. – Т. 1. – СПб, 1899. – С. 128–169.

<sup>8</sup> *Мери В.* Карл Густав Маннергейм – маршал Финляндии. – М., 1997. – С. 16, 123.

<sup>9</sup> ЦДАВО, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 149–150.

<sup>10</sup> *Маннергейм К. Г.* Мемуари. – С. 58.

<sup>11</sup> *Скоропадський П. П.* Спогади. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 276.

<sup>12</sup> *Краснов П. В.* Всевеликое войско Донское // Белое дело. Дон и Добровольческая Армия. – М., 1992. – С. 79.

<sup>13</sup> *Мери В.* Карл Густав Маннергейм... – С. 35.

<sup>14</sup> *Маннергейм К. Г.* Мемуари. – С. 19.

<sup>15</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 163 зв., арк. 16–17.

<sup>16</sup> *Мери В.* Карл Густав Маннергейм... – С. 45–47.

<sup>17</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 386, арк. 1–2 зв.

- <sup>18</sup> Маннергейм К. Г. Мемуари. – С. 26.
- <sup>19</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 491, арк. 27.
- <sup>20</sup> Див. докладніше: Папакін Г. Павло Скоропадський і Фінляндія на початку ХХ ст. (до історії зв'язків майбутнього гетьмана України з фінами і Фінляндією) // Україна – Фінляндія. Зб. наукових статей. – К., Гельсинки, 1999. – С. 27–42.
- <sup>21</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 386, арк. 3–5.
- <sup>22</sup> Маннергейм К. Г. Мемуари. – С. 79.
- <sup>23</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 694, арк. 6 зв.
- <sup>24</sup> Див.: Думін О. Гетьман Павло Скоропадський як командант I Українського корпусу й Наказний отаман Вільного козацтва // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 32–35; Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – С. 89–90.
- <sup>25</sup> Див.: Скоропадський П. П. Спогади. – С. 72, 79; Серета М. Отаманщина. Отаман Біденко // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 6. – С. 16–18.
- <sup>26</sup> Скоропадський П. П. Спогади. – С. 91–92.
- <sup>27</sup> Маннергейм К. Г. Мемуари. – С. 82.
- <sup>28</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 22.
- <sup>29</sup> Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). – К., 1993. – С. 216.
- <sup>30</sup> Маннергейм К. Г. Мемуари. – С. 85.
- <sup>31</sup> Там само. – С. 129–130.
- <sup>32</sup> Мери В. Карл Густав Маннергейм... – С. 117.
- <sup>33</sup> Див.: Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. – Прага, 1932. – С. 29–30.
- <sup>34</sup> Німецько-австрійська інтервенція на Україні. – Т. 1. – Х., 1933. – С. 39.
- <sup>35</sup> Маннергейм К. Г. Мемуари. – С. 152.
- <sup>36</sup> Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 83.
- <sup>37</sup> ЦДАГО, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 113–114.
- <sup>38</sup> Краснов П. В. Всевеликое войско Донское. – С. 35.
- <sup>39</sup> Державний вістник. – 16.11.1918. – № 71.
- <sup>40</sup> Мери В. Карл Густав Маннергейм... – С. 109.
- <sup>41</sup> Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві. – К., 1997. – С. 408.
- <sup>42</sup> Скоропадська-Отт О. Спогади мого дитинства // Скоропадський П. П. Спогади. – С. 408.
- <sup>43</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 337, арк. 9, 10.



## **ОУН очима Павла Скоропадського (1920-ті – початок 1940-х років)**

Питання об'єктивного висвітлення ролі та місця будь-якого політичного руху передбачає вивчення усього спектру поглядів на нього. Дуже важливо правильно оцінити діаметрально протилежні ставлення; якщо йдеться про Організацію українських націоналістів, то це будуть, очевидно, симпатичні ОУН та комуністи. Проте при формуванні об'єктивної чи бодай об'єктивістської точки зору на політичну організацію та її діяльність так само необхідно врахувати ставлення до неї тих, хто мав національно-державницьку ідеологію, але не поділяв тактики ОУН у боротьбі за незалежну Україну, поглядів її керівників на майбутній державний устрій.

При цьому очевидна небезпека винесення на широкий загал історії дрібних сварок і чвар, які, на жаль, притаманні будь-якій політичній еміграції. Вони не складають головного змісту еміграційного життя, але, як правило, найбільш задокументовані й першими кидаються в очі. Тому дуже важливим, на нашу думку, є зважений підхід до оцінки взаємин усередині української еміграції.

Найціннішим джерелом для дослідження поглядів різних політичних рухів є листування їх політичних лідерів зі своїми друзями, однодумцями, співробітниками. Це водночас відверте й об'єктивне джерело, адже в таких листах викладаються найщиріші думки, побажання та задуми, які ніколи не оприлюднюються у відкритій пресі або ж у зверненнях до сторонніх людей, непричетних до певного руху. В цьому є також і своя небезпека – винесення на суд громадськості того, що писалося для уваги найближчого оточення. Однак без урахування таких відвертих думок неможливо скласти вичерпне уявлення про справжні взаємини різних українських політичних сил.

Узявши на озброєння ці застереження, ми можемо підійти до розгляду позиції щодо ОУН української національної консервативної течії – гетьманського руху 1930-х років.

Ця тема – практично не досліджена в існуючій історіографії. Єдиний виняток становлять розвідки відомого знавця історії ОУН та УПА А. Кентія, що містяться у відповідних розділах його монографії та статті у збірнику матеріалів 2-ї Міжнародної наукової конференції “Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року” (Київ–Чернігів–Тростянець, 21–23 травня 1998 р.). У них на значному архівному матеріалі простежуються взаємини цих двох відтинків українського націо-

нального руху і робиться категоричний висновок щодо їх взаємного протиборства; разом з тим, дослідник підкреслює: “Якщо ж спробувати охарактеризувати взаємини ОУН з гетьманським рухом, то можна, на нашу думку, погодитися з тим, що вони не були такими гострими і безкомпромісними, як, наприклад, у націоналістів з Державним центром УНР”<sup>1</sup>. Тим не менш, автор наголошує на постійному суперництві ОУН та гетьманців, на проведенні акцій, спрямованих на взаємне ідеологічне та організаційне поборювання, і лише зрідка – на певних кроках назустріч один одному. Якщо підходити до оцінки цих українських політичних рухів у міжвоєнний період із засадничих позицій, комплексно, то не можна не визнати їх майже цілковитої діаметральної протилежності. Вона полягала у наявності істотних розбіжностей по всьому комплексу теоретичних і практичних питань.

Це були цілком природні розходження між різними поколіннями борців – більшість гетьманців брала особисту участь у визвольних змаганнях 1917–1921 рр., тоді як основний актив ОУН складали відносно молоді люди, котрі вийшли на політичну арену впродовж 1930-х років, і лише верхівка організації (Є. Коновалець, А. Мельник, Р. Ярий, Р. Сушко та ін.) пройшла трагічну школу Української революції. По-друге, молодий запал, квапливість, здоровий авантюризм націоналістів, їхня орієнтація на безпосередні революційні акції протирічили поміркованій, зваженій позиції монархістів, їх налаштованості на тривалу політичну та ідеологічну роботу серед еміграції та в Україні. Коротко кажучи, перші намагалися всіяко підштовхнути ситуацію, другі – вичікувати слушної хвилини.

З цих позицій погляд на ОУН гетьманців становить для нас винятковий інтерес як оцінка абсолютних антагоністів, але антагоністів, котрі належали до того самого великого табору борців за українську національну справу.

Наша увага до гетьманського бачення ідеї та чину ОУН виходить також з того факту, що у 30-х рр. ХХ ст. цей консервативно-монархічний рух, подолавши свою організаційну кризу 1929–1931 рр., і наслідки відходу від нього групи засновників на чолі з В. Липинським, стає досить впливовим напрямком українського національного руху, широко представленим як у Західній Україні, так і в Німеччині, Австрії, Америці, багатьох інших країнах, де осіла українська політична еміграція. Достатньо нагадати, що в Німеччині саме гетьманці разом з УОН були двома українськими рухами, офіційно підтримуваними урядами Ваймарської республіки та “Третього райху”<sup>2</sup>. Якщо ж говорити про провід української громади на цих теренах, то він довгий час знаходився в руках прибічників гетьмана Павла Скоропадського. Перший делегатський з’їзд Української громади у Німеччині (21–22 вересня 1940 р.), що обрав гетьмана своїм

Почесним керманічем, представляв 34 філії Громади та 3 173 її зареєстрованих членів<sup>3</sup>. Також значним здобутком гетьманського руху була організація Українського наукового інституту в Берліні. Відозву до українського громадянства з приводу його створення підписали Голова управи Українського товариства допомоги біженцям Олександра Скоропадська (дружина гетьмана), члени управи В. Коростовець, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Шемет та ректор інституту Д. Дорошенко – всі активні гетьманці<sup>4</sup>.

Після 1933 р., коли німецький шеф Інституту ген. В. Гренер мав подати на демісію, провід ОУН у Німеччині, зокрема його найактивніший член сотник Р. Ярій, намагався перебрати керівництво УНІ на себе. Проте нова німецька влада не допустила цього, залишивши Інститут під своїм верховним контролем<sup>5</sup>, при значній участі в його роботі гетьманців. А. Кентій однозначно розцінює це як невдачу ОУН, що свідчила про відсутність у неї підтримки серед вищих ешелонів району<sup>6</sup>.

Питання конкуренції між Союзом гетьманців–державників та Організацією українських націоналістів у впливі на еміграційну громаду (і не лише в Німеччині), а також на Західну Україну стояло дуже гостро протягом усіх 1930-х років. Тому корисним і навіть необхідним є, на нашу думку, проаналізувати погляди на ОУН керівника СГД П. Скоропадського та його найближчих помічників. Це тим більш доцільно, що гетьманський рух від свого виникнення, а особливо в 1930-х рр., претендував на певну партійність, об'єднавчий характер, особливо наголошуючи на тому, що серед гетьманців є місце всім – як лівим, так і правим. У листі до О. Назарука від 25.01.1938 П. Скоропадський писав: "Але що особливо важно встановити – це те, що гетьманський рух є Рухом, що все обіймає і все об'єднує і в глибину і в ширину.

В глибину – це значить, що він приймає на увагу, рахується з тим, що зроблено попередніми поколіннями, вбирає в себе здорове, що було останніми зроблено, і відкидає те, що втратило значення, або що при теперішніх умовах являється прямо таки шкідливим.

В ширину – це значить, що гетьманський рух вбирає в себе людей різних поглядів на деякі питання, що гетьманський рух при розгляді всякого питання уявляє з себе Центр, що має два крила, причому те, що Ви називаєте правим крилом, є консервативне начало Гетьманського руху, і ліве крило, по тій же термінології, менш консервативне, більш радикальне.

Головне тут вселити людям поняття, що гетьманський рух все обіймає і стремить до загального об'єднання в Українській нації всього того, що живе, чесне і енергійне"<sup>7</sup>.

Такі декларації, певна річ, відбивали не дійсний стан справ, а лише претензії провідника руху. Але на цьому шляху неминучим було зіткнення з проводом ОУН, що протягом 1930-х рр. усе активніше набирав ваги та авторитету серед українського громадянства Німеччини, серед еміграції.

Цікаво, що перша зустріч П. Скоропадського та засновника й першого керівника ОУН Є. Коновальця відноситься до 1918 р. Тікаючи із захопленого більшовиками Києва, тодішній генеральний отаман Вільного козацтва ночував у казармі січових стрільців біля церкви св. Федора на вул. Львівській – саме у ті дні, коли постав 1-й курінь стрільців на чолі з Є. Коновальцем. Гетьман писав у спогадах: “Галичани поставилися до мене дуже привітно, уступили свої ліжка, напоїли чаєм і цілу ніч мене оберегали”<sup>8</sup>. Можна припустити, що саме у ці січневі дні, напередодні вступу російських більшовиків до Києва, і відбулася перша зустріч майбутніх гетьмана та провідника ОУН.

Але документально зафіксована їхня зустріч наприкінці квітня 1918 р., коли один з них готував повалення Центральної Ради, а інший – очолював єдину значну військову залогу в Києві, здатну захистити цей квазіпарламент.

Від позиції Є. Коновальця багато в чому залежав успіх усієї гетьманської акції 29 квітня 1918 р. Оскільки Січові стрільці Коновальця були налаштовані захищати Центральну Раду (гетьман покладав провину за попередні неприязні стосунки між ним та Коновальцем на австрійського військового агента у Києві майора Флейшмана), то П. Скоропадський просив німецьке командування вжити заходів щодо нейтралізації військової залоги Коновальця. Майбутній гетьман бажав уникнути пролиття крові на вулицях Києва, проте німці або не змогли, або не схотіли виконати його прохання. Січові стрільці захищали будинок Центральної Ради до того моменту, поки всі її члени не розбіглися. Пізно ввечері 29 квітня Є. Коновалець прийшов до Скоропадського, намагаючись особисто з’ясувати його погляди. Гетьман писав у своїх мемуарах: “Він хотів знати, чи стою я за Україну. Я сказав: “Стою”, і вимагав від нього негайного переходу на мій бік, або ж я його арештую. Він відповів, що повинен переговорити з частиною, особисто же він не має нічого проти того, щоб служити гетьману. Я його відпустив, але потім довідався, що люди його частково розбіглися, частково ж заперлися у казармі”<sup>9</sup>.

Як відомо, німці після перевороту дуже брутально роззброїли стрільців, фактично розігнали весь курінь. Сам Коновалець залишився у Києві і був досить тісно пов’язаний з колами Українського національно-державного (згодом просто національного) союзу. Неодноразово він зустрічався і з гетьманом. Нарешті, 18 серпня 1918 р. була досягнута домовленість про створення Окремого загону січових стрільців у Білій Церкві під командою Є. Коновальця як складової частини гетьманських військ. Існували плани переведення цієї бойової одиниці на Галичину, де невдовзі мала розпочатися боротьба за незалежність Західної України.

Але насправді січовики Коновальця стали збройним вістрям проти гетьманського повстання Директорії. Сам Коновалець, запевняли мемуа-

ристи та історіографи ОУН, як командувач окремого загону наважився на повстання проти П. Скоропадського лише після кількох невдалих розмов з гетьманом. Зокрема, один з дослідників пише: “Вже по проголошенні “Грамоти” про федерацію, коли Стрілецька рада прийняла була рішення про збройний виступ, полк. Є. Коновалець на власну руку пішов до гетьмана з апелем завернути з пагубного шляху і поставив гетьманові такі вимоги: 1) відкликання маніфесту про федерацію з Росією; 2) скликання Національного конгресу з представників усіх партій і організацій (...); 3) розформування російських добровільних військових відділів; 4) перенесення Окремого загону Січових Стрільців з Білої Церкви до Києва, причому Січові Стрільці дадуть гетьманові повну моральну і збройну підтримку. І тільки коли гетьман дав відмовну відповідь, полк. Коновалець наважився на збройний виступ”<sup>10</sup>.

Але хронологія подій свідчить, що саме в день оголошення федеративної “Грамоти” (14 листопада 1918 р.) під охорону Коновальця з’їхалася вся Директорія, а рух військових ешелонів на Київ почався вже 16 листопада<sup>11</sup>. Тобто вигадана істориками зустріч Коновальця зі Скоропадським є лише легендою, покликаною виправдати порушення стрільцями урочистої обітниці служити гетьманові України.

Не зважаючи на це, гетьман у своїх мемуарах висловлював щирий жаль з того приводу, що він не переговорив (десь наприкінці листопада, вже під час наступу січовиків на Київ) з Коновальцем. На його думку, ця зустріч могла б значно змінити загальну політичну ситуацію<sup>12</sup>.

Так само нічого особистого гетьман не привносив у ставлення до Коновальця як провідника ОУН у 1930-х роках. Аналіз листування П. Скоропадського цього періоду зі своїми прибічниками та однодумцями свідчить, що він бачив те визначне місце, яке посіла ОУН серед інших українських національних рухів, особливо ж наприкінці 1930-х років. Приміром, майже в кожному з листів до відомого галицького діяча О. Назарука 1938–1940 рр. гетьман згадує ОУН, її вождя або ж якусь зі сторін діяльності організації.

Оцінка ОУН вустами П. Скоропадського дається переважно негативна (“ОУН це величезне зло”; “нездорове явище”; “справа, що немає нічого спільного з українством”; “Великий гріх перед українським народом взяли на себе Донцов – Коновалець і вся їх браття”, “гангрена на здоровому українському тілі”)<sup>13</sup>. Такі нестримані вислови можна пояснити перш за все характером полеміки, а також несприйняттям методів діяльності представників ОУН, які гетьман оцінює лише негативно: “Прикриттям служать всякі високі патріотичні слова, любов до Батьківщини України понад усе й т. і., а на ділі – лише мерзота”<sup>14</sup>. Скоропадського підтримував секретар Гетьманської управи С. Шемет, який вказував на такі недостойні, на його думку, методи діяльності проводу ОУН, як викорис-

тання іноземної фінансової допомоги, безоглядність, інтриги, беспринципність та активність, завдяки чому ОУН досягала певних успіхів<sup>15</sup>.

Саме ці успіхи, особливо вплив на молоде покоління в Західній Україні, а також “велика акція до гегемонії над цілим українським життям” (за висловом С. Шемета)<sup>16</sup> не давали спокою керманичам гетьманського руху.

Вони відчували зв’язок всезростаючої популярності ідеології та тактики ОУН з її безкомпромісним ставленням до окупантів українських земель (особливо Польщі), з нерозважливістю та ентузіазмом молодих проводирів націоналістів, в першу чергу у краї, – всім тим, чого гетьманці були позбавлені внаслідок своєї політично стриманої позиції, легітимізму та лояльності до режимів тих країн, де вони були змушені мешкати. Так само провалля лежало між гучними акціями ОУН (терор, експропріація) та діями монархістів: виступами у пресі, зборами, меморандумами та ін.

Дуже драгував національних консерваторів і успіх пропагандистської кампанії, розгорнутої ОУН та її симпатиками проти гетьманців.

Ще у 1935 р. С. Шемет писав одному з провідних гетьманців у Канаді В. Босому: “Останніми часами ми під гураганим огнем пресового обстрілу з боку УНДО, УНР і большевиків та націоналістів з Коновальцівського оточення. Це не зупинить звичайно нашої праці, навпаки, її зміцнить і посилить. Один вже факт цих атак з різних боків свідчить про зріст нашого впливу і нашого руху”<sup>17</sup>.

Зокрема, публіцисти ОУН намагалися звести нанівець підсумки плідної поїздки гетьманича Данила Скоропадського до США та Канади, де місцеві українські громади, офіційні американські та канадські можновладці приймали його як повноважного представника всього національного руху<sup>18</sup>.

Гетьман наполягав на розгортанні рішучої боротьби з ОУН саме у 1938–1939 рр., вбачаючи у часовому факторі тенденцію, прихильну до націоналістів. Він навіть дорікав О. Назарукові за його недооцінку впливу ОУН на західноукраїнських теренах, нерішучість у ставленні до цієї боротьби. П. Скоропадський писав: “Я з жахом дивлюся, що у Вас в Галичині, не дивлячись на те, що багато людей дуже ясно собі уявляють, до чого може вся праця ОУН з одного боку, і ширше беручи, праця такого руйнника, як Донцов, все ж таки реагують на цю діяльність дуже слабо...

Залишати боротьбу до літа, чи до весни, коли Ви будете у Відні, не можна. Треба вже тепер почати боротьбу з ОУН. Ми будемо це робити, а там, коли Ви хоч трохи будете вільніш, то допоможуть і Ви нам”<sup>19</sup>.

План цієї боротьби продумувався дуже ґрунтовно і полягав не тільки у викритті тактики націоналістів, а й у поборюванні їх теоретичних засад. Гетьман бачив, якою популярністю, особливо серед молоді краю та на



еміграції, користувалася теорія “інтегрального націоналізму” Д. Донцова, покладена в основу діяльності ОУН. Тому на перший план висувалася необхідність пропагування “власної теорії”, або ж “гетьманського націоналізму”, на противагу донцовському. Теоретичні здобутки В. Липинського, єдиного гетьманського ідеолога, на думку гетьмана, в сучасних умовах були вже недостатні: “Я просто-таки на стінку лізу, що не маю в дану хвилину вільної людини, та й сам страшенно переобтяжений всякими ділами і не маю можливості дати написати або самому спробувати написати, серйозну критику на Донцова і всю діяльність Кон[овальця]. Потім, хотів би, в заміні “націоналізму” Донцова, що панує серед великої частини нашої молоді в Галичині, виставити наш націоналізм гетьманський, як ми його розуміємо.(...)”

Я великий поклонник Липинського, але зовсім не зменшуючи його заслуг, або, скажу переконано, його генія, знаходжу, що в таких питаннях, як скажімо: – який нам треба в масах проводити націоналізм – його треба, коли можна так висловитися, модернізувати, його треба активізувати”<sup>20</sup>.

У цих словах відчувається занепокоєння тим значним впливом, що набувала доктрина Д. Донцова протягом 1930-х рр. серед широких мас українців у Галичині та на еміграції. Зрозуміло, що занадто рафінована і складна для сприйняття теорія В. Липинського програвала їй у популярності, а іншої гетьманці не мали. Усі мрії П. Скоропадського про формування “гетьманського націоналізму” не здійснилась ані тоді, ані пізніше. Таким чином, змагання у теоретичній площині українськими монархістами було програє.

Гетьманська управа уважно стежила за діяльністю ОУН у різних країнах. Про це свідчить наявність пам’ятної записки про ОУН, розробленої прихильниками П. Скоропадського. Вона двічі згадувалася у листах гетьмана до О. Назарука; при цьому підкреслювалося, що це – матеріал довірчий, “не для друку, а для інформації Вашої і для облегшення опрацювання плану, в якому дусі боротися з цим злом”<sup>21</sup>.

Гетьман наголошував, що будь-якого примирення або “єдиного фронту” ОУН та СГД бути не може взагалі. На цю тему висловився було на сторінках паризького журналу “Запорожець”<sup>22</sup> М. Гетьман, один з лідерів гетьманців Канади. Його стаття була дуже скритикована як самим гетьманом, так і діячами з його оточення. П. Скоропадський повідомляв Назарукові, що залучив до справи спростування виступу М. Гетьмана гетьманича Данила та Б. Гомзина, тогочасного керівника пресового відділу Гетьманської управи<sup>23</sup>.

23 травня 1938 р. у голандському місті Роттердамі таємним агентом ДПУ СРСР був убитий організатор і перший керівник ОУН Є. Коновалець. Актентат ще раз привернув увагу безпосередньо до цієї політичної постаті. С. Шемет у листі до О. Назарука від 16 червня 1938 р. повідомляв

про своє бажання написати об'єктивну статтю про вождя ОУН: "Я маю, крім загально відомих фактів, свої власні спостереження зі персональних контактів з покійним як у Києві в 1918 р., такі пізніше на фронті в 1919 р., і потім на еміграції.

Хотів би написати статтю в спокійнім тоні, але правдиву. Себто не роблячи Коновальця ні Наполеоном, ні Мусоліні, і не криючи основних великих гріхів перед Україною"<sup>24</sup>.

Серед цих великих гріхів, на думку гетьмана та його найближчих соратників, були впровадження у тактику ОУН політичного терору, охлократична орієнтація цього руху та отримання фінансової підтримки від іноземних фондів, урядів та партій.

Найбільше занепокоєння гетьманців викликали терористичні акції боївок ОУН. Монархісти-державники завжди відкидали цей засіб політичної боротьби, вважаючи його абсолютно неефективним. Терористичні акти вели лише до даремного пролиття крові; жертвовність молоді використовувалась у швидкоплинних тактичних цілях. С. Шемет писав О. Назаруку 10 березня 1938 р.: "Благородний зрив молоді оказався під кермом бандита Ярого. Людина, для якої ні людське життя, ні честь не мають ніякої ціни"<sup>25</sup>. Наскільки серйозно це питання стояло на порядку денному, свідчить комунікат пресового відділу Гетьманської управи від 8 лютого 1937 р. з приводу публікації московської газети: "Берлин руко- водит українськими терористами в Польше". Зокрема, у документі стверджувалося: "Гетьманський рух, що його возголовлює Гетьман Павло Скоропадський, не має нічого спільного з організацією полк. Коновальця і розходиться з нею в багатьох пунктах її програми, а зокрема цілком відкидає її тактику.

Гетьманський рух вважає, що під цю пору ворогам України ч. 1. є большевики, а терористична чинність організації полк. Коновальця на теренах Польської держави (до речі вже два роки тому припинена) тільки анархізує і більшовізує українське суспільство і є тому для української визвольної справи шкідлива"<sup>26</sup>.

Щодо орієнтації на демократичні принципи побудови держави та суспільства, яке пропагувала ОУН, то вона знаходилась у рішучому протиріччі з монархічними засадами гетьманського руху. Ідеологія СГД, навпаки, надавала назвичайного значення еліті суспільства, керівній верстві. С. Шемет висміював теорії ОУН, спрямовані на створення "Української держави робітників та селян": "Значить, хтять творити націю-пісок без власного цементу, безформену масу, на зразок чорнокожих, та ще того гірше, бо й у чорнокожих залишилися свої жерці і керівники родів... Чи це наївність, чи злочинна робота продажних бестій з українського поля..."<sup>27</sup>.

Наприкінці 1930-х рр. керівництво ОУН спробувало втілити дещо з цього у життя. Йдеться про участь у розбудові Карпатської України –

державного утворення, що виникло під час розпаду Чехо-Словацької Республіки у 1938–1939 рр. на теренах Закарпаття. Ці події стали першою спробою ОУН щось зробити реально у державотворенні, і провідники націоналізму намагалися перетворити Закарпаття на полігон для втілення своїх ідей.

Як відомо, недовге існування суверенної держави на частині історичної української території закінчилося трагедією. За влучним зауваженням А. Кентія, “Українське питання стало розмінною монетою у політичній грі європейських держав напередодні Другої світової війни”<sup>28</sup>. З поблажливого дозволу нацистської Німеччини її сателіт Угорщина окупувала Закарпаття, ліквідувавши незалежність Карпатської України. Боротьбу збройних сил цієї держави – Карпатської Січі – всі сучасники визнавали героїчною. Один з мемуаристів писав: “В Карпатській Січі згуртувалося все, що було найкращого, найціннішого в Карпатській Україні і суміжних українських землях. Крім місцевих, були тут і галичани, що перейшли через гори, щоб тут служити Україні, а в разі потреби над берегами Тиси й зложити свої голови. Були тут і давні українські емігранти, що досі проживали в Празі, Відні, чи в Берліні, – всі збіглися сюди до хоч і малої, але своєї рідної землі”<sup>29</sup>. Саме в Січі були найсильнішими позиції ОУН. Той мемуарист намагався об’єктивно висвітлювати події, відзначаючи і слабкі сторони цих молодих борців за майбутнє України: “Відірвані від життя” теоретики, які замість життєвого досвіду, життєвої мудрості мали в запасі безліч образ, безліч приписів, як варити смачні обіди. Але як у практиці їх зварити й чи ті, що писали ці приписи, їх випробували й чи їли ці обіди й чи не були від них хворі, – цього ніхто не знав”<sup>30</sup>.

Тому очевидно, що зусилля провідників ОУН щодо втілення у життя своїх теорій при розбудові Карпатської України не могло не викликати негативної реакції гетьманців. Практично, можна стверджувати, що саме активність оунівців, які перебрали на себе керівництво збройною силою нової держави – Карпатською Січчю, активно втручались у всі інші сфери діяльності уряду А. Волошина, завадило зробити якісь офіційні кроки на користь цього уряду.

Аналіз листування П. Скоропадського та О. Назарука свідчить, що Закарпаття з’являється в ньому ще у лютому 1938 р. Доктор Назарук дуже влучно намагався привернути увагу гетьмана до карпатських справ. Він передбачав, що слідом за аншлюсом Австрії Гітлер почне шукати шляхів до вирішення чехословацької проблеми. У листі від 28 лютого зазначалося: “...аж проситься перевести скріплення і передусім прискорення автономії Підкарпатської Русі, що мало б переломне значіння для української нації взагалі. Чим вчасніше Ваша Світлість могли б звернути на се увагу кому слід на заході, тим краще було б для української справи”<sup>31</sup>.

Гетьман підхопив цю думку Назарука і пообіцяв йому при нагоді переговорити з деякими німецькими представниками, чії "погляди в таких питаннях можуть мати велике значіння"<sup>32</sup>.

У наступному листі галицького доктора, від 25 березня, містилися вже геополітичні докази, чому Німеччина має бути зацікавлена в автономії Закарпаття і не повинна погоджуватися на її передачу Угорщині ("це було б рівнозначне з різанням острого кінця "стріли справедливості" між народами"). Назарук запитував: "Чи не було б добре, щоб гетьманська пропаганда за кордоном взяла під увагу отсі мої думки в справі Підкарпатської Русі, та старалася розповсюдити їх особливо між німцями. (...) Я сю справу вважаю під сю пору за найбільш актуальну зі усіх українських справ..."<sup>33</sup>.

Утім, П. Скоропадський ще не погоджувався з цією думкою, хоча припускав, що незабаром воно таким стане. На той час вжиті ним заходи не були досить активними і ніяк не вплинули на німецьку політику щодо Закарпаття.

Після початку Карпатських подій позиція гетьмана значно змінилася. У жовтні 1938 р. він надіслав вітального листа А. Волошину та Всенародній Раді Карпатської України, щиро поздоровляючи їх зі створенням Української держави. На жаль, усі ділові контакти й спроби надати дійову допомогу Карпатській Україні натикалися на рішучий спротив як керівників Карпатської України, так і їхніх радників – членів ОУН. Розбудова Української держави на Закарпатті не вилілася в спільну українську акцію, що, врешті, і спричинило її падіння.

Тому очевидно, П. Скоропадський мав певну рацію, коли частково покладав провину за таку нищівну поразку на ідеологію та чин ОУН. У листі до О. Назарука від 19 квітня 1939 р., тобто через місяць після падіння Карпатської України, гетьман викладав свою версію подій, підкреслюючи недостатній політичний досвід усіх закарпатців, м'якість президента А. Волошина, людини на загал дуже достойної, але слабкість якої фатально відбилася на перебігу подій. Засадничою ж причиною катастрофи він вважав, однак, втручання ОУН, і більшу частину вини покладав на весь український рух: "Тут винно все українство, воно виявляє, на жаль духовну слабкість, не знаходячи моральних сил раз назавжди викинути з свого середовища таких людей"<sup>34</sup>. Це повністю збігається і зі спостереженнями сучасників: "Команда Січі втручалась до всього, всюди хотіла бути, в усім забирати голос, всі справи вирішувати. Це був свого роду тоталізм, властиво не тоталізм, а імітація тоталізму, бо ж Січ не мала для того фахових сил. Це був другий уряд Карпатської України, який саме тим, що був другим, вносив хаос і колотнечу"<sup>35</sup>. Через це несила була вирішити жодних питань, і героїчні карпатські січовики, у тому числі провідні члени ОУН М. Гузар-Колодзінський, шеф Генерального штабу

Січі З. Коссак, склали свої голови, намагаючися практично без зброї, боеприпасів, стратегічного плану стримати наступ регулярного угорського війська<sup>36</sup>.

Досі нез'ясованою лишається роль у карпатських подіях сотника Р. Ярого, одного з головних суб'єктів критики з боку гетьманів. А. Кентій, наводячи слова військового референта УНР М. Капустянського щодо зриву Ярим плану здобуття зброї для Січі, підкреслює несамостійну роль сотника у цих подіях – він виконував завдання абверу<sup>37</sup>. Але він не спростовує того незаперечного факту, що саме Ярій став “злим генієм” Карпатської України на завершальному етапі її існування; а через нього, опосередковано, велика моральна пляма лягла на ОУН.

На цьому тлі позиція гетьманського руху щодо Карпатської держави вирізнялася відкритістю і шляхетністю. Докладніше про неї йдеться у двох наших працях<sup>38</sup>; тут достатньо лише зауважити, що П. Скоропадський та його син, члени гетьманської організації доклали максимум зусиль, аби врятувати січовиків від репресій з боку окупантів.

Герої Карпатської Січі були вдостояні окремого вшанування під час гетьманських іменин 8 липня 1939 р. Гетьманич Д. Скоропадський, зокрема, сказав: “Зазнали ви, представники нашої Срібної землі, великого нещастя. Це з внутрішнім болем відчуває все українство, як в Європі, так і за океаном. (...) Молода держава наша на Закарпатті в муках занепала, але не загинув дух український, не загинув гін до активної боротьби”<sup>39</sup>.

Визнаючи трагедію Карпатської України страшенною поразкою всього руху, а не лише уряду А. Волошина та найбільш активної у цих подіях ОУН, ми не можемо погодитися із зауваженнями А. Кентія, що закиди цьому рухові “йшли переважно від тих політичних сил українства, які самі не виявили настирливості в об'єднанні спільних зусиль усієї української політичної еміграції, здатної виступити спільним фронтом”. І далі він ставить під сумнів тактику надсилання меморандумів, резолюцій спільних зборів, телеграм на адресу Гітлера та керівників західних держав з проханнями “узглядити національні права Карпатської України”<sup>40</sup>, до якої вдалося, приміром, прогетьманська “Українська громада в Німеччині”. Але ж саме у цьому полягали розбіжності між політичним авантюризмом ОУН та зваженим підходом до аналізу подій та власних кроків з боку гетьмана. Карпатські події наочно продемонстрували, що витоки поразок українського руху засадничо містилися в тих хибах ідеології та чину націоналістів, на які вже звертали увагу П. Скоропадський та С. Шемет, а саме – зневаги до провідних верств суспільства, войовниче несприйняття досвіду попередників, надмірне опікування питаннями, що обіцяли найближчу користь: нехтування щоденними економіко-фінансовими проблемами краю, зосередження лише на політично-військовому русі.

Ще одна сторона діяльності ОУН, яка яскраво проявилася у карпатських подіях, викликала несприйняття гетьмана. Йдеться про отримання націоналістами іноземної фінансової допомоги, причому з джерел протилежних. Так, у листі С. Шемета до О. Назарука від 16 червня 1938 р. наводилися чутки про буцімто отримання Є. Коновальцем фінансової підтримки від Радянського Союзу вже починаючи з 1923 р.<sup>41</sup> Трохи раніше про фінансові справи ОУН писав і гетьман: "Цей рух підтримується ззовні і підтримується дуже енергійно. Для чого це потрібно? Є різні варіанти для пояснення цього: думаю, що пани закордонного проводу ОУН зуміли в один гурт, може і несвідомо для різних хлібодавців, зібрати самі різні елементи. Факт той, що грошей ОУН має в доставку"<sup>42</sup>. Пізніше у листі до Назарука від 19 квітня 1939 р. П. Скоропадський ще раз загострив питання, торкнувшись теми україно-німецького співробітництва. Він висміював невиправдані очікування, що "все зроблять німці". До речі, за свідченням Бірчака, такі настрої панували у Карпатській Україні, де навіть домовилися до того, що "німці будують Карпатську Україну"<sup>43</sup>. Гетьман, маючи досвід багатолітнього спілкування з найвищими німецькими колами, малював зовсім іншу, але об'єктивну картину: "Німеччина працює для себе, але це зовсім не виключена річ, а навпаки, дуже правдоподібно, що інтереси України паралельні німецьким"<sup>44</sup>. Звідси виходило, що україно-німецька співпраця можлива лише у тих моментах, де є співпадіння інтересів керівників обох націй. Гетьман розумів, що німецька допомога дорого коштуватиме Україні, але сподівався, що на ціні можна зійтись, якщо чітко і рівноправно визначити інтереси обох сторін. Такому, суто державницькому підходу він протиставляв позицію керівництва ОУН, яке, на його думку, "з високими національними гаслами іде на саму зазорну службу чужим державам, причому майже на увазі, на службу не одній державі, а кільком, за гроші"<sup>45</sup>.

Гетьмана непокоїв також занадто тісний, як на його думку, зв'язок лідерів ОУН та німецької військової розвідки (абверу). Не зайвим буде зауважити, що родина гетьмана отримувала почесну пенсію, виділену П. Скоропадському ще президентом Ебертом з його власної канцелярії, яку і витрачала не лише на себе, а й для фінансування руху<sup>46</sup>. Що ж до фінансування діяльності, чим займався адм. В. Канаріс, то, за слушним зауваженням А. Кентія, "шеф абвера відмовив гетьману у співробітництві і фінансуванні"<sup>47</sup>. Натомість активність членів ОУН у протипольському й протирадянському напрямках через згаданого вже Р. Ярого діставала щедрю матеріальну підтримку абверу. В очах гетьмана цей напрямок діяльності ОУН ставав зловісним, переважаючим, відбився на всій організації і принижував її значення: "ніхто з нас ніколи не примириться з тим, щоб якась розвідка, яка десь там в долині, під справжньою сильною владою, може й буде корисною, мала б право лізти в гору і старался би грати

роль політичних і духовних провідників українського народу. Цього не буде, але скажу правду – нам приходилося тут один час дуже багато затратити енергії на те, щоб наш рух, залишаючись тим, чим він є (рухом виключно українським і цілком вільним), міг би в Німеччині розвиватися”<sup>48</sup>.

Конкретний приклад організаційного протистояння гетьманців та ОУН на терені Німеччини пов’язаний з обранням у 1939 р. керівництва “Української служби довір’я Фертруенштелле” – установи, що репрезентувала перед офіційними німецькими органами всі українські еміграційні організації. Націоналістам за сприяння німецької влади вдалося протягнути на цю посаду М. Сушка. Гетьман рішуче виступив проти цієї кандидатури, в першу чергу з моральних міркувань: “Я стою на своїм і нія, ні гетьманці др. Сушка не визнають. Німці хочуть затримати за всяку ціну др. Сушка на посаді начальника Фертруенштелле і запевняють мене, що він буде зовсім об’єктивно ставитися до наших людей. По-перше – я цьому не вірю, бо др. С[ушко] повністю в руках ОУН, По-друге – для мене ніякій зв’язок з ОУН неприпустимий, поки др. С[ушко] хоч офіційно не дасть вичерпну заяву, що він не знаходиться в зносінах з ОУН, доти я його признати не можу, бо інакше можуть всякі чесні люди думати, що я пактую з проводом ОУН, що моїх очах і по погляду всіх чесних гетьманців являється, я вже не раз так висловлювався, ганьбою для українства, ганьбою тому, що всі знають, що провід ОУН є найбільшим шкідливим для українства, але громадянство українське не має досить моральних сил, щоб таку сволоту рішучо викинути з свого українського вжитку”<sup>49</sup>. Але така різка критика не свідчила про гетьманське небажання мати справу з усіма членами ОУН – теперішніми та колишніми. Можна послатися на приклад О. Думіна – колишнього січового стрільця, свого часу активного діяча Української військової організації (як відомо, попередниці ОУН). 1938 р. він прибув з Кенігсберга до Берліна і почав працювати у прогетьманській “Українській громаді” у Німеччині. На нього звернув увагу П. Скоропадський і в одному з листів до О. Назарука писав: “Думіна знаю. На мене він робить добре вражіння. Покищо він стоїть далеко від Центру нашого Руху, але я маю на увазі його працею користуватися, тим самим волею чи не волею зблизитися з ним. Прошу Вас довірочно, я Вам це обіцяю, сказати, чи просто натякнути, в чому виявляється його “мораль інсанита”? Я знаю одне: він служив у Коновальця, був в УВО, думав, що робить українське діло, але коли побачив, що він робить діло, що нічого спільного з українством немає, він від К[оновальця] відійшов і зробився його запеклим ворогом”<sup>50</sup>.

Цікаво, що і сам Думін, за даними, які наводить А. Кентій, очікував з боку Р. Ярого доносів на себе. Але він тверезо дивився на перспективу суперництва обох рухів: “очевидно боротьба без сумніву – бо остаточно УНО гетьманців до себе не притягне і монополію відбудови української держави в свої руки не візьме”<sup>51</sup>.

На жаль, ці тверезі думки щодо безцільності взаємного побороювання не бралися до уваги керівниками обох рухів, кожен з яких вважав себе за найголовнішого виразника українських інтересів. Насправді вони уособлювали лише тактично і стратегічно протилежні чини та ідеї, плідність яких полягала у взаємному єднанні.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що ставлення самого гетьмана, керівництва Гетьманської управи та всього гетьманського руху до ідей та чину ОУН було різко негативним і виключало будь-які спроби співпраці. Наприкінці 1930-х рр. П. Скоропадський орієнтував своїх одноподумців на бойову конфронтацію з цією організацією: "Я оцінюю становище так: ми повинні за всяку ціну в першу голову знищити українську гангрену, що персоніфікується ОУН, а потім вже, я не маю сумніву, що все приложиться"<sup>52</sup>.

Разом з тим, гетьман бачив всезростаючий авторитет, вплив ОУН на західноукраїнських землях, захоплення молоді у Галичині ідеями інтегрального націоналізму та бойовою діяльністю організації. Він не міг також не віддати належне енергії, заповзятливості вождів ОУН, що справляли велике враження на українців на еміграції та в Краї. Гетьманський рух у цьому сенсі не міг конкурувати з ОУН, і це викликало роздратування його верховного керівника. Об'єктивно визнав він й ідеологічну міць ідеї інтегрального націоналізму, розроблену Д. Донцовим і взяту на озброєння ОУН. Елітарні ідеї В. Липинського, які живили гетьманський рух, не могли з ним конкурувати щодо популярності та впливу на маси.

Однак П. Скоропадський як людина з величезним життєвим досвідом влучно відмічав очевидні у діяльності ОУН недоліки, пов'язані з нехтуванням уроками перших визвольних змагань, недооцінкою ролі провідної верстви суспільства, економічними питаннями, а також загальним авантюризмом, непродуманістю дій. Усе це виявилось вже під час боротьби за Карпатську Україну, в якій ОУН належала, безперечно, провідна роль.

Несприйняття П. Скоропадського, який з 1918 р. постійно терпів звинувачення у запродавстві німцям, викликала також легковажність найвищих провідників ОУН щодо засад їх співпраці з різними, здебільшого неполітичними організаціями Німеччини.

Але всі ці протиріччя, дуже серйозні, носили внутрішній характер, були всередині українського руху.

Слід підкреслити, що у лавах Української повстанської армії, ідейно-політичне та організаційне керівництво якою здійснювала ОУН, були окремі ідейні гетьманці<sup>53</sup>. Сам гетьман доклав багато зусиль до звільнення з концентраційних таборів карпатських січовиків у 1939–1940 рр., а серед них значний відсоток складали члени ОУН. І пізніше, у 1941–1944 рр. ним через німецьку владу проводились акції із звільнення заарештованих Службою безпеки РСХА бандерівців та мельниківців. До П. Скоро-



падського, як досить авторитетної в українському русі людини, неодноразово зверталися представники обох крил ОУН. У 1941 р. це був І. Равлик від С. Бандери, Д. Андрієвський та О. Бойдуник від А. Мельника, а в 1944 р. гетьмана відвідали обидва вожді ОУН, звільнені з концтаборів завдяки його заступництву перед німецькою владою. Метою їх візиту, крім висловлення подяки, було обговорення проблеми створення єдиного Українського комітету<sup>54</sup>. Проте жодного реального кроку до дійового співробітництва не було зроблено ані однією, ані іншою сторонами, оскільки обидві безпідставно претендували на цілковиту гегемонію в українському русі.

Картина цих намагань побороти ОУН, що їх здійснювали (або принаймні планували) Павло Скоропадський та Союз гетьманців–державників наприкінці 1920-х рр., демонструє всю даремність таких заходів та шкідливість політичного ригоризму. Несприйняття ідей і тактики ОУН призвело до конфронтації з цим рухом, що, врешті, дуже зашкодило другим українським Визвольним змаганням ХХ ст., провідниками і героями яких стали тільки націоналісти. Проте, програвши у безпосередніх тактично-організаційних питаннях, гетьманці мали повну рацію у питаннях засадничо-стратегічних, адже всі зусилля ОУН, весь героїчний зрив 1939–1956 рр. закінчилися нищівною поразкою українського руху.

<sup>1</sup> Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – С. 24–29 та ін.; Його ж. ОУН та гетьманський рух у 1930-х – початку 1940-х років // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5: Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. – К., 1999. – С. 222–224.

<sup>2</sup> Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен. 1974. – С. 859–861.

<sup>3</sup> Перший делегатський з'їзд Української громади в Німеччині 21–22 вересня 1940 р. – Берлін, 1940. – С. 4–6.

<sup>4</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 337, арк. 3–4.

<sup>5</sup> Каменецький І. Українське питання... – С. 867.

<sup>6</sup> Кентій А. Нариси історії ОУН... – С. 65.

<sup>7</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 24–25.

<sup>8</sup> Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. – К., 1992. – С. 61.

<sup>9</sup> Скоропадський П. Спогади. – К.–Філадельфія, 1995. – С. 159.

<sup>10</sup> Герчаківський Д. З Є. Коновальцем за державну незалежність // Євген Коновалець та його доба. – С. 205.

<sup>11</sup> Мельник А. Київ–Мотовилівка–Карабчіїв // Там само. – С. 171.

<sup>12</sup> Скоропадський П. Спогади. – С. 320.

<sup>13</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 14, 35, 39, 41.

<sup>14</sup> Там само, арк. 35.

<sup>15</sup> Там само, спр. 337, арк. 26.

<sup>16</sup> Там само.

<sup>17</sup> National Archives of Canada, MG 30C72, vol. 4, file 5.

<sup>18</sup> Див.: За Україну! Опис подорожі гетьманича Данила Скоропадського до Злучених держав Америки й Канади. Осінь 1937 – весна 1938. – Едмонтон, 1938.

- <sup>19</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 39.
- <sup>20</sup> Там само, арк. 40.
- <sup>21</sup> Там само.
- <sup>22</sup> “Запорожець” – орган Товариства запорожців, видавався у Парижі упродовж 1936–1939 рр. і був досить прихильним до гетьманського руху.
- <sup>23</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 24, 28.
- <sup>24</sup> Там само, спр. 337, арк. 23.
- <sup>25</sup> Там само, арк. 17.
- <sup>26</sup> Запорожець. – ч. 9–10. – Париж, 01.05.1937. – С. 26.
- <sup>27</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 337, арк. 29.
- <sup>28</sup> Кентій А. Нариси історії ОУН... – С. 95.
- <sup>29</sup> Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини й переживання. – Прага, 1939. – С. 36.
- <sup>30</sup> Там само, с. 38.
- <sup>31</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 205, арк. 159–159 зв.
- <sup>32</sup> Там само, спр. 316, арк. 40.
- <sup>33</sup> Там само, спр. 205, арк. 165–167.
- <sup>34</sup> Там само, спр. 316, арк. 55.
- <sup>35</sup> Бірчак В. Карпатська Україна. – С. 39.
- <sup>36</sup> Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – С. 171–172.
- <sup>37</sup> Див.: Кентій А. Нариси історії ОУН... – С. 98.
- <sup>38</sup> Див.: Папакін Г. Закарпатська проблема в архівній спадщині Павла Скоропадського (20-ті – початок 40-х років) // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 4. – К., 1998. – С. 142–149; Його ж. Карпатська Україна і гетьман Павло Скоропадський (до питання про позицію гетьманського руху щодо утворення Карпато-української держави у 1938–1939 роках) // Науковий зб. т-ва “Просвіта” в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С. 60–66.
- <sup>39</sup> ЦДАВО, ф. 4485, оп. 1, спр. 244, арк. 32.
- <sup>40</sup> Кентій А. Нариси історії ОУН... – С. 101–102.
- <sup>41</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 337, арк. 23.
- <sup>42</sup> Там само, спр. 316, арк. 39.
- <sup>43</sup> Бірчак В. Карпатська Україна. – С. 18.
- <sup>44</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 55.
- <sup>45</sup> Там само, арк. 56.
- <sup>46</sup> Див.: Скоропадський П. Спогади. – С. 416.
- <sup>47</sup> Кентій А. Нариси історії ОУН... – С. 104.
- <sup>48</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 57.
- <sup>49</sup> Там само, арк. 65.
- <sup>50</sup> Там само, арк. 40–41.
- <sup>51</sup> Див.: Кентій А. Нариси історії ОУН... – С. 34–35.
- <sup>52</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 71.
- <sup>53</sup> Див.: Босий В. В. Липинський – ідеолог української трудової монархії. – Торонто, 1951. – С. 108–109 (примітки).
- <sup>54</sup> Див.: Королишин М. Діяльність гетьмана Павла Скоропадського під час Другої світової війни (фрагмент спогадів) // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського. – К., 1993. – С. 266–269.



## Віра та церква в житті Павла Скоропадського

Чільне місце серед наукових проблем, пов'язаних із життям та діяльністю П. П. Скоропадського, посідають питання віри й церкви. Значну увагу їм приділили насамперед відомий дослідник історії церкви В. Ульяновський<sup>1</sup>, а також Б. Андрусишин<sup>2</sup>, молоді вчені А. Стародуб, О. Дудко<sup>3</sup>. Інтерес до конфесійного питання в Українській Державі 1918 р. цілком закономірний: саме тоді на її теренах закладалися основи національної церкви. Проте, поза увагою дослідників лишився особистісний аспект цієї проблеми. Ідеться про ставлення Павла Скоропадського до питань створення Української Церкви, ролі віри в житті людини, історичній долі держави. Нами певним чином уже було зроблено спробу заявити вказану проблему на двох науково-практичних конференціях з історії Української Церкви, що проходили в Тернополі у 1996 та 1997рр.<sup>4</sup>, але це питання заслуговує на подальше поглиблене вивчення.

Плідним напрямком і необхідним підґрунтям такого дослідження є аналіз архівної спадщини, створеної самим гетьманом, його найближчим родинним та інтелектуальним оточенням, що зараз розпорошена по кількох архівосховищах України.

Це передусім фамільний фонд Скоропадських, який зберігається нині в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Згаданий фонд (ф. 1219, три описи) є найзначнішим зібранням документів цього видатного українського роду і містить джерела кінця XVII — початку XX ст., що відклалися протягом життя та діяльності визначних представників фамільї Скоропадських або ж були зібрані ними у ході реалізації власних історико-архівних зацікавлень. Останні документи фонду датовані 1917-1918 рр., подіями Лютневої революції в Росії та наступного періоду. Велике значення для розкриття окресленої теми має листування Павла Скоропадського початку XX ст., у якому відбилися погляди майбутнього гетьмана на питання віри й церкви.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, у складі т. зв. "празьких" фондів, зберігається кореспонденція В. Євтимовича, одного з провідних діячів гетьманського руху на теренах Західної України та Польщі (ф. 1876). Серед його адресатів у 1930-х роках були П. Скоропадський, керівник Гетьманської управи С. Шемет, Б. Гомзин та інші відомі гетьманці, які активно обговорювали місце віри в ідеології та чині новітнього українського монархічного руху.

Епістолярна спадщина еміграційного періоду, зокрема листи П. Скоропадського до однодумців та діячів гетьманського руху, відклалася у фондах іншого великого архівосховища — Центрального державного історичного архіву України, м. Львів. Значний особовий фонд О. Назарука (ф. 359), відомого громадсько-політичного, а згодом і клерикального діяча, містить велику кількість листів гетьмана за другу половину 1930-х років, а також копії відповідей самого фондоутворювача П. Скоропадському та чільним діячам гетьманської управи.

Уважний аналіз цих джерел свідчить, що Павло Скоропадський, як і всі його предки, був глибоко віруючою людиною. У мемуарах про дитинство, проведене в Україні, майбутній гетьман згадував, що з п'ятирічного віку, коли мати остаточно перевезла його з Німеччини до Тростянця, Закону Божому малого Павла навчав парох с. Васківці о. Митрофан Ладишевський — за особливим наказом діда, Івана Михайловича Скоропадського<sup>5</sup>. Дід мав надзвичайно великий вплив на свого онука, передусім у морально-етичних, релігійних питаннях. Павло Скоропадський, називаючи його у спогадах “релігійною людиною”, зауважував: “Я пам'ятаю, як він вражав багатьох своїх співрозмовників тими глибокими пізнаннями у питаннях теологічних і довжелезними цитатами зі священних книг напам'ять, які він іноді використовував під час дискусій на релігійні теми”<sup>6</sup>.

Ці міцні релігійно-моральні підвалини сформували світогляд Павла Скоропадського. Разом із тим вихователь С. В. Зенченко, який настановлював його в гімназичних дисциплінах уже в Москві, визнавав у релігії лише моральний бік, заперечуючи божественність Христа. Скоропадський вважав цю людину, слідом за дідом, одним із тих особистостей, які найбільше вплинули на його світогляд<sup>7</sup>, але разом з тим зазначав: “Не годиться вихователю вбивати у хлопчика 12-ти років віру в Бога, це, між іншим, згодом було однією з причин, чому я перестав його поважати”<sup>8</sup>.

Щира релігійність була притаманна нащадку славного роду і в дорослому віці. Святе Письмо, молитва, церковна служба супроводжували його повсюдно, навіть на фронтах. Щоправда, воєнна обстановка не завжди надавала таку можливість. В одному з листів до дружини Скоропадський у відчай писав, наприклад: “Сьогодні Великий Четвер, а в мене, на жаль, навіть немає Євангелія...”<sup>9</sup>.

Предметом найщирішої турботи П. Скоропадського були православні храми, особливо ж — у власних маєтках та навколишніх селах. Так, він охоче відгукнувся на прохання священика Різдвяно-Богородицької церкви с. Дунайця о. Карпа Андрієвського допомогти в її реставрації<sup>10</sup>. А за постійну фінансову підтримку чернігівських храмів Павло Петрович отримав персональну подяку від Синоду Російської православної церкви<sup>11</sup>.

Найбільш вагомою справою такого ґатунку стало будівництво ним каплиці у Глухові — колишній резиденції гетьмана І. Скоропадського та

його спадкоємців. Коштом гетьманської родини, передусім вдови Івана Анастасії (з дому Маркевичів), були засновані й тривалий час утримувалися богадільня, лікарня для вбогих та дерев'яна Анастасіївська церква, що благополучно простояла до середини ХІХ ст. Проте пізніше, з перетворенням Глухова на центр “цукрової держави” Терещенків, вони задля власного уславлення на місці старої церкви збудували за проектом петербурзького архітектора А. Гуна помпезний Анастасіївський собор (1890-ті рр.).

На відміну від Терещенків, Павло Скоропадський вирішив урятувати каплицю з комплексу Анастасіївської церкви, де дивом зберігся справжній вітар початку ХVІІІ ст., використавши ці історичні рештки для будівництва “своєрідного духовного пам'ятника українській старшині”, у тому числі й представникам роду Скоропадських. Очевидно, на цей вчинок його наштотувало обурення значної частини чернігівського суспільства, зокрема нащадків історичних родів, нахабством Терещенків. Певну роль тут зіграв і П. Я. Дорошенко, відомий чернігівський громадський діяч, знавець української старовини й одностудець майбутнього гетьмана. 1908 р., коли цей грандіозний проект уже наближався до завершення, він писав П. П. Скоропадському: “Я довго розмірковував про вашу думку, щоб каплиця була пам'ятником минулого, тобто нашої гетьманщини, яка звичайно мала значні культурні перед країною здобутки. Та це ж ідіотська глупота дивитися так, що старшина малоросійська були лише кровопивці народні. Така думка нагадує соціал-демократичний виступ у думі, а не наукову чи хоча б і взагалі серйозну спокійну точку зору на історію Малоросії.

Таким чином, це буде історичний пам'ятник, і це має бути твердо і серйозно, але без зайвого галасу і честолюбства, представлено на дошці, що буде при вході до каплиці. (...) До речі: у напису велику роль має відігравати релігійний бік, просвітницько-духовний та навіть церковний, адже релігія та й церква у Малоросії завжди, і за часів Гетьманщини, грали таку велику роль”<sup>12</sup>.

Ці ідеї спорудження пам'ятника — символа ролі віри в житті української історичної еліти, нав'язані старшим товаришем Павла Скоропадського і таким саме любителем української старовини, надихали його ще з кінця ХІХ ст., принаймні з 1897 р., коли був завершений терещенківський храм. Він дуже серйозно підійшов до справи, замовивши попередні ескізи майбутньої каплиці видатному митцю і водночас знавцю української старовинної архітектури О. Сластьону, а поради щодо художнього боку справи Павло Петрович просив у відомого петербурзького архітектора Л. М. Бенуа, який зробив ще один проект будови. Але головним планом будівництва все одно вважався Сластьонівський, і в листі до матері від 31 серпня 1901 р. Скоропадський наголошував, що без нього починати

роботу неможливо, і архітектор, і робітники дуже чекають на цей проєкт<sup>13</sup>. Ідея Глухівської каплиці була позитивно сприйнята також В. Новицьким та В. Горленком, видатними знавцями української минувшини, нащадками козацької старшини<sup>14</sup>. Зокрема, останній писав: “Мені більше за все подобається і здається характерним проєкт Сластьона”. Проєкт Бенуа, на його думку, хоча й виконано дуже досвідченим архітектором, але зовсім банальний, “не має жодної риси, що пов’язує його з епохою та особами, пам’ять яких ви бажаєте продовжити”<sup>15</sup>. Коротко ж висловлений самим Скоропадським план перебудови був таким: “... зламати все, що було пізніше її заснування побудовано, і залишити лише те, що було первісне зроблено...”<sup>16</sup>. Фактично йшлося про консервацію старого вівтаря початку XVIII ст., розбирання всього добудованого впродовж XIX ст., особливо ж терещенківської “модернізації”, і відбудову нової каплиці у суворій відповідності з стилем XVII ст. Залучений до справи молодий київський архітектор М. Гарденін уже 1902 р. склав угоду й проєкт такого будівництва. У ньому йшлося про будівництво восьми нових фронтонів, великої бані з барабаном та двох малих, нового даху над капличкою та прибудовами, великі роботи з оздоблення: застосування внутрішнього ліплення, розпису, а також золочення куполів, риштування та навіть шлюдяні вікна – як у XVII ст. При розробленні креслень М. Гарденін широко користувався історичними свідченнями, зокрема вивчав матеріали монастирських бібліотек (Києво-Печерської Лаври та ін.). На цьому особливо наголошував і Скоропадський, який писав архітектору: “склепіння може буде і гарним, якщо його поділити, але передусім прагну дотримуватися старовини і мати склепіння саме таке, як будували в XVII ст.”<sup>17</sup>. З тих само причин він забракував і малюнок фронтонів: “надто велика симетричність, сухість і складність малюнка, крім того, він дуже подібний до нового стилю”. Великі суперечки викликала пропозиція М. Гарденіна пофарбувати каплицю у жовтий колір та визолотити деякі деталі на фронтоні: “усе має бути вибілено звичайним вапном”<sup>18</sup>, тобто відтворювати стиль XVII ст., суворі доби Богдана Хмельницького.

На жаль, роботи у Глухові просувалися не так швидко, як хотілося б майбутньому гетьману. 1903 р. М. Гарденін лише завершив ескіз та робочі креслення і розпочав будівництво, але це викликало певне незадоволення як з боку замовника (щодо дотримання первісного задуму)<sup>19</sup>, так і чернігівського суспільства, особливо серед прибічників Терещенків. Павла Скоропадського почали звинувачувати в руйнації історичної будови, але він твердо стояв на своєму. Події російсько-японської війни, у якій штаб-ротмістр Скоропадський та його дружина брали безпосередню участь, та революція 1905–1907 рр. затягнули будівельні роботи. Але глухівська каплиця завжди була в центрі уваги Павла Петровича та його дружини Олександри Петрівни (з дому Дурново). Навіть у драма-

тичному 1905 р., відраджуючи її від літньої поїздки з дітьми до українських маєтків у зв'язку з аграрною розрухою на Чернігівщині, тодішній читинський осавул П. Скоропадський писав: "Сама можеш тимчасово поїхати у Полошки задля каплиці, монастиря, огляду маєтку, але дітей туди не вези.." <sup>20</sup>

Наприкінці 1909 р. будівництво вже наближалось до завершення, принаймні П. Дорошенко, який у листопаді того року відвідав Глухів, сповіщав про це П. Скоропадського, висловлюючи свій захват від побаченого <sup>21</sup>. А тому поставали вже питання необхідного облаштування церкви образами та іншими святими предметами. Оскільки Олександра Петрівна гарно малювала, мала хист, серед іншого, і до церковного живопису (створила образ св. Марії Єгипетської для церкви у Тростянці), Павло Петрович в одному з листів запитував у неї з приводу глухівських ікон: "Чи будеш ти їх малювати, чи замовити?" <sup>22</sup>. Але дружина, очевидно, відмовилася від такої великої та відповідальної праці, що потребувала значних зусиль професійного митця, а, крім того, – священного натхнення.

Усе внутрішнє оздоблення каплиці мало бути витримано, згідно з задумом фундатора, в історичному стилі, і по можливості пов'язане з родом Скоропадських, передусім – з гетьманом Іваном. П. Дорошенко задля віднайдіння історичних реліквій старого гетьмана обстежив старожитності Чернігівщини. У 1907 р. він писав Павлу Петровичу про парадний обрус з гербами гетьмана та гарним орнаментом, знайдений в одній із чернігівських церков. На його думку, цей орнамент міг бути чудовим мотивом внутрішнього розпису каплиці.

Зразки церковного начиння XVIII ст., зокрема срібне панікадило, були відшукані Дорошенком і Скоропадським у Троїцькому Чернігівському монастирі. Старовинну люстру знайшов у Києво-Печерському монастирі відомий художник М. Прахов. Документи з лаврського архіву засвідчили, що 1734 р. її привезли до Києва з Глухова <sup>23</sup>. Прахов з'ясував також, що старовинний різьблений лаврський іконостас, який 1909 р. за вказівкою настоятеля монастиря демонтували і ледь не порубали на дрова, був свого часу виготовлений коштом гетьмана Івана Скоропадського і являє собою унікальний витвір тогочасного українського мистецтва <sup>24</sup>. Павло Петрович, не претендуючи на володіння цим музейним предметом, доклав усіх зусиль задля врятування вагомого свідoctва турботи свого предка про найголовніші українські собори.

У міру сил та можливостей майбутній гетьман намагався наслідувати родинний приклад, про що яскраво свідчать його опікування Гамаліївським монастирем, допомога чернігівським храмам, будівництво каплиці у Глухові. Але все це не перешкоджало йому бачити жахливу реальну картину стану офіційного православ'я в царській Росії: "Особисто я – глибоко віруючий православний християнин. Безкінечно прив'язаний до

нашого православ'я, але не можу без щирого жалю дивитися на те, на що перетворилася наша Церква, через ту обурливу політику, яку вела стара урядова Росія у відношенні до неї. Віру задушено, вбито все живе, святе у нашій релігії загублено, а залишилася якась мертвуща, холодна обрядовість. На чолі Церкви стояли і стоять досі чиновники”<sup>25</sup>.

Глибоке розуміння внутрішньої кризи тодішнього офіційного православ'я поєднувалося у Скоропадського з абсолютно толерантним ставленням до інших конфесій, поширених в Україні. Він визнавав велику силу за греко-католиками, які, за його словами, приділяли багато уваги національній стороні обрядовості; з надзвичайною теплотою згадував про родину баптистів, яка перехувала його в лютому 1918 р. у Києві, рятуючи від більшовиків і навіть не здогадуючись, ким був цей офіцер. Скоропадському дуже сподобався сам стиль їхнього життя: “Цілими днями працюють, ввечері читають Євангеліє, живуть дружно, чисто, гарно”<sup>26</sup>.

Переворот 29 квітня 1918 р. відновив старовинну українську форму державного устрою – Гетьманат. Павло Скоропадський як керівник нової держави і глибоко релігійна людина намагався відродити віру в Бога серед населення. Відразу ж після його проголошення гетьманом відбувся урочистий молебень на Софійській площі, у ході якого Скоропадський отримав Боже благословення нести тягар влади в країні, розбурханій соціальними експериментами. Вже у “Грамоті до всього українського народу” від 29 квітня 1918 р. він писав: “Передбачаю всю трудність стоячої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час”<sup>27</sup>. “Закони про тимчасовий державний устрій України”, де був спеціальний розділ — “Про віру”, проголошували, що “первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна; всі не належні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свобідним відправленням їх віри і богослужіння по обрядах оної”<sup>28</sup>.

Таким чином, на відміну від часів соціалістичної Центральної Ради, занепокоєної лише національним аспектом конфесійного питання, проголошувався принципово інший підхід до проблем віри й церкви. Громадяни Української Держави не різнилися за віровизнанням, а їх релігійні організації мали існувати в межах Української Держави. Ще виразніше це підкреслювалося введенням нової військової присяги на вірність державі та гетьманові як найвищому військовому вождю. Вона мала чітко виражений релігійний характер і відповідно – три варіанти: для православних, неправославних християн та іудеїв<sup>29</sup>.

Гетьман вважав проблему організаційного закріплення і зміцнення українського православ'я необхідною, але дуже складною справою. Він не належав на той час до числа прибічників автокефальної церкви в Україні,



але рішучо наполягав на автономії: “Треба, щоб всі без винятку церковні справи вирішувалися у нас, зв’язок з Московською церквою повинен бути духовний в особі патріарха”. У найгіршому випадку, коли дійшло до церковного розколу, він навіть припускав можливість існування двох православних церков: “однієї – московської, до якої примкнув би майже цілком Київ, і іншої – української, вкрапленої майже по всій території України”<sup>30</sup>.

З метою вирішення цього питання без розколу православ’я гетьман особисто неодноразово зустрічався як з проукраїнською, так і проросійською групами мирських та духовних учасників Православного собору, який тривав у Києві фактично з січня 1918 р. Із жалем він зазначав, що до другої належить переважна більшість найвищих церковних ієрархів, дуже далеких від українського народу – своїх парафіян. Однак ці кола сподівалися використати імперське минуле П. Скоропадського у власних інтересах. Так, за деякими відомостями, на посаду міністра сповідань збиралися прощтовхнути О. В. Стороженка, голову Спільки парафіяльних рад Києва, – нащадка українського старовинного роду, відомого як чорносотенця, діяча Клубу російських націоналістів, якого гетьман знав ще з кінця ХІХ ст.<sup>31</sup> Проте голова держави сприяв зайняттю цієї посади В. Зінківським, відомим релігієзнавцем, досить складною політичною фігурою, котрий широко бажав досягнення Українською Церквою самостійності. Як доводять сучасні дослідники, його діяльність “послідовно і виважено була спрямована на підготовку (а не просто проголошення урядом) церковної автокефалії, яка фактично без згоди Собору і єпископату була неможливою. Окрім того, Зінківський зміг так поставити справу, що поступово міністерство зосередило в собі вирішення усіх найважливіших проблем церковного життя...”<sup>32</sup>

В. Зінківський, як і сам гетьман, покладав на Всеукраїнський Собор дуже великі надії, вбачаючи в ньому єдину можливість правним шляхом подолати кризу. Проте проросійська більшість ієрархів свідомо пішла на конфронтацію, обравши митрополитом Київським Антонія (Храповицького), відомого консерватора та українофоба, якого гетьман прямо називав чорносотенцем. Уряд Української Держави намагався своїми політичними заходами запобігти його затвердженню Московським патріархатом, але Тихон без будь-яких пояснень проігнорував звернення Ради міністрів України. Сам митрополит Антоній намагався діяти через особисті контакти: він написав листа гетьману, де визнавав його владу, добився особистого прийняття у глави держави (хоча П. Скоропадський підкреслив, що приймає його не як Київського, а лише Харківського – за старою посадою – митрополита). Гетьман писав у мемуарах: Антоній “думав знайти в мені слабкі струнки і ледь не з першого дня натякав на те, що треба влаштувати що-небудь на манер коронації. Я це відхилив. Він здивувався”<sup>33</sup>. Вже на еміграції П. Скоропадський дав в одному зі своїх

офіційних послань досить зважену характеристику цього ієрарха, протиставивши його наступним російським церковним владикам за кордоном: "Блаженної пам'яті митрополит Антоній, будучи нашим духовним провідником, призначений до нас, в Україну, помимо бажання українців, не розумів часто, як великорос, нас — українців. Усе ж завдяки істотному для нього державному способу мислення, він ніколи офіційно проти українства не виступав і навіть намагався повернути історичні особливості українського православ'я, а не змосковити його. В політичні справи України він не втручався"<sup>34</sup>.

Важко сказати, наскільки об'єктивною була ця характеристика, але у ній відбивалася позиція самого гетьмана щодо церковної справи і в 1918 р., і пізніше: не нав'язувати силою державного апарату автокефалію, а сприяти створенню української за змістом церкви. Свої справжні надії і ставлення до майбутнього національної церкви в Україні він висловив у вітальній промові на Соборі 6 липня 1918 р.: "Бажаючи повного і вільного розвитку віри православної і духовенства, я хочу, аби всі діла Української Церкви рішались тут, у нас, в Україні, і тоді тільки будуть корисні наслідки і вашої праці, і бажань народу. Кажучи це, я не хочу сказати те, що я і уряд втручаємось у діла церковні. Ні, а тільки стоячи на чолі Української Держави, я хочу, щоб культ православної релігії, який є велика основа державності, досяг апогею, якого не змогли б зламати ніякі ворожі заходи, котрі може захотять надвинутись на нас зі сторони"<sup>35</sup>.

Але вирішальний вплив на Собор уже ж мали великодержавні російські кола; за висновком сучасних дослідників української церковної історії, "Собор фактично пішов цілком іншим шляхом, ніж того чекали не лише радикальні українські, але й урядові кола". Як свідчить В. Ульяновський, уже наступна, жовтнево-груднева сесія Собору пройшла з "нульовим" результатом у вирішенні всіх організаційних питань<sup>36</sup>.

Неконструктивна позиція митрополита Антонія та проросійських ієрархів викликала цілу низку чуток і сподівань серед патріотично налаштованих священиків та вірних. Деякі з них досягли Львова — зокрема, про те, що Скоропадський розчарувався у першоїєрархах православ'я і готує обрання українським патріархом галицького греко-католицького митрополита Андрея Шептицького, а через це — об'єднання обох українських церков<sup>37</sup>. Звичайно ж, це були лише чулки, що не ґрунтувалися на реальних фактах і не враховували справжніх поглядів гетьмана на таке брутальне втручання світської влади у церковні справи. Але зафіксований дійсний письмовий контакт П. Скоропадського з Андреем Шептицьким у 1918 р. (лист у конкретній справі авантюриста о. Потапія). До речі, у ньому гетьман писав, викладаючи свої погляди на зобов'язання глави держави щодо релігійних конфліктів: "дійсних насильств над совістю і душею я в ніякому разі не залишив би непокараними"<sup>38</sup>.

За часів гетьманування П. Скоропадський виконував усі релігійні обряди, супроводжував урочистими богослужіннями всі значні події свого правління. На зберігання до Софійського собору гетьман урочисто передав один із трьох примірників свого заповіту – розпорядження щодо правонаступника (Верховного правителя) на випадок смерті, хвороби або зречення влади. До речі, ця грамота, писана ним власноручно, починалася словами: “Во імя Отця, і Сина, і Святого Духа”, а закінчувалася: “Амінь”<sup>39</sup>.

Як щиро віруюча людина, гетьман дбав про власну душу. При його палаці по вул. Інститутській, 40 було відкрито невеличку домашню каплицю – місце щирих молитов гетьмана, відбуття церковних обрядів членами родини та найближчими співробітниками. Перша відправа у ній була проведена вже на Великдень 1918 р., що припав на перші числа травня.

Однак частіше, у важкі моменти життя, гетьман залишався в каплиці на самоті. За спогадами його начальника штабу ген. Стелецького, так він відстояв скромну панахиду (без півчих) по забитому більшовиками імператору Миколі II. На дорозі йому зустрівся найближчий радник, товариш міністра зовнішніх зв'язків О. Палтов, який теж збирався до церкви: “Завжди делікатний і ввічливий, тут раптом Скоропадський різко повернувся до Палтова і сильно роздратованим голосом попросив залишити його на самоті. Кажуть, що у церкві Скоропадський плакав, як плачуть маленькі діти”<sup>40</sup>. Так само, на самоті, спілкуючись лише з Богом, провів до іншого світу гетьман свого наймолодшого улюбленого сина Павла, який помер влітку від апендициту і був похований на погості церкви Св. Олександра Невського у Києві. До Бога звертався П. Скоропадський і в акті зречення від влади 14 грудня 1918 р. внаслідок переможного повстання Директорії, із сумом констатуючи: “...Бог не дав мені сил вператися з цим завданням”<sup>41</sup>.

Проте загибель гетьманської держави не спричинила зникнення П. Скоропадського з історичної арени. Лишилася гетьманська ідея, яка виявилася достатньою для організації в екзилі українського монархічного руху, головним подвижником та ідеологом якого став В. Липинський – ідеолог, історик, дипломат і громадський діяч.

Цей видатний політичний мислитель сам був глибоко релігійною людиною і відводив вірі надзвичайно велику роль у державному будівництві. Незважаючи на звинувачення з боку численних ворогів, а часом і недавніх друзів у містицизмі й фанатизмі, Липинський стверджував, що саме віра є основою української національної самосвідомості<sup>42</sup>.

П. Скоропадський дуже цінував політичні погляди В. Липинського, поважав його як теоретика гетьманського руху й організатора українського монархізму. На звинувачення на його адресу відповідав так: “Що ж стосується його, як Ви кажете, містики, то я особисто такої думки, що без містики взагалі великої справи не будують, а у цій галузі, та ще (і це

особливо) у нас, то й поготів”<sup>43</sup>. Саме ці якості дозволили В. Липинському створити протягом 1920–1926 рр. справжню біблію українського державотворення – “Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму”. У них, зокрема, він писав: “...я перестерігав перед містицизмом раціоналізму і перед містицизмом магії. Людина не єсть “Богом”, але не єсть і мавпою. Ми не в силі творити, але той світ, який од Бога Творця маємо, ми можемо вдосконалити. Політичні методи організації – це не чудотворство і не магія заклинання, а тільки засоби для такого вдосконалення. І при їх виборі та їх здійснюванню найбільше нам допоможе віра в Бога і любов до наших українських людей такими, якими вони єсть, а не такими, якими ми хотіли б, щоб вони були”<sup>44</sup>.

Питанням віри була присвячена інша праця Липинського – “Релігія і церква в історії України”, вперше видана у Філадельфії (США) 1925 р. У ній у концентрованому вигляді формулювалися погляди ідеолога гетьманського руху на місце віри у минулому та майбутньому України. Зокрема, він писав: “Релігія і церква потрібна нам, людям світським, не тільки тоді, коли ми вже матеріальною силою своєю собі державу завоюємо і націю свою зорганізуємо. Вона нам потрібна не менше і в самому процесі боротьби. Щоб перемогти, ми мусимо мати не тільки силу матеріальну, але перш за все моральну. Крім ясної і виразної (як всякий для війни призначений план військовий) власної нашої віри світської, ідеології політичної, нам необхідна загальнолюдська віра в Бога, необхідна допомога і церкви, і релігії”. І далі, наголошуючи на тому, яка саме релігія потрібна Україні, Липинський стверджував: “...та, яка найкраще навчить своїх вірних в їх світський боротьбі за Українську державу виконувати вічні і загальнолюдські закони творчої громадської моралі. Та церква і релігія, що, облишивши розбещений егоїзм і анархізм наших провідників, навчить їх бути добрими провідниками і, облишивши такий само егоїзм тих, кому дають провід, навчить їх слухати своїх провідників та вічними бунтами не губити українську справу. Та церква і релігія, що, замість дрібного і користолюбного містицизму пасивних, безбожних, безідейних і боязких людей, дасть нам містицизм релігійних людей сміливих та активних...”<sup>45</sup>.

Такі ідеї, більшість з яких поділяв і П. Скоропадський, стали запорукою надзвичайної уваги гетьманського руху до питань віри й церкви, що вирізняло його серед інших українських політичних рухів на еміграції. Зокрема, вже 1921 р. “Союз хліборобів України”, створений у Варшаві з українських землевласників як католицького, так і православного обрядів (А. Білопільський, С. Горват, В. Гржибовський, З. Грохольський, А. Монтрезор, Л. Кочубей, О. Руссановський, Г. Шеньовський при голові – М. Ханенкові), у своєму першому зверненні визначив серед своїх цілей: відновлення Української православної церкви, вільної від державного впливу, із збереженням її традицій та особливостей, вироблених ще до уярмлення

Москвою. Деталі церковного устрою, так само як і ставлення до інших церков, встановить Всеукраїнський церковний собор, скликаний по за-снуванню Української Держави<sup>46</sup>.

Вже у другій після заснування політичній декларації, адресованій російськомовним українським хліборобам (“Основные положения” УСХД від 1922 р.), релігійна тематика зайняла поважне місце. Зокрема, там йшлося про православну церкву, і В. Липинський сформулював свою ідею створення єдиного патріархату, спільного для Росії, Білорусі та України, з центром у Києві<sup>47</sup>. Позиція гетьмана в цьому питанні була іншою. Не втручаючись в організаційно-церковні питання і не намагаючись вирішити їх “світським мечем”, він до певного часу визнавав авторитет російського Синоду в суто релігійних питаннях, оскільки не міг не бачити певної слабкості української автокефальної церкви саме в канонічних питаннях. Від імені свого руху П. Скоропадський писав: “Хоча Синод Православної церкви за кордоном називає себе російським, ми, православні українці-гетьманці, суворо додержуючи канонічних приписів, вважали його за наш авторитет у справах віри, бо ж наше прагнення мати свою Українську православну церкву й своє церковне керівництво, не зв’язане з московським... ще донині не здійснилося”<sup>48</sup>. Але подальший хід подій, передусім небажання керівництва російського Синоду за кордоном вважати українців окремим народом, виявлене у ході “Української православної акції у Польщі” 1938 р., остаточно переконав гетьмана в необхідності мати в Україні національну церкву. Так, у листі до архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (І. Огієнка) від 24 березня 1943 р. він запевняв, що твердо стоїть “на шляху до власної держави, а в ній до незалежної Української православної церкви”<sup>49</sup>.

У пізніших програмних та ідеологічних документах гетьманського руху питання віри посідали чільне місце. Зокрема, у розробленому наприкінці 1937р. під безпосереднім керівництвом П. Скоропадського Статуті Союзу гетьманців-державників, у розділі VII, де йшлося про гасла СГД у боротьбі за Українську Державу, другим за порядком було гасло “християнської моралі і ієрархічної організації Церкви”<sup>50</sup>.

Що ж стосується самого П. Скоропадського, то для нього Бог, віра в ієрархію світоглядних цінностей стояли дуже високо. Досить згадати, що у промові на Першому делегатському з’їзді Української громади в Німеччині 22 вересня 1940 р. він оспорував провідне гасло ОУН: “Так, для нас усіх, наприклад, не повинно бути— “Україна понад усе!”. Ні!— у нас понад усім — Бог, Він всемогутній, Він для нас понад усе, а вже потім Україна, а далі ми всі. Без Бога, без вищих ідеалів у нас не буде й України!”<sup>51</sup>.

Таким чином, наведені факти беззастережно підтверджують тезу Д. Дорошенка, що з усіх емігрантських партій та організацій тільки в ідеології гетьманського руху православної церкви відведене належне місце<sup>52</sup>.

А щодо офіційного її статусу Бюлетень гетьманської управи 1940 р. подав таку формулу: "...в самостійній Державі має бути й самостійна Церква. Отже Українська Православна Церква має бути автокефальною під головуванням українського Патріарха або митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами"<sup>53</sup>.

Але праця в еміграційному середовищі, претензії на універсалізм гетьманського руху (сам П. Скоропадський наголошував у листах до своїх прихильників: "...гетьманський рух є рухом, що все обіймає і все об'єднує і в глибину і в ширину"<sup>54</sup>) поставили дуже серйозно проблему взаємин з іншим релігійним відламом українського народу – греко-католиками. Гетьман поважав обидва ці релігійні напрями, а в офіційній декларації Управи, опублікованій 1940 р., зазначалося: "В українських землях християнство остаточно сформувалося у двох його розгалуженнях: православному й католицькому. Гетьманський центр, оцінюючи кожне явище в житті українського народу з державницької точки погляду, приймає такий дуалізм у справах віри як факт. Гетьманський провід не втручається у внутрішнє життя цих двох віток християнства, проте завжди вважає за свій обов'язок піддержати всі добрі почини з боку Церкви та її служителів, а рівночасно прагне того, щоб на цьому відтинку українського життя панував мир, а не міжцерковна колотнеча"<sup>55</sup>.

Така щирість і терпимість не могли не справити позитивного враження на греко-католиків. Тому і сталося так, що консервативний за своїм характером гетьманський рух імпонував поміркованим галичанам більше, ніж соціалістичні партії еміграційного табору УНР, заплямовані, до того ж, співробітництвом із польською владою.

На теренах, що відійшли до другої Речі Посполитої, сформувався значний загін гетьманців, основу якого склали галичани – греко-католики (миряни і духівництво). Аналітичні матеріали польських спецслужб засвідчують створення у 1931 р. Варшавської місцевої громади УСХД, до складу якої увійшли граф А. Монтрезор, Є. Тимошевський, Л. Сідлецький, Шостаківський, В. Моїсеєнко, В. Монкієвич. Тісний контакт з ними підтримувала група галичан-гетьманців з Перемишля та Львова. Найзначнішу групу серед них становило греко-католицьке духівництво. Зокрема серед них були Й. Сліпий, ректор духовної академії, проф. Гладилевич, В. Луцький, Т. Коструба, В. Вакуловський, др. О. Лев, В. Левицький та інші. У Перемишлі гетьманцями опікувався владика Григорій Хомишин.

Причиною таких симпатій місцевого населення до П. Скоропадського польські спецслужби вважали передусім специфічне ставлення галичан до Польщі й на підставі цього – визнання ідеї УНР полонофільською концепцією, усвідомлення факту існування за часів Гетьманату дійсно незалежної, міцної Української Держави і слабка орієнтація галичан у справжньому стані справ в Україні 1918 р.<sup>56</sup> Але з цим важко

погодитися. На нашу думку, П. Скоропадський особисто імпонував галичанам як справжній консервативний діяч, непричетний до будь-яких пропольських акцій на кшталт петлюрівської угоди з Варшавою 1920 р. Не слід забувати також, що надзвичайно привабливим для кліру та вірних греко-католицької церкви були монархічні засади гетьманського руху, на яких побудована й уся апостольська церква. У ній панує єдиний можливий для церковної організації вибірний духовний монархізм. Проте в державному будівництві такі обмеження відсутні, найкращою владою католики визнавали родовий монархізм як здорову форму державного устрою<sup>57</sup>. З особливою симпатією до гетьмана ставився Василянський чин УГКЦ, який активно підтримував державницький рух не лише на теренах Східної Галичини, Польщі, а й по всьому світу, сподіваючися на відбудову гетьманської України. Досить згадати прийом, наданий гетьманичу Данилу під час його подорожі по США та Канаді, коли місцеві релігійні греко-католицькі громади, владики та монастирі радо вітали його на американському континенті<sup>58</sup>.

З іншого боку, розглядаючи вплив греко-католицької церковної доктрини на гетьмана, слід визначити його як досить вагомий. Це простежується хоча б з реакції П. Скоропадського на статтю в англійській пресі графа Бенігсена – російського націоналіста та католика-неофіта. Спростовуючи у листі до О. Назарука від 8 липня 1939 р. тези автора, які зводилися до констатування постійної ворожості українців до Риму, гетьман писав: “Пан Бенігсен очевидно не знає того факту, що віра християнська прийшла до Київської Русі-України в той час, коли головою Церкви православної католицької був єпископ Римський, себто Папа. Пан Бенігсен очевидно не знає й того, що з того часу навіть і по шкідливому для віри християнської розділенні Єдиної Церкви все в Україні не було ворожнечі до католицизму (це видно хоч би з певних формульовок у справах взаємин між релігіями під час пертрактацій українців з поляками за часу Б. Хмельницького) і не можна підводити під ворожнечу проти католицизму ворожнечі з боку українців до нікчемних носіїв і використовувачів католицизму в Україні *ad majorem gloriam Poloniae*. І такі речі пише новонавернений католик із “русских” про народ, що має в своїх рядах понад 6 мільйонів віруючих, які визнають Римського Папу за свого церковного керманича”<sup>59</sup>. Він згадував також, що за часів царя Олексія Михайловича православних українців змушували у Московії перехрещуватися, вважаючи їх за “папешників та схизматиків”, і називав це ще однією відміною українців від росіян у питаннях віри. Тому зрозумілими стають тісні контакти українського православного з дідів-прадідів гетьмана з греко-католиками.

Аналізуючи зв'язки П. Скоропадського та гетьманського руху з діячами греко-католицької церкви, варто згадати про особисті взаємини між гетьманом і митрополитом Андреем Шептицьким, найвищим достойни-

ком УГКЦ. У цьому було щось символічне, і, зокрема, відомий галицький діяч Л. Цегельський, виступаючи під час урочистостей у Канаді з нагоди прийняття сина гетьмана, порівняв виняткове історичне значення цих двох старовинних родів – Скоропадських та Шептицьких – в історії Східної та Західної України. Гідні нащадки обох родів в одну історичну епоху стали до керівництва Україною, уособлюючи світську та духовну владу, державний та церковний авторитети<sup>60</sup>.

Близько 1938 р. О. Назарук, на той час уже клерикальний діяч і головний редактор прокатолицької газети “Нова зоря”, заходився готувати візит П. Скоропадського до Польщі і на західноукраїнські терени. Одним із пунктів цієї поїздки мала бути зустріч з впливовими греко-католицькими єпископами, передусім з Андреем Шептицьким. П. Скоропадський відповідав своєму кореспондентові: “Відносно візити Єпископам, я був би дуже щасливий, коли б це було можливим. Звичайно, після серйозної підготовки. Але при теперішніх умовах я зовсім не бачу, яким чином це можна було б улаштувати”. Більш прийнятною, на думку гетьмана, була ідея поїздки гетьманича Данила – “без всяких доручень політичних, а лише для того, щоб побачити Українську Країну, представитися Єпископам, побачити людей й себе показати, але все це по формі, що не давала б думати, що з цією подорожжю щось спеціально зав’язано”<sup>61</sup>. На жаль, невдовзі спалахнули події довкола Чехо-Словащини, Карпатської України, а потім вибухнула Друга світова війна, яка фізично унеможливила будь-які контакти між П. Скоропадським та Андреем Шептицьким.

Але є всі підстави стверджувати, що принаймні одну спільну акцію вони здійснили. Ідеться про їх рішучий одностайний протест проти жорстоких переслідувань українського православ’я на теренах Польщі у 1938 р. Тоді польський уряд розпочав акцію гвалтівного навернення українців на католицтво, руйнацію православних храмів, переслідування українського духовництва на Волині, Холмщині та Підляшші. Захищаючи свій народ, П. Скоропадський організував “Українську акцію для оборони Української Православної Церкви в Польщі”, головою якої став він, а заступником – відомий український діяч, провідник Фронту національної єдності у Галичині Д. Паліїв. Була випущена спеціальна відозва “До гетьманців і українського громадянства” від 5 жовтня 1938 р. Гетьман писав: “Як християнин, не можу бути байдужим у час напастей на віру моїх предків, які в свій час обороняли її лицарським мечем і задля неї віддавали життя у священних війнах”. Він закликав усіх українців, незалежно від місця проживання і релігійних переконань, зрозуміти вагу моменту й вагу гасла “За віру предків” і повсякчас і на кожному місці виступати спільно в оборону святих почувань України. “Хай наші люди Холмщини й Підляшшя відчують, що ми всі разом з ними постаємо на захист свого спільного, всенаціонального”<sup>62</sup>.



На прохання гетьмана до цієї кампанії активно залучився кир Андрей Шептицький. Він видав із цього приводу спеціальне пастирське послання (3 серпня 1938 р., Підлюте), яке мало дуже великий суспільний резонанс<sup>63</sup>, але було сконфісковане польською владою. Владика звернувся з протестом і до папського нунція Кортезі, де наголошував на тій надзвичайній небезпеці, яку становлять ці “навернення” для справи Унії і для авторитету Святого Престолу в цих районах<sup>64</sup>.

Гетьман високо оцінив діяльність найвищого греко-католицького пастиря. Він писав у своєму посланні: “Мудрий лист митрополита Андрея Шептицького виявляє ще раз великого й шляхетського духу цього князя Галицької Церкви”<sup>65</sup>. На вічі української громади у Німеччині, що відбулося 1 жовтня 1938 р. у Берліні, також ішлося про необхідність єднання української акції на захист православної церкви у Польщі. Крім гетьмана та його доньки Єлизавети, провідних діячів Української громади, на вічі виступали православний архієпископ Берлінський і всієї Німеччини Серафим та греко-католицький парох о. П. Вергун, який зачитав конфісковане послання митрополита. Збори висловили щирю подяку Андрею Шептицькому за його допомогу в цій правій і святій справі<sup>66</sup>.

У посланні П. Скоропадського згадувалося, що він звернувся і до Собору Російської православної церкви за кордоном (у Сремських Карловцях) із закликом “підняти голос в оборону zagrożеного з боку польського шовінізму Православ’я”. Але російські церковники не тільки відмовилися залучитися до акції протесту, а, навпаки, вустами свого голови митрополита Анастасія в різдвяному посланні 1938 р. взагалі відмовили Українському народові у праві на існування. Це дало гетьману усі правні підстави переглянути своє попереднє ставлення до справи ієрархічної належності української православної церкви. У своєму посланні “До гетьманців і до всіх православних українців” від 18 лютого 1938 р. він писав: “Нам – православним християнам – незвичайно тяжко в основному розходитися із особою, що була досі для нас вищим духовним авторитетом у релігійних питаннях, але ми, в ім’я того ж православ’я, в ім’я неосквернювання його, в ім’я того, щоб наші релігійні православні ідеали залишались на цій же височині, на якій були й досі, в ім’я збереження миру, рішуче й різко протестуємо проти всього, що було виказане митрополитом Анастасієм в його різдвяному посланні з 25 грудня 1938 р. про Україну й українців”. Гетьман різко критикував цей вчинок російського митрополита, що розбивав єдність православної акції<sup>67</sup>. Очевидно, що в цьому питанні, хоча й суто релігійному, поділ відбувся не за конфесійною, а за національною ознакою, і греко-католицький владика був для Скоропадського, попри обрядові розходження, ближчим союзником у захисті прав віруючих українців, ніж православний російський ієрарх.

Добрі стосунки гетьман підтримував і з ієрархами Української автокефальної православної церкви, передусім з майбутнім митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком), якого 1940 р. обрали на архієпископа Холмського і Підляського за великої допомоги П. Скоропадського, попри те, що І. Огієнко у 1920–1930-х роках належав до табору політичних противників гетьмана. Але для останнього інтереси справи, а особливо релігійної, були вищими за особисті зацікавлення.

Після початку Другої світової війни та окупації колишньої території Польської Республіки Німеччиною та СРСР П. Скоропадський опікувався діяльністю православної церкви у новоствореному Генерал-Губернаторстві. Вже 20 грудня 1939 р. він подав офіційній німецькій владі меморандум з цього приводу, де, зокрема, наголошував на необхідності підтримки Української автокефальної церкви як церкви національної, а гетьманська управа оприлюднила головні завдання руху в цьому напрямку, що зводилися до такого: "...сьогодні на порядку денному для кожного українця-державника стоїть невідкладна й пекуча потреба організації свого власного релігійного життя та відповідного його оформлення"<sup>68</sup>.

Аналогічна вимога містилась і в резолюції Перших делегатських зборів Української громади у Німеччині: "В справі православної церкви на терені Генерал-Губернаторства має бути привернена її автокефальна форма з додержанням канонічних правил. Та церква мусить мати національний український характер"<sup>69</sup>.

Саме про це йшлося у листах гетьмана до архієпископа Іларіона. Зокрема, він писав у березні 1942 р.: "...я вірю в наш народ, а тому й вірю, що ми переборемо всі труднощі, що стоять та ще стоятимуть на нашому шляху до власної Держави, а в ній до незалежної Української православної церкви. Дозволю собі думати, що коли унезалежнення і самостійність Української церкви справа Богу мила, то вона стане дійсністю, щоб там не комбінували лукаві людці"<sup>70</sup>. Гетьман високо цінував пастирські зусилля владики Іларіона: "Ваша праця на нашій найдалше на захід висуненій Холмській землі, що найбільше зазнала спустошення від ворожого натиску із Заходу, дає добрі наслідки, бо вже тепер Холмщина може похвалитись підняттям рівня національної свідомості, чого ще кілька років тому не можна було сказати. Вашою працею Україна відзискала назад свою мало що не втрачену Холмщину!"<sup>71</sup>.

Звання пастиря духовного П. Скоропадський вважав дуже високим і як колись його дід Іван Михайлович, відповідально підходив до обрання власного сповідника та священика для свого оточення. У 1937 р. виникла справа довкола заснування української православної парафії в Берліні. Як писав В. Євтимовичу голова Гетьманської управи С. Шемет, збудили цю справу уенерівці О. Севрюк, М. Порш та колишній ад'ютант гетьмана Г. Зеленецький: "Ні один з них ні в Бога, ні в чорта не вірить, але уенерів-

ську парафію одчиняють”<sup>72</sup>. Їх ідеєю була церква із священником, який приїздив би у разі потреби з Парижу. Проте П. Скоропадський вирішив скористатися нагодою і створити справжню українську православну парафію з постійним парохом. Б. Гомзин писав В. Євтимовичу щодо вимог до цього священика з боку гетьмана: “Конче потрібний священик (гетьманець, священик на 100 % (мудрий, ставний, тактовний і т. д., добрий промовець)...”<sup>73</sup>. Гомзин просив пошукати такого на Волині, де мешкав на той час Євтимович.

Гетьман особисто опікувався цими пошуками, заявляючи Гомзинові: “Ради Бога, пишіть скрізь, де є хоча маленька можливість знайти таку особу. Бо ось-ось мені заявлять, що все готово, а я пас”<sup>74</sup>. У відчаї Б. Гомзин пропонував такий варіант: знайти гідного кандидата, статечну літню людину серед світських людей, незалежних від певного митрополита, а вже потім висвятити його у Берліні або Празі (як колись було прийнято серед запорожців, які на схилі літ нерідко приймали духовний сан).

Оскільки гетьманця серед священиків знайти не вдалося, П. Скоропадський продовжував наполягати на незаангажованості пароха. Б. Гомзин переповідав його точку зору з цього приводу: “Важно, щоб він був своїм настановленням і характером незалежним, інакше бо він не буде мати довір’я ні по зовні, ні по внутрішній лінії. Інакше кажучи, щоб немичий його канонічний зв’язок мав би лише формальний характер”<sup>75</sup>.

Питання “канонічного зв’язку” носило серйозний характер, оскільки офіційна німецька влада визнавала лише Карловацьку російську православну церкву, і була небезпека, що тутешній єпископ Тихон зможе просунути, за словами Б. Гомзина, “москаля чи “самоотверженого малоросіянина”, яким був сам єпископ. Але гетьман бажав мати в Берліні священиком українця, причому такого, “щоб у цій складній ситуації не вдарив би “лицем в грязь”<sup>76</sup>.

Зрештою на посаду пастиря новоствореної української православної парафії був призначений о. Федір Білецький, який у дуже важких обставинах здійснював керівництво духовним життям православних українців у Берліні. За цю працю делегатський з’їзд Української Громади виніс йому окрему подяку<sup>77</sup>. О. Білецький продовжував свою пастирську службу впродовж усіх років війни – гетьманівна Єлизавета Скоропадська згадувала, що 1944 р. він висвятив бункер, побудований для гетьманської родини у Ванзее<sup>78</sup>.

На жаль, не він відспівував П. Скоропадського, який загинув під час бомбардування в баварському місті Меттен 26 квітня 1945 р. Цією людиною став греко-католицький священик о. Григорій Онуфрів. Гетьманівна Єлизавета згадувала: “Чи міг хто подумати, що будуть так ховати мого батька, одного з найбільших українських патріотів? Все було таке непривітне, чуже, безнадійне.

А проте й у ті суворі часи я мала втіху, і на душі стало легше. В останню хвилину принесли труну й знайшовся священик. У мене було почуття, що то сам Господь Бог його послав. Хоч і не православний був священик, але свій, українець. У мене було почуття, що мій батько і я все ж таки не відірвалися від України, і що б не сталося, ніколи не відірвемося. Отець Онуфрив немов висловлював жаль і співчуття українського народу”<sup>79</sup>.

Усе життя Павла Скоропадського було прикладом служіння Богу і своєму народові. Де б він не знаходився, щоб не робив, питання віри, високого сумління були для нього на першому місці, пронизували всі його думки, відбивалися на вчинках. Далекий від будь-якої релігійної нетерпимості, гетьман, разом із тим, був взірцем справжнього християнина на всіх етапах життя, у будь-яких найскладніших ситуаціях. Будучи православним, П. Скоропадський підтримував ідею відбудови української національної церкви, якою він рівно визнавав і православну, і греко-католицьку. Тому його погляди і досвід мають велике значення й сьогодні, у час церковного розбрату й розколу.

<sup>1</sup> *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К., 1997. – С. 320; *Його ж.* Всеукраїнський Православний Собор 1918 р.: два церковно-політичних контексти // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5. – С. 168–177 та ін.

<sup>2</sup> *Ульяновський В., Андрусишин Б.* Церква в Українській гетьманській Державі. Попередні нотатки та документи // Останній Гетьман. – С. 285–301.

<sup>3</sup> *Стародуб А.* Організація управління Православної Церкви в Україні восени 1918р.: автономія канонічна і фактична // Студії... – Т. 5. – С. 177–181; *Ігнатуша О.* Православна церква на Катеринославщині у 1918 р. // Там само. – С. 181–187; *Дудко О.* Олександр Гнатович Лотоцький: якою бути українській церкві? // Там само. – С. 211–215 та ін.

<sup>4</sup> *Панакин Г.* Питання єднання церков у державницькій діяльності гетьмана П. Скоропадського (1918–1945 рр.) // “Берестя – 1596” в історичній долі українства / Матеріали Всеукраїнської науково-богословської конференції. – Тернопіль, 1996. – 65–79; *Його ж.* Павло Скоропадський та українська національна церква у першій половині ХХ ст. // Ідея національної церкви в Україні / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль, 1997. – С. 93–102.

<sup>5</sup> Див.: *Скоропадський П.* Мое детство на Украине // *Скоропадський П.* Спогади. – К.–Філадельфія, 1995. – С. 391.

<sup>6</sup> Там само. – С. 386.

<sup>7</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 696, арк. 16.

<sup>8</sup> *Скоропадський П.* Мое детство на Украине. – С. 400–401.

<sup>9</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 695, арк. 46 зв.

<sup>10</sup> Там само, оп. 1, спр. 417, арк. 18.

<sup>11</sup> Там само, оп. 2, спр. 1363, арк. 1.

<sup>12</sup> Там само, спр. 327, арк. 78 зв., 80–80 зв.

<sup>13</sup> Там само, спр. 163 в, арк. 78.

<sup>14</sup> Там само, арк. 66–67.

<sup>15</sup> Там само, спр. 313, арк. 49–49 зв.

- <sup>16</sup> Там само, оп. 1, спр. 537, арк. 13.
- <sup>17</sup> Там само, арк. 3 зв.
- <sup>18</sup> Там само, арк. 4–5 зв.
- <sup>19</sup> Там само, оп. 2, спр. 689, арк. 101.
- <sup>20</sup> Там само, спр. 692, арк. 26.
- <sup>21</sup> Там само, спр. 327, арк. 80.
- <sup>22</sup> Там само, спр. 689, арк. 94 зв.
- <sup>23</sup> Там само, спр. 328, арк. 27–27 зв.
- <sup>24</sup> Там само, ф. 858, оп. 1, спр. 10, арк. 5–6 зв.
- <sup>25</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 198.
- <sup>26</sup> Там само. – С. 118.
- <sup>27</sup> Конституційні акти України 1917–1920 / Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 83.
- <sup>28</sup> Там само. – С. 84.
- <sup>29</sup> ЦДАВО, ф. 1064, оп. 1, спр. 73, арк. 4–5 зв.
- <sup>30</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 197–198.
- <sup>31</sup> *Зеньковський В.* П'ять місяців у влади. Воспоминання. – М., 1995. – С. 48–49.
- <sup>32</sup> *Ульяновський В., Андрусичин Б.* Церква в Українській Гетьманській Державі: попередні нотатки та документи // Останній гетьман. – С. 293.
- <sup>33</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 200.
- <sup>34</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 374, арк. 258.
- <sup>35</sup> ЦДАВО, ф. 1071, оп. 1, спр. 68, арк. 110.
- <sup>36</sup> *Ульяновський В.* Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичних аспекти // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5. – К., 1999. – С. 175.
- <sup>37</sup> Див.: Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. // Церква і церковна єдність: Документи і матеріали. 1899–1914. – Т. 1. – Львів, 1995. – С. 137.
- <sup>38</sup> ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 219, арк. 45 зв.
- <sup>39</sup> ЦДАВО, ф. 3766, оп. 3, спр. 10, арк. 34.
- <sup>40</sup> Там само, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 151.
- <sup>41</sup> *Скоропадський П.* Спогади. – С. 378.
- <sup>42</sup> *Кучабський В.* Значення ідей В'ячеслава Липинського // Дзвони. – Львів, 1932. – № 6 (15). – С. 406–408.
- <sup>43</sup> Лист П. Скоропадського до М. Могилянського від 28.02.1925 р. – Див.: Россия и Украина: Из дневников Н. М. Могилянского и писем к нему П. П. Скоропадского 1919–1926 / Публикация А. Сергеева // Минувшее (исторический альманах). – № 14. – М., СПб., 1993. – С. 270.
- <sup>44</sup> *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – К., Філадельфія, 1995. – С. 469.
- <sup>45</sup> *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. – К., 1995. – С. 19–20.
- <sup>46</sup> Відозва Союзу хліборобів України до братів-хліборобів і всього українського громадянства. – Варшава, 1921. – С. 22.
- <sup>47</sup> Див.: *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 64.
- <sup>48</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 374, арк. 257 зв.
- <sup>49</sup> Архів митрополита Т. Міненка (Канада).
- <sup>50</sup> I. Схема організації вищого проводу гетьманського руху. II. Статут Союзу гетьманців-державників. III. Регламент Союзу гетьманців-державників. IV. Правильник Організаційного суду при Союзі гетьманців-державників. – Берлін, б. р. – С. 12.

<sup>51</sup> Перший делегатський з'їзд Української громади в Німеччині. – Берлін, 1940. – С. 18.

<sup>52</sup> *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 63.

<sup>53</sup> Бюлетень гетьманської управи. – 1940, лютий. – С. 12.

<sup>54</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 24.

<sup>55</sup> Там само, спр. 374, арк. 256.

<sup>56</sup> Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 2617, арк. 28–33.

<sup>57</sup> За Україну! Опис подорожі гетьмана Данила Скоропадського до Злучених держав Америки й Канади. Осінь 1937 – весна 1938. – Едмонтон, 1938. – С. 54, 120, 194.

<sup>58</sup> *Босий В.* Монреал під знаком України (Опис прийняття гетьманського сина Данила в Монреалі в днях від 27.XI до 3.XII.1937). – Торонто, 1938. – С. 12–14, 49; За Україну! – С. 33–66, 103–105, 132, 157–168, 190–201 і далі.

<sup>59</sup> ЦДІАЛ, ф. 354, оп. 1, спр. 316, арк. 62.

<sup>60</sup> За Україну! – С. 120.

<sup>61</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 48–49.

<sup>62</sup> Там само, спр. 374, арк. 256 зв.

<sup>63</sup> Митрополит Андрей Шептицький. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 880–883.

<sup>64</sup> Там само. – Т. 1. – С. 297–298.

<sup>65</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 374, арк. 256 зв.

<sup>66</sup> Там само, арк. 208–209.

<sup>67</sup> Там само, арк. 258 зв.; *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – С. 81, 84.

<sup>68</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 374, арк. 258–260.

<sup>69</sup> Перший делегатський з'їзд. – С. 16.

<sup>70</sup> Архів митрополита Т. Міненка.

<sup>71</sup> Там само.

<sup>72</sup> ЦДАВО, ф. 1878, оп. 1, спр. 42, арк. 6 зв.

<sup>73</sup> Там само, спр. 33, арк. 63.

<sup>74</sup> Там само, арк. 71.

<sup>75</sup> Там само, арк. 86.

<sup>76</sup> Там само, арк. 150.

<sup>77</sup> Перший делегатський з'їзд. – С. 12.

<sup>78</sup> *Кужім-Скоропадська Є.* Уривок зі споминів часів війни // Останній гетьман. – К., 1994. – С. 276.

<sup>79</sup> *Кужім-Скоропадська Є.* Від 8 до 28 квітня 1945 р. (З Меллінгена до Меттена) // *Скоропадський П.* Спогади. – С. 460.



# Частина 2



## Архіви – в житті і долі





## Фамільні архіви української лівобережної шляхти XVII–XVIII ст. та започаткування збірки Скоропадських

Упродовж існування незалежної, потім – напівсамостійної, згодом – автономної України (Війська Запорозького обох сторін Дніпра, Гетьманщини, Малоросії) у XVII–XVIII ст. її провідна верства – козацька старшина/українська шляхта накопичила чималі документальні скарби, які стали основою її фамільних архівів.

З цього приводу в дослідженні відомого вченого XIX ст. О. Лазаревського з історії українських фамільних архівів, вміщеного як передмова у першій в Україні спеціальній збірці таких документів “Сулимовский архив”, зокрема, зазначалося: “Обращаясь к прошлому столетию [XVIII. – Авт.], мы видим несомненную заботливость предков наших о сбережении всякого рода “шпаргалов”, накопившихся в их домашних архивах; то же явление мы замечаем и относительно XVII века...”<sup>1</sup>.

Якщо перша думка не викликає заперечень, то із заявою відомого знавця тогочасних архівів щодо архівалій XVII ст. погодитися важко. Документи всіх відомих з XIX ст. фамільних збірок української старшини не сягають далі 1650-х років. До речі, це мусив визнати і Лазаревський, стверджуючи: “Об архивах, которые бы заключали в себе бумаги хотя второй половины XVII века, нам не приходилось слышать...”. І далі, називаючи цілий ряд українських старшинських родів (Апостолів, Бороховичів, Гамаліїв, Левенців, Рубців, Свічок, Томарів), відомих з того часу, риторично запитав: де ж нині їхні архіви? На його гадку, вони безперечно існували, але були втрачені пізніше, хіба не в XIX ст.<sup>2</sup>

Здається, варто замислитися над іншим: а чи могли взагалі зберегтися фамільні архіви української еліти попередньої епохи в умовах формування такого суспільного прошарку протягом Української революції середини XVII ст.? Адже ми знаємо, що Державний архів Війська Запорозького (Гетьманської козацької держави) був заснований Богданом Хмельницьким лише 1648 р. Не раніше почався й процес формування козацької старшини як основного державотворчого елемента. Ґрунтовні дослідження давніших і сучасних істориків, зокрема О. Лазаревського, В. Модзалевського, В. Липинського, Л. Окіншевича, В. Кривошеї, А. Луценка, В. Панашенко, В. Свербигуза, Т. Яковлевої, доводять, що козацька старшина генетично походила фактично від усіх соціальних станів старого суспільства: реєстрового козацтва, шляхти – нащадків давніх руських боярсько-князівських родів, а також посполитих, міщан, православного духовництва.

Питома вага цих прошарків у новій еліті була різною, але можна говорити про реальну можливість існування фамільних архівів у XVI – першій половині XVII ст. лише в тих осіб, які мали в Польсько-Литовській державі досить високий соціальний, здебільшого шляхетський статус. Доводити це немає потреби, адже зрозуміло, що власний архів могла мати людина передусім письменна, а найголовніше – така, яка мала що зберігати в цьому архіві, тобто володіла певною кількістю родинних архівалій, потрібних у повсякденному житті. Приміром, немає підстав вести мову про значні фамільні архіви купців Скоруп та Томарів, священників Самойловичів тощо. Водночас можемо припустити існування в першій половині XVII ст. певної, хоча й дуже обмеженої кількості фамільних архівів української старшини шляхетського походження.

Але підтвердити всі ці припущення дуже складно. Доводиться констатувати той історичний факт, що наприкінці XVIII ст., коли питання доведення шляхетського походження старшини у зв'язку з оформленням родословних дворянських книг стало руба, жоден з українських родів не зміг представити правдивих фамільних документів навіть з початку XVII ст., не кажучи вже про попередні віки. Причому йшлося не стільки про нову старшину, щодо якої належний до неї Ф. Ширай влучно висловився: “да и прочии в Малой России не князя в своих породах”, але й про дійсно шляхетські родини – “рожоних панів” Болдаковських, Борковських, Борозднів, Рубців, Скоропадських, Сулимів та ін.

Єдиний відомий нам факт такого роду – подання до Новгород-Сіверської нобілітаційної комісії акта, датованого 1635 роком, – наводить, характеризуючи його як “очень редкий”, О. Лазаревський у другому томі “Описания Старой Малороссии”. Але цей документ пов'язаний з родом Киселів (отримання родового маєтку Олександром, братом відомого Адама Киселя)<sup>3</sup>, отже, стосується протиглежного – пропольського табору України другої половини XVII ст. На нашу думку, цей виняток лише підтверджує загальне правило: відсутність архівів лівобережної української еліти за період раніший, ніж кінець XVII ст.

У своєму дослідженні історії найдавніших дворянських родів Чернігівщини (на жаль, друком вийшла лише одна частина, присвячена восьми шляхетським родам), історик виділив фамілії Бакуринських, Борозднів та Бутовичів, як таких, що володіли маєтностями до 1648 р.; з них Бороздни від 1620-х рр. мали численні ґрунти, проте вже у XVIII ст. жоден з представників цих фамілій не зміг виявити у своїх родинних збірках достеменних відомостей про це, а дослідник підкреслив, що користувався для встановлення родоводів іншими архівними зібраннями<sup>4</sup>. Нагадаємо також, що у складі сучасного архівного фонду Держархіву Чернігівської області “Чернігівське дворянське депутатське зібрання” найстаріший із представлених свого часу старшиною документів датується

тільки 1661 р.<sup>5</sup> Пояснити цей факт можна лише одним: повною відсутністю відповідних фамільних архівів, де б зберігалися грамоти польських королів та інших государів про військову службу й земельні володіння шляхетних предків у XVI – на початку XVII ст.

Опосередкованим підтвердженням цієї думки є колективна відповідь малоросійського шляхетства на вимогу імперської влади ще до видання “Маніфесту про вільність дворянську” (1762) подати поіменні списки осіб шляхетного походження в Україні: “...а между тем были войны и разорения Малой России, как то шведская и турецкая, то в тогдашнее время и привилегии, в кого з фамилий и на города и местечка малороссийские так как и на Кременчук на урядах имелись и списки о шляхетстве, ежели были, могли пропасть да и иметь оных списков по вышеписанной малороссиян и шляхты едности и общем пользовании высокомонаршою милостию при одних правах и волностях, нужды не было, зачем теперь и повеленных привилегий на шляхетство по фамилиям разве самого малого числа, представить не можно...”<sup>6</sup>. Дещо подібне стверджував і анонімний автор “Истории Русов”, розповідаючи про проведення Рум’янцевського опису 1765–1768 років. Комісіонери-росіяни вимагали від старшини писцових книг та царських грамот, але “только немногие имели на то подтверждения царския по их желаниям и случившимся нарочитим оказиям, то и представлены от всех владетелей универсалы гетманские и декреты судовые; но их сначала считали за пашпорты или покормежные, и не много что за свидетельства обыкновенныя...”<sup>7</sup>. Тут засвідчено не лише необізнаність росіян в українській актовій номенклатурі, але найголовніше – відповідні лакуни у фамільних архівах. Іншими словами, намагаючись відстояти свою національно-станову окремішність в умовах посилення інтеграційного тиску та остаточного уконституювання загальноімперського “благородного сословия”, козацька старшина тоді підкреслено наголошувала на практичній відсутності в її фамільних архівах документів XVII і попередніх століть, передусім індивідуальних привілеїв польських королів та грамот російських царів, оскільки в їх зберіганні на той час “нужды не было”.

Більше того, за доби Української революції XVII ст. іноді такі документи ставали небезпечними для їхніх власників. Зокрема, В. Липинський наводить такий факт: коли 1649 року посол короля Смяровський приїхав до Богдана Хмельницького, при ньому були 50 королівських привілеїв з “віконцями” (для вписування прізвищ), якими він намагався підкупити старшину. Та сама старшина зарубала його сокирами прямо на очах гетьмана<sup>8</sup>. У серпні 1657 р., під час перебування у Москві, Павло Тетеря, невдовзі перед тим разом з Іваном Виговським та його родичами пожалуваний московським царем боярським званням і маєтностями в Україні на вотчинних правах, дуже турбувався про те, щоб ця інформація

не поширилася серед інших старшин: “про то и гетман Богдан Хмельницький не ведал; а только де в Войске сведают... их всех тотчас побьют., а в Войске Запорожском им ничем владеть нельзя”. Крім того, сам він попросив від царя нову грамоту на м. Смілу, писану вже на пергаменті (харатії), оскільки попередня така грамота, на папері, “была у него схранена в земле, опасаясь разорения, и попортилась”<sup>9</sup>. Очевидно, що все ж таки Павло Тетеря більше боявся не розорення, а небажаного оприлюднення царської грамоти і волів краще згноїти її, аніж тримати при собі, у власному архіві, оскільки до свого прохання додав: “а в Войске де про то не заявлено ж”. У тих же випадках, коли грамоти видавалися прилюдно (приміром, нобілітація українських старшин Яном–Казимиром у червні 1659 р. та пізніше), нобілітовані козаки відверто кепкували з цього. В. Липинський неодноразово наводив їхні вислови з цього приводу: “чи тіні наші не стали часом довші”<sup>10</sup>. Характерно, що нобілітаційних грамот немає в жодному з фамільних архівів цих родів. Практично, не згадувалися вони й під час російської нобілітації кінця XVIII ст.: ані Булигами, Верещагами, Воцеховичами, Гоголями, ані Мазараками, Скрицькими, Сулимами, Ханенками, Федьковичами, що вкотре засвідчує їхню відсутність у фамільних архівах. Відомості про надання шляхетських привілеїв та маєтностей походять виключно з польських джерел. Нам відомий лише єдиний виняток з цього правила, пов’язаний з наполегливими намаганнями полковника Переяславського Родіона Думітрашка-Райча у 1673 році отримати польське шляхетство. Але цей випадок був дійсно унікальним – Думітрашка, один із стовпів проросійської партії української старшини, отримав польську нобілітацію і відповідну королівську грамоту за протекцією правобережного гетьмана Михайла Дорошенка саме тоді, коли супроводжував чергових московських послів до Києва<sup>11</sup>. Очевидно, що Думітрашка-Райча, характеризований сучасниками як дуже амбітна й незалежна людина, на відміну від більшості іншої старшини, просто не зважав на суспільну думку.

Лише згодом і дуже повільно ситуація почала змінюватися. Коли у 1665–1666 роках гетьман Іван Брюховецький отримав боярство, а 12 полковників та генеральних старшин – московське дворянство та відповідні вотчинні права, це ще супроводжувалося протестом з боку інших козаків: “Новые дворяне не только не смели чваниться своим привилегированным положением, но делали вид, что нисколько им не дорожат...”. Разом з тим, Лазар Горленко, один із тих дванадцяти, вже не мав переховувати жалувану грамоту “в землі”, а спокійно тримав її у власному архіві<sup>12</sup>.

Цілком зрозуміло, що потреба мати фамільний архів викликана не лише і не стільки усвідомленням значення таких джерел для історії, скільки досить утилітарною необхідністю постійно тримати під рукою документи, що засвідчували походження старшинської родини, її відповідні

майнові й станові права. Сучасна дослідниця української еліти другої половини XVII–XVIII ст. В. Панащенко виводить навіть конкретну дату (1654) початку процесу формування економічних підвалин елітарного становища старшини, а отже, і накопичення у фамільних архівах юридичних актів, пов'язаних із земельними володіннями: “Не задовольняючись пожалуванням земель під обов'язок військової служби, козацька урядова старшина прискореними темпами розпочала закріплювати за собою гетьманськими універсалами та царськими грамотами спадкові володіння, одержані на ранг землі, села і містечка, скуповувати орні землі, угіддя, ліси, ставки тощо”<sup>13</sup>.

Не вдаючися до детального аналізу цього питання, яке виходить за межі нашої теми, зазначимо лише, що, з іншого боку, дослідниця історії Гетьманщини 1650-х років Т. Яковлева не наголошує на певній даті. Вона веде мову про все десятиліття, підкреслюючи лише, що в 1655–1657 роках, тобто в останні роки життя Богдана Хмельницького, жалуваних і підтверджуючих універсалів стало значно більше (65 % від загальної кількості, рахуючи й пожалування монастирям)<sup>14</sup>. Нам теж видається доцільним говорити загалом про 1650-ті роки, оскільки у збірнику універсалів великого гетьмана перший підтверджуючий універсал – кишенському державцю Ілляшу Пекулицькому – датується березнем 1650 р.<sup>15</sup>

Принагідно зауважимо, що перші “охоронні” універсали Богдана Хмельницького, спрямовані на захист шляхетського землеволодіння, мають значно раніші дати. Серед опублікованої далеко не в повному обсязі його актові спадщини нараховується 26 таких універсалів, перший з яких датується 29 грудня 1648 року. 20 універсалів є іменними, тобто стосуються володіння конкретними маєтками. Причому тільки з 1655 р. серед них починають переважати акти про надання земель “у користування” служилій старшині. Першими такими державцями стали родичі самого гетьмана: Павло Яненко-Хмельницький та Яким Сомко. Ще про 4 аналогічних універсали за 1648, 1650 та 1651 роки існують згадки в історичній літературі<sup>16</sup>. Принаймні щодо 13 з опублікованих універсалів можна припустити їхнє походження з фамільних архівів родин, згаданих у цих актах, або ж їхніх нащадків та спадкоємців. Із них 37 універсалів достеменно перебували колись у фамільних збірках української лівобережної еліти, а саме Бакуринських, Борозднів, Грязних, Миньківських, Носовичів та Рубців.

Факт започаткування у 1650-х – на початку 1660-х років документального оформлення земельної власності підтверджується багатьма архівними документами та конкретними прикладами. Так, чернігівська козацька старшина, яка у другій половині XVII ст. тимчасово потрапила під юрисдикцію Речі Посполитої у складі шляхти новоствореного Чернігівського староства, також отримувала підтверджуючі документи на

свої маєтності – але від польського короля, і це найперші документи відомого Сулимівського архіву (королівські грамоти 1659–1663 рр.). А коли Федору Сулимі, сину страченого у Варшаві 1635 р. козацького гетьмана Івана Сулими, 1677 року знадобилося підтвердити право на маєтності батька, він не знайшов у власному архіві необхідних документів і мав виставити двох свідків подій першої половини століття: “Теди вынайдени Мисько Харченко и Андрей Ветченко, мужеве барзо в летех подейшлие, по сумленню старости своей визнали, же ще на початку, як ся садила Барішовка, тогда тое все положення, где тие села осели, Сулиминци, Лебедын и Кучаков, надал пан Жолковский Ивану Сулиме, в заслугах, у вечность, аби собе там сколько мог и хотел осадыв людей, ку своему подданству”<sup>17</sup>. Доцільно нагадати, що саме Сулімів О. Лазаревський відніс “к числу тех немногих малороссийских фамилий, известность которых относится к первой половине XVII в.”, разом з тим вказуючи, що відомості про земельні володіння Сулімів на Чернігівщині сягають попереднього століття, принаймні 1587 р.<sup>18</sup> Так само, останньою чвертю XVII ст., датуються документи іншого, одного з найстаріших фамільних архівів – Забілинського. Його засновник, генеральний обозний Петро Забіла (1580–1689) походив зі старовинного шляхетського роду, і сам був “адміністратором добр королівських” у Борзні на початку XVII ст. Але найпершим документом цього архіву, придбаного наприкінці XIX ст., О. Лазаревським, описаний тестамент П. Забіли (1680-ті роки)<sup>19</sup>.

Ми не намагаємося довести, що в Україні XVI – першої половини XVII ст. взагалі не існувало архівів історичних українських родів, які згодом увійшли до складу “малоросійської шляхти”. Навпаки, нам добре відома інформація про те, що, приміром, 1620 р. “сини боярські” Рубці на вимогу польських комісарів “показали им грамоты великих князей русских на обширные земельные владения, которые и были утверждены поляками за Рубцами”. Отже, йшлося про очевидну наявність значного фамільного архіву, який проте вже за півтора десятиліття був знищений під час наїзду московського війська, про що Йосип Рубець записав у міській Стародубській книзі “протест”: “...в январе 1633 года во время неприятельского наступления в г. Стародуб, взяты они с семейством в плен, причем именье их движимое, листы комиссарские и привилегии от короля Сигизмунда III, на села и деревни данные, истреблены”<sup>20</sup>. Аналогічним чином, тобто на підставі архівних документів родини, того ж 1620 р. поляками було підтверджено й маєтність “синів боярських” Борозднів – одних із найбільших землевласників Сіверщини<sup>21</sup>, але жодна з цих архівалій не збереглася у борозднівських нащадків навіть у кінці того ж століття. Тому наша мета – тільки підкреслити, що практично ні один з цих родів за тогочасних історичних умов не зберіг фамільних архівних збірок, які б були засновані раніше другої половини XVII ст. Іншими словами,

доводиться констатувати повну неможливість простежити генетичний зв'язок між архівами українських еліт XVI – першої половини XVII ст. та наступної історичної доби, на відміну від очевидного зв'язку між самими елітами. Крім того, нам здається необхідним підкреслити небереженість (отже, цілковиту втрату) цих фамільних архівів епохи, що передувала визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Втрату шляхетських архівів XVI – першої половини XVII ст. в Україні можна пояснити тим уперше сформульованим і описаним відомою дослідницею уявлень та ідей середньовіччя Н. Яковенко соціальним “синдромом перевернутого світу”, що став наслідком української революції 1648–1658 років. Його характерною ознакою була абсолютна зміна наявної до того суспільної шкали цінностей<sup>22</sup>. Не завадить нагадати, що, на думку В. Липинського, “жаль за маєтностями” знищив вщент ті кровні зв'язки, які поєднували Киселя зі “збунтованою Руссю”, з Киселя, в 1632 р. палкого сеймового опозиціонера і захисника Русі, вчинив у 1648 р. найрєвнїшого слугу Рєчїпосполитої, ворожої до всякої Русі. Цей “жаль за маєтностями” був найбільшим лихом, яке терпів цей русин від Русі”<sup>23</sup>. Пізніше, коли соціальна політика козацької України визначилася чіткіше, багато товаришів Киселя підтримали Богдана Хмельницького.

Шляхта руського походження, котра, за висловом того ж В. Липинського, “взяла участь у великій українській революції не в особі окремих, якихось виняткових одиниць, а як відрубна суспільна верства, що визначалася своїми індивідуальними прикметами і своїми окремими інтересами” і домоглася зрештою офіційного підтвердження своїх прав не тільки власним гетьманом, а й польським королем (Зборівський мир 1649) та московським царем (“Березневі статті” Богдана Хмельницького та спеціальна жалувана грамота 1654)<sup>24</sup>, не зберегла своєї станової окремішності. Як стверджує сучасний історик А. Луценко, “вона, посівши належне місце у владних структурах Війська Запорозького, фактично зреклася свого суспільного положення і вийшла поза межі суспільної моделі Рєчї Посполитої. Вона перестала бути частиною “народу-шляхти” Рєчї Посполитої, натомість стала одною з базових складових, з яких постала нова українська елітна верства – старшина Війська Запорозького”<sup>25</sup>. Варто погодитися також з В. Панащенко, яка доводить, що “гетьманський уряд не визнавав за колишньою шляхтою якихось особливих прав на її попередні володіння, не робив різниці між окремими групами маєтків – старих панських та нових, наданих старшині, і залишав за собою право вносити зміни в їх розміри, надавати інші тощо”<sup>26</sup>. Є й конкретні приклади цього, пов'язані з уже згадуваними родами Борозднів та Рубців. Хоча Богдан Хмельницький підтвердив досить значні маєтності цих нащадків руського боярства їх, як свідчить Т. Яковлева, вже за його наступників

чимало ґрунтів у Рубців було відібрано, причому більшість з них дісталася гетьманам “на булаву”<sup>27</sup>.

“Умовність” гетьманських надань і підтверджень на маєтності, у тому числі спадковій й купленій, була характерною ознакою землеволодіння на теренах Війська Запорозького. Натомість московські “пожалування” на початках козацької держави, за влучним висловом тієї ж дослідниці, взагалі “існували тільки на папері” (до речі, так само, як і варшавські). Значення мали лише гетьманські надання, підтвержені відповідними універсалами. Тут можна навести думку В. Липинського, який накреслив шлях еволюції старшинського землеволодіння: “Але як земля дається за службу “Війську Запорозькому”, за службу громаді, одно слово за службу сталому і традиційному, родовому і дідичному колективові: нації – то тим самим вона має нахил перейти у володіння так само стале, так само традиційно дідичне, тобто в володіння родові і аристократичне. І дійсно це сталося пізніше зо всіма українськими ранговими маєтностями на території Гетьманщини. Всі вони згодом перейшли на дідичне, родові право шляхетське”<sup>28</sup>.

А якщо так, то не було жодної потреби у збереженні старих грамот та привілеїв польських королів, великих князів литовських і московських, навпаки, слід було подбати про отримання гетьманських та полковницьких універсалів, царських грамот на підтвердження старих і отримання нових маєтностей. І тому вже серед перших власників іменних універсалів Богдана Хмельницького знаходимо знайомі прізвища Бакурінських, Борозднів, Рубців та ін.<sup>29</sup> Саме з цих актів, датованих не раніше за 1650-ті роки, починаються здебільшого фамільні архіви козацької старшини. Єдиний відомий нам виняток – “Любецькі акти” з архіву Милорадовичів. За свідченням О. Лазаревського, який докладно вивчив їх, “многия из этих актов относятся к XVI в., и уже поэтому составляют дорогой материал для истории малороссийского землевладения, т. к. бумаг, относящихся к истории Малороссии левого берега Днепра за время, предшествовавшее эпохе Хмельницкого, сохранилось очень мало”<sup>30</sup>. Але це тільки підтверджує загальне правило, оскільки вони не мають безпосереднього відношення до згаданого старшинського роду, а походять з архіву Любецького магістрату, який, певна річ, існував і в XVI ст. Інший відомий в історичній літературі приклад – та частина фамільного архіву Сулим і Скорупів, яка в XIX ст. опинилася у Санкт-Петербурзі і зберігається нині в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії РАН разом з деякими іншими українськими фондами. У довідковій літературі згадуються його хронологічні межі: 1627–1788, але спеціальне ознайомлення з доступною нам інформацією про цей архів та зміст його документів схиляє до думки, що насправді він не становить винятку з числа інших старшинських документальних збірок, адже жоден зі згаданих



в описанні сулимівських документів насправді не можна датувати раніше за 1660-ті роки<sup>31</sup>. Проте, безперечно, цей фонд заслуговує на спеціальне дослідження.

У наступному, XVIII ст. новому суспільному стану необхідно було неодноразово доводити своє право на земельні та інші володіння, особливо під час Генерального слідства про маєтності малоросійським полків (1729–1735), щодо якого О. Лазаревський наголошував: “Ревизия 1729 г. произведена была исключительно с целью расследовать правильность старшинского владения маєтностями (поэтому в ревизии 1729 г. козаки и не показаны)”<sup>32</sup>. Потім відбувся згаданий вище Генеральний опис Малоросії (1765–1768), а між ними, як і пізніше, провадилися численні спеціальні ревізії та судові процеси.

Зрослий попит на поземельні акти народжував певні пропозиції. Виникла спеціальна галузь тогочасного діловодства – фальшування універсалів і засвідчення їх підробними печатками. Характерно, що першим з відомих фальшувальників став Іван (Ішута) Рубець, молодший син Михайла Рубця. 1679 р. при ньому знайшли 12 підробних печаток “королевских, гетманских и царского стольника Кирилла Хлопова; печати были вырезаны частью на алебастре, а частью на кусках мелу”. Проведене слідство з’ясувало, “что вместе с тем Иван Рубец поручал одному из знакомых грамотеев переписывать королевские грамоты – польским письмом, а универсалы Хмельницкого, Выговского и Брюховецкого – русским”. Ішуті винесли смертний вирок, але Михайло Рубець відкупив сина, поступившись користолюбному гетьману Івану Самойловичу значними маєтками<sup>33</sup>. Дивно, але імена замовників цих фальшованих грамот та універсалів під час слідства не спливли. Чи не свідчить це, що підробки виготовлялися для власного архіву?

Той само Лазаревський наводить інший приклад фальшування гетьманських універсалів – уже в першій чверті XVIII ст. Цього разу підробленням актів займався генеральний писар Семен Савич, “второй по гетмане властію и силою”, за свідченням його підлеглих. Згаданий факт став відомим у 1738 р., коли майор Ф. Юст, обґрунтовуючи свої претензії на один із савичевських маєтків, виставив проти наявного у нащадків генерального писаря гетьманського універсалу лист військового канцеляриста Стефана Савицького, датований 1712 р. У ньому йшлося про виправлення універсалу без відома Івана Скоропадського. Під час слідства 1738 р. С. Савицький, тоді вже полковий писар Лубенський, показав, що “онный писарь Савич во время гетмана Скоропадского болезни или коей в маєтности отлучки, и сам бывало подписует гетманским подписом выдаваемые кому надлежало универсалы”<sup>34</sup>.

Поступово надзвичайної ваги набрала проблема відсутності потрібних універсалів. Тому непоодинокими були випадки викрадання або

приховування власницьких актів. У подібних діях підозрювали, зокрема, таких відомих користолюбців, як Гнат Галаган та Андрій Маркович. Першого, полковника Прилуцького, ще в 1719 р. удова Андреева звинувачувала у приховуванні двох універсалів, що підтверджували її права на декілька сіл та інші ґрунти того ж полку<sup>35</sup>. Проти Андрія Марковича 1727 р. суплікувала Тетяна, вдова Василя Леонтовича, стверджуючи таке: “Когда было ему копии з универсалу и купчих принесла, то он сказал: “Я де тем копиям не верю, покажите самые подлинные крепости на тот хутор, у вас имеючися”. И она с детьми своими, поверивши обманству Марковича, объявила ему подлинные крепости. То он, взявши, якобы для вчитания, вовсе у себя задержал и, ведая тое, что уже не при чем ей, бедной и беспомощной сироте, з детьми ея обстоявати, выгнал из в самый конец зимы с того власного, купленного хутора...”<sup>36</sup>. Про важливість такого роду справ свідчать присуди на користь обох згаданих позивачів.

Відомий також інший випадок – коли онуки Никифора Каленика (Калениковича), тестя Івана Скоропадського за його першою дружиною, мали поступитися заповіданими дідом їхнім матерям маєтностями і на вимогу гетьмана віддали універсали Івана Мазепи на села Полуботки і Певці; проте царська грамота на ці ґрунти була прихована в родині, не дивлячись на домагання могутнього родича: “требуючи с принуждением от нас владетельски и оной вышменованной себе грамоты, токмо ж ми оную грамоту перед ним утаили, несомненное ж упование в том имеючи, что в следующие времена, ежели кому прилично, помянутая грамота от нас будет объявлена, понеже в оной выражено за службы деда нашего быть оным местностям в роду неподвижно в отчизне, то по изображенному и потом может бит тех не лишени, за что он, пан гетман, сперва бил весьма гневен и жесток на нас являлся...”<sup>37</sup>. Проте у цьому випадку справедливість не була відновлена, і скарга калениківських нащадків Івана Савича, Івана та Михайла Мокрієвичів новому гетьману Данилу Апостолу не мала для них бажаних наслідків. Наведені приклади свідчать про ту виняткову цінність, якої набували родинні архівалії у XVIII ст. Адже від них залежало володіння найціннішою як на той час власністю – ґрунтами, угіддями, млинами, селами та хуторами.

Ще більшої актуальності питання наявності фамільних архівів набуло протягом останньої чверті того ж століття, коли старшина опинилася перед дилемою: або інтегруватися до загальноімперського дворянського стану, або ж втратити набутий предками соціальний статус, і мала доводити своє шляхетське походження спочатку на губернських зібраннях, а потім – перед Герольдмейстерською службою російського Сенату. Моральну важливість такого процесу дуже пристрасно засвідчив Яким Сулима у листі до своїх синів у 1788 р., доводячи неприйнятність занесення роду до 6-ї частини родословної книги: “ибо 6-ю книгою опровер-

гнете происхождение рода, восьмисотлетний перемените на столетний, сделаются обманными весь вывод и документы наши о происхождении рода поданные и недостойными онаго сделаем мы сами себе, в обиду и к вечному сожалению себе и потомкам нашим”<sup>38</sup>.

Процес цієї запізнілої апеляції, до незбережених документів, уже багато разів розглянутий і, здається, проаналізований з усіх боків. Для нас важливо привернути увагу до його архівного аспекту, описаного, приміром, у праці В. Панашенко таким чином: “Українська старшина широким фронтом розгорнула свою діяльність по збиранню доказів для відстоювання свого права на дворянство. Вихідці з середовища православної шляхти стали вишукувати у своїх скринях давні документи. Значна кількість шляхти кинулася за кордон, в Польщу, і накупила собі дворянських дипломів, з допомогою яких зарахувала себе до таких дворянських родин, яких у Польщі і не було”<sup>39</sup>. Але слід підкреслити, що цей архівний аспект евристично-генеалогічної праці нащадків старшинських родів кінця XVIII ст. досі не був професійно проаналізований. Можна покликатися хіба на О. Лазаревського, який, спростовуючи виведену родом Тарасовичів генеалогію (від гетьмана Тараса Трясила), що ґрунтувалася на підробній грамоті короля Владислава IV за 1647 р., писав: “подобных приведенной грамоте актов в конце XVIII в. много было сфабриковано, но подделки были так неискусны, что петербургская герольдия, куда представлялись для доказательства дворянства, немедленно их отвергла”<sup>40</sup>. Він же стверджував, що більшість родословних, що подавалися до nobilitаційних комісій, “сочинялись”, і здебільшого ґрунтувалися не на архівних документах, а на родинних переказах. Одним із найголовніших “сочинителей”, який мав до того хист й необхідний обсяг знань з історії, він вважав Григорія Полетику<sup>41</sup>. Доцільно також навести думку В. Модзалевського, що ця кампанія “возбудила громадний інтерес к прошлому предков и вызвала целый поток “доказательств” о благородстве в Комиссии, учрежденная для разбора прав на дворянское достоинство. Но так как представлением на дворянство преследовалась определенная цель – добиться записи в родословная книги, – а, кроме того, Комиссии, ведавшая этим делом, были мало подготовлены к научной критике представлявшегося им материала, то в делах архивов Дворянских депутатских собраний нередко можно встретить малодостоверные документы и совершенно недопустимые с точки зрения генеалогии, как науки, неточности и ошибки”. Одночасно В. Модзалевський як фахівець відзначав, що “в этих делах можно найти и очень подробная истории фамилий, составленные точно и со знанием дела, по материалам, извлеченным из семейных архивов...”<sup>42</sup>.

На цьому тлі абсолютно нічим не вирізняються Скоропадські, які в 1780-х роках подали до nobilitаційної комісії Новгород-Сіверського намісництва відомості про своє старе шляхетство, що брало початок у Польщі.

Як вказувалось у присуді згаданої комісії, очолюваної полковником О. Лобисевичем, Єфросинія, удова Якова, та Василь Скоропадські “показали, что род Скоропадских есть действительно из Полши происходящий издревле шляхетского поколения, жителство и пребывание свое имевший в г. Умане, а села и деревни близ онаго; во времена полских королей Владислава VII [насправді – Владислава IV. – *Авт.*] и Яна Казимира прапрадед их Федор Скоропадский за гетмана Богдана Хмельницкого полковником был и при подданстве Малья России к империи Российской 1654 г., с помянутым гетманом вышел на сражении с поляками при Жолтых Водах убит, оставя по себе сына Илию, коего за службы Генералным референдарием над тогобочною Украинаю пожаловано; Илия Скоропадский оставил трех сыновей Ивана, Василия и Павла в малолетстве, которые по причине сильнейшаго нападения от турок и татар на Полшу и тогобочную Украину принуждены были, спасая жизнь свою, лишиться не толко движимого и недвижимого своего имения с грамотами и дипломами им жалованными от королей полских и древность фамилии их совершенно заверяющими, но к усугублению всего того и брата своего меньшого Павла, взятого тогда татарами в плен...”<sup>43</sup>.

Як бачимо, Скоропадські визнали за краще не шукати документів у польських архівах, як це робили старі шляхтичі Сулими чи нова старшина – Скорупи, а наголосити на втраті свого фамільного архіву (назвемо його умовно “уманським”), де знаходилися потрібні наприкінці XVIII ст. документи, зокрема королівські грамоти та дипломи. Проте маємо серйозні підстави для сумнівів щодо реального існування такого архіву в Умані. Н. Яковенко, великий знавець історії українських шляхетських родів Волині та Правобережної України XV – середини XVII ст., спеціально досліджуючи земельні володіння на Київщині напередодні 1648 р., не знайшла там жодних згадок про маєтності Скоропадських і на цій підставі оголосила постаті перших двох представників роду “міфічними”, а надані родиною докази шляхетського походження – “кумедними”<sup>44</sup>. Якщо з останнім важко погодитися – аргументи Скоропадських мали такий само характер, що й докази більшості інших українських претендентів на nobilitaцію, то з першим не можна не рахуватися. Так само не фігурують уманські Скоропадські й у найновішому дослідженні В. Кривошеї та В. Орла про українську шляхту напередодні визвольної війни XVII ст., у списку козацької старшини правобережних полків 1648–1678 років та в інших розвідках з генеалогії українського козацтва<sup>45</sup>. Наші власні розшуки згадок про Скоропадських на Уманщині в першій половині XVII ст. також не мали успіху: це прізвище у будь-якій імовірній формі (Скоропацькі, Скуропацькі, Шкуропацькі, Шкуропадські) у земських та гродських книгах Київщини 1570–1640 рр. відсутнє. Цього не можна уявити за умов дійсного проживання родини в Умані напередодні Хмельниччини,

та особливо, володіння нею землями та майном, що безпосередньо впливає зі шляхетського статусу. Тому нам лишається визнати, слідом за Н. Яковенко, “уманський період” історії роду Скоропадських легендарним.

Проте існує і протилежна точка зору. Варто підкреслити, що, наприклад, О. Лазаревський, який досить скептично поставився до “референдарства” Іллі Скоропадського (“это было обычное объяснение отсутствия письменных доказательств – у просившихся в дворянство – о происхождении их от “рейментаров”, “референдариев” и других важных лиц”<sup>46</sup>), не мав жодних сумнівів відносно уманського походження роду, називаючи Скоропадських “колишніми сусідами” Кандиб<sup>47</sup>. Погоджуються з цим сучасні дослідники: біограф Івана Скоропадського О. Гуржій та знавець козацької генеалогії В. Кривошея<sup>48</sup>. Проте ми маємо ще один аргумент проти цієї гіпотези. Той само Лазаревський, розповідаючи про переселення на Лівобережжя багатьох інших старшинських родів (Биховців, Кандиб, Костенецьких, Лизогубів, Лисиць, Огієвських, Радичів, Харевичів та ін.), нагадує, що, лишаючи свої земельні володіння, вони забирали “при этом всю свою “фортуна”, то есть всякую хозяйственную движимость”, передусім худобу<sup>49</sup>. Особливо яскраво, майже епічно, описує він переселення Лизогуба та Кандиби, полковників Канівського та Корсунського: “вместе оставили правый берег и направились со всеми своими пожитками и стадами в Конотоп, где и стали заводить себе новые хозяйства на “вольных” и “пустовавших” землях”<sup>50</sup>. Навпаки, Іван та Василь Скоропадські скоріше за все опинилися в Батурині з абсолютно порожніми руками, не врятувавши жодних родинних цінностей. Як нерухоме, так і рухоме майно вони почали отримувати на службі лівобережним гетьманам. Перша відома купча Івана Скоропадського датована 1685 р., коли він уже інтегрувався до чернігівської старшини, став полковим писарем і зятем полкового осавула (згодом обозного) Никифора Каленика (Калениковича)<sup>51</sup>. Отже, оскільки очевидно, що переселення Скоропадських відбулося в спосіб інший, ніж усієї правобережної старшини, то цілком логічно припустити, що воно йшло з іншого регіону. На нашу думку, це могла бути Західна Україна – Галичина, де ще на початку ХХ ст. існував і відповідний топонім – Скоропади.

Легендарним варто вважати й “уманський архів”, нібито втрачений у 1670-х роках. Разом з тим, ми вже наголошували, що саме шляхетство Скоропадських не викликає і не може викликати сумнівів у більшості істориків; родова пам’ять помилилася у географії, датах, інших конкретних деталях, але правильно зберегла головне<sup>52</sup>.

Як ми вже бачили, така картина – відсутність фамільних архівів, датованих періодом до 1650 року – характерна для всіх документальних збірок еліти гетьманської України. Вона пояснюється цілком природними обставинами “перевернутого світу”. Натомість наступний період

(кінець XVII – початок XVIII ст.) достатньо задокументований якщо не оригіналами, то копіями архівалій або ж згадками про їхню наявність у XVIII–XIX ст. Це стосується як фамільного архіву Скоропадських, так і інших архівів української еліти того часу.

Все це засвідчує факти активного поповнення фамільних архівів старшини XVIII ст. документами щодо її маєтностей та соціального статусу – власного та предків. Мало не кожен рід уважав за обов'язок тримати в скринях оті “шпаргали”, про які згадує відомий історик кінця XIX ст. Він стверджує, що “заботливое отношение к фамильным бумагам их владельцев, продолжалось, сколько мы замечаем, до половины настоящего столетия [XIX. – Авт.]”<sup>53</sup>. Потім, за Лазаревським, настав період масових втрат цих історичних джерел, уже не надто потрібних своїм власникам. Але саме з цього часу, власне, й починається наукове дослідження фамільних архівів, яке стало можливим після відкриття доступу до них професійним історикам.

На жаль, таке дослідження не можна вважати завершеним і на початку XXI ст. Цитована вище праця О. Лазаревського досі лишається найголовнішою узагальнюючою розвідкою з цього питання. Цей сумний, але об'єктивний факт красномовно підкреслений іншим відомим джерелознавцем – В. Іконниковим. У своїй ґрунтовній комплексній монографії “Опыт русской историографии” він викладав практично всі відомості стосовно фамільних архівів Лівобережної України за О. Лазаревським і весь час посилався на його дослідження. Сама ж праця В. Іконникова, що стала грандіозним зводом наявної на кінець XIX ст. інформації про корпус усіх видів джерел з історії Росії та її європейських колоній, в тому числі й України, дуже мало доповнює Лазаревського. Єдиним, проте безсумнівно великим доробком В. Іконникова при висвітленні фамільних архівів стало оприлюднення змісту тих документальних зібрань, що з об'єктивних причин лишилися поза увагою його попередника (архіви Попова, Репніна, Розумовського, Рум'янцева та ін., а також колекції вчених XIX ст., у тому числі самого Лазаревського), і наведення вичерпної бібліографії публікацій з цих документальних зібрань. У нагоді стають нам і відомості, подані видатним джерелознавцем щодо археографічних проєктів Г. Милорадовича, П. Скоропадського та П. Флоти.

Разом з тим, варто відзначити той засадничий факт, що В. Іконников уважав документи фамільних архівів другорядним джерелом, виводячи їх значення напрями від наявності та кількості в них офіційних актів: “фамильные архивы и библиотеки служат важным, а нередко незаменимым дополнением к правительственным собраниям актов и дел. Некоторые из них не уступают даже в этом отношении последним, сосредоточивая в себе копии, а иногда и подлинники правительственных актов или официальные документы касательно правительственных лиц, принимав-

ших более или менее деятельное участие в судьбах страны”<sup>54</sup>. Взагалі ж, на його думку, “история должна изучаться по актам”, під якими він розумів переважно офіційні джерела<sup>55</sup>. Утім, це було лише розвитком висловлених ще О. Лазаревським думок: “Значение фамильных архивов находится в зависимости от того общественного положения, в котором находились лица, накопившие такие архивы”. Він також визнавав їхню вартість лише для “изучения бытовой истории”<sup>56</sup>. Іншими словами, провідні історики та археографи ХІХ – початку ХХ ст. виводили значення фамільних архівів тільки із соціального статусу та державних посад їхніх утворювачів, а в цілому визнавали їхню меншовартісність порівняно з державними, церковними, корпоративними архівними зібраннями. Вони, власне, не бачили в них будь-яких особливих рис, що суттєво відрізняли їх від інших комплексів документів. За фамільними архівами визнавалася лише єдина особливість – фондоутворювачем тут виступала певна особа, а не інституція. Не зайвим буде відзначити у цьому зв’язку, що одну зі своїх перших праць – “Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии” (1868) – О. Лазаревський написав взагалі без звернення до фамільних архівів, а лише користуючися матеріалами дворянського депутатського зібрання, Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії. Щодо фамільних архівів історик зазначав: “они остались для нас неизвестными, за весьма немногими исключениями”<sup>57</sup>. Під час роботи над своєю капітальною монографією “Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления”, однією з сильних сторін якої є джерелознавчі огляди доступних історичних документів, він також не відносив фамільні архіви до числа основних джерел свого дослідження. Наприклад, у першому томі, присвяченому полку Стародубському, О. Лазаревський поруч з розлогою характеристикою Архіву Генеральної військової канцелярії та інших ділових фондів і навіть окремих видів їх документів, щодо фамільних збірок написав таке: “мы пользовались еще значительным количеством бумаг, составляющих части разбросанных по рукам некоторых семейных архивов...”<sup>58</sup>. Характеризуючи джерела третього тому (полк Прилуцький), він назвав лише два таких архіви: Сокирянський – Галаганів, збірку Марковичів та залишки третього архіву – Якубовичів. При цьому він зазначив: “Других семейных архивов в пределах бывшего Прилуцкого полка мы не знаем и сомневаемся – есть ли они; по крайней мере, никаких слухов о них нет...”<sup>59</sup>.

Тут доводиться констатувати певний розрив між практичним науковим використанням інформації фамільних архівів та рівнем теоретичного усвідомлення їхнього значення як джерела, безумовно, притаманного творчій спадщині О. Лазаревського. Слід взяти до уваги, що більшість його праць, особливо зрілого періоду, написана з безпосереднім або опосеред-

кованим використанням відомостей фамільних архівів. Адже матеріали Генерального слідства про маєтності полків 1729–1735 років, Румянцевського опису 1765–1768 років базовано виключно на архівах лівобережної шляхти; на них ґрунтувалися (і обов'язково містили їхні копії) всі старшинські подання, що складали більшість документів фондів дворянських депутатських зібрань. Проте, у жодному зі своїх численних досліджень Лазаревський не визнав за необхідне віднайти належне місце цієї категорії джерел у загальній архівній спадщині або ж дати хоча б якусь характеристику їхньої специфіки як певного архівознавчо-археографічного явища. Натомість Д. Багалій у своїй розлогій рецензії на праці вченого з нагоди його висунення на Уваровську премію 1891 р., спеціально підкреслюючи заслуги О. Лазаревського в дослідженні фамільних архівів історичних українських родів, зокрема, наголосив: "...нельзя не поставить в особенную заслугу г. Лазаревскому его умения разыскивать частныя фамильныя документы, которыя, как известно, очень часто погибают бесследно для науки. Г. Лазаревский сначала создал себе славу специалиста по истории старинных малороссийских фамилий, а потом получил в свое распоряжение и многия фамильныя архивы; достигнуть этого, вероятно, было нелегко, потому что его характеристики деятелей старой Малороссии отличаются, как известно, по преимуществу отрицательным характером"<sup>60</sup>.

Лише з часом, практично наприкінці творчого шляху, погляди видатного історика на фамільні архівні збірки почали змінюватися, свідченням чого стала підготовлена ним документальна збірка "Любецкий архив гр. Милорадовича" (1898). Невдовзі перед тим О. Лазаревський високо оцінив і фамільний архів Полетик, виділивши як найціннішу його частину приватне листування "как самого Гр. А. Полетики, так и разных членов его семьи, начиная от его отца и братьев и кончая письмами его детей, внуков и разных родичей и знакомых"<sup>61</sup>. Але, на жаль, і тоді він не спромігся сформулювати джерельну специфіку фамільних архівів.

На цьому тлі вирізняються хіба що погляди етнолога та історика Ст. Носа, який наголошував на винятковому значенні фамільних архівів та неповторності наявних там відомостей: "Большой грех лежит на душе тех, которые не берегут рукописных сокровищ, нередко валяющихся в домашней рухляди, и хранящих в себе подчас такие драгоценныя сведения, каких не найти в официальных хранилищах. Не в одних казенных, но и в частных архивах находятся массы документов, которые обнимают всю внутреннюю минувшую жизнь нашу, сведения о которой у нас так бедны: топографию, экономический быт, медицину народа, обычаи, обычный суд, материалы для изучения украинского слова и проч., и проч."<sup>62</sup>. Але, на жаль, ця думка не переважила авторитету відомих учених. Принагідно підкреслимо, що О. Лазаревський висловлювався дуже шанобливо



з приводу розвідок Ст. Носа по фамільних архівах. Історик із захопленням розповідав про методу польових археографічних досліджень останнього, “имевшаго хорошую привычку, при посещении разных панов и панков – разыскивать у них разные старинные “шпаргалы”, с которых тут же списывал копии, и – возвращая подлинники – убеждал владельцев – беречь их”<sup>63</sup>.

Із сумом доводиться констатувати, що окреслений вище стереотип – щодо меншовартості фамільних архівів – практично не подоланий і донині. За ті більш як 100 років, що минули від появи згаданих публікацій, українська архівістика не спромоглася бодай окреслити ту джерельно-історіософську проблему, якою є склад і зміст, а також умови виникнення й побутування цього специфічного комплексу архівних документів. Вочевидь це засвідчив начерк про фамільні архіви XVIII ст., вміщений у колективній монографії “Нариси з історії архівної справи в Україні”, що вийшла 2002 р. за загальною редакцією І. Матяш та К. Климової. Окрім раціонального вживання автором начерку О. Г. Сокирко самого терміна “фамільні архіви”, офіційно досі не визнаного, в цілому розділ справляє враження досить поверхового огляду навіть не наявних документальних комплексів, а тільки меншої частини публікацій з цієї проблеми, до того ж – із значними фактичними помилками. Автор не спромоглася, на жаль, виокремити специфіку цих архівних зібрань, власне, таке завдання й не переслідувалося. Особливо прикро читати про “збереження у відносно цілісному вигляді” фамільного зібрання Скоропадських. Мабуть, єдиним підґрунтям для цього безпідставного висновку став факт наявності фонду з такою назвою у ЦДІАК України.

Не кращі справи – з теоретичними засадами дослідження питання. Проблема фамільних архівних фондів належить до найнерозроблених в українській археографії. На сьогодні не існує не тільки ґрунтовних досліджень з цієї проблеми, а й навіть офіційно прийнятого терміна, що адекватно відбивав би особливості цих джерел порівняно з іншими категоріями фондів особового походження. Першу спробу позначити саму наявність таких категорій зробили автори термінологічного словника “Архівістика”. Проте, повністю наслідуючи традиції радянського архівознавства, вони виокремили тільки два різновиди цих фондів: родинний (сімейний) фонд та родовий фонд, визначивши їх як сукупність архівних документів, що утворилися упродовж життя та діяльності відповідних родини або роду<sup>64</sup>.

На наш погляд, наведені визначення не можна вважати за вичерпні. У них не відбилася та специфіка згаданої категорії фондів, яка змушує наших закордонних колег, зокрема росіян, поляків, німців, вживати спеціальні терміни (відповідно *вотчинно-поместный архив*, *archiwum podworskie*, *Gutsarhiv*), тобто архівний фонд маєтковий (у 20–30-х роках ХХ ст. в Україні їх називали ще “поміщицькими”), створений у процесі діяльності

роду або фамілії землевласників – представників політичної та культурної еліти тогочасного суспільства<sup>65</sup>. На нашу думку, це питання, є принциповим по суті, оскільки засадничою відзнакою згаданих архівів виступає наявність значної кількості джерел приватно-правового, господарського та навіть статистико-описового характеру, що не притаманне іншим категоріям особових фондів, у тому числі родинних (сімейних) та родових. Інакше кажучи, вміст фамільного архіву є значно ширшим, аніж інформація про родину, рід та його найближче інтелектуальне оточення – всього того, що містять звичайні особові або ж родинні архіви. Це сукупність документальних свідчень про державну, політичну, громадську і (обов'язково) господарську активність роду, про його інтелектуальне й побутове життя протягом століть а також про досить велику групу інших людей, економічно або ж політично причетних до представників роду, фамілії. Ще однією засадничою характеристикою фамільних архівів є їх обов'язкова регіональна прив'язка і, у зв'язку з цим, надзвичайна цінність з точки зору краєзнавчих досліджень. Архіви лівобережної української шляхти є невичерпним джерелом таких відомостей стосовно Чернігівщини, Полтавщини і Сумщини за 300 років, що незаперечно доведено хоча б монографією О. Лазаревського "Описание старой Малороссии". Слід відзначити й специфічні часові параметри таких фондів, адже накопичення документів у них тривало, як правило, кілька століть (у нашому випадку – переважно 250 або трохи менше років).

Надаючи таку стислу й далеко не вичерпну характеристику фамільних архівів як окремого типу джерел, ми усвідомлюємо її обмеженість, недостатність і приблизність. Наражаючися на сувору критику з боку відомих джерелознавців, ми розглядаємо наведені характерні риси фамільних архівів як перше, можливо й не дуже вдале, наближення до усвідомлення їхньої сутності й особливостей. Разом з тим, нашим бажанням було привернути увагу наукової громади до необхідності з'ясування цього архівно-археографічного феномену.

Що ж до конкретної кількості фамільних архівів української еліти, створених у XVII – XVIII і збережених у XIX ст., то їх існування стало предметом окремого польового археографічного пошуку тогочасних істориків – професіоналів та аматорів, серед яких слід назвати передусім О. Лазаревського, М. Маркевича, М. Судієнка, а також М. Астряба, М. Бакая, П. Єфименка, О. Маркевича, Ст. Носа, П. Остряньського, М. Стороженка, В. Тарновського та ін. О. Лазаревський у вищеназваній розвідці перелічує відомі в XIX ст. приватні архіви історичних українських родів: Сокирянський архів Галаганів, придбану ним самим збірку Забіл, зібрання сосницьких Марковичів (Шабалинівський архів) та іншої гілки цього ж роду (Сварківський архів), відомий Любецький архів Милорадовичів, збірку Рубців, Городищенський архів Ханенків. Цей список

можна доповнити переліком фамільних архівів, відомих нам за іншими археографічними виданнями, здійсненими у XIX – на початку XX ст.: Сулимів-Скоруп-Войцеховичів (Сулимівський і Мотиженський архіви), Стороженків (с. Велика Круча на Сокирянщині). У ґрунтовній джерелознавчій праці В. Іконникова, що з'явилася наприкінці XIX ст., згадуються також архіви Александровичів, Барановських, Велецких, Горленків (с. Ярошівка), Константиновичів, Лашкевичів (с. Брахлів Чернігівської губернії), Полетик (с. Коровинці Роменського повіту Полтавської губернії), Савичів, Стаховичів (с. Ваганич Городнянського повіту Чернігівської губернії), Судієнків. У монографії О. Лазаревського про землі і землеволодіння на Лівобережжі, одним із джерел якої стали фамільні архіви нащадків української старшини, вчений також покликається на значну кількість таких архівних зібрань. Серед них збірки Велинських, Губчиців, Діяковських, Довгих, Кандиб, Костенецьких, Лазаровичів, Покорських-Жоравок, Рославців, Уманців, Ханевських, Холодовичів, Якубовичів тощо.

Окрім того, О. Лазаревський зазначає, що в XIX ст. ще існували, але вже були розпорошені серед “любителів старовини” фамільні архіви Борозднів (колись перебував у с. Туросні Новосибківського повіту Чернігівської губернії), Дуніних-Борковських, Міклашевських (старшої гілки, яка володіла с. Нижнім Стародубського повіту), Кулябко-Корецьких. З подивом доводиться констатувати, що маститий історик вважав також втраченим “при разоренні внука генерального обозного С. В. Кочубея Семена Михайловича, представителя старшей линии Кочубеев” увесь фамільний архів цього роду. Лазаревський безапеляційно заявив: “О семейном архиве Кочубеев нам не приходилось слышать, чтобы он где-либо существовал”<sup>66</sup>, хоча насправді існувало навіть два кочубеївських архіви. Тогочасним польовим археографам не вдалося віднайти жодних слідів щодо місця зберігання та змісту фамільних архівних зібрань таких дуже відомих українських родів, як Апостоли, Бороховичі, Гамалії, Левенці, Свічки, Томари, сліди яких повністю загубилися ще у XIX ст. Відомостей щодо цих фамільних архівів бракує й донині. Щодо першого можна лише додати, що відомий щоденник Петра Апостола надійшов до бібліотеки Київського університету св. Володимира від нащадків М. Судієнка. У кого колекціонер придбав його і, відповідно, де перебували рештки архіву Апостолів, невідомо.

До цього списку ми можемо додати ще й інформацію про існування виявлених іншими польовими дослідниками родових зібрань документів таких історичних українських фаміль: Бакуринських, Богдановичів, Вакуленків, Вакулевичів (с. Малютинець Пирятинського пов.), Вишневських, Головнів, Гудовичів, Деркачів, Дворецьких, Донець-Захаржевських, Дорошенків (с. Баничі), ще одного архіву Забіл (м. Красний Колядин), Константиновичів, Корсаків, двох архівів роду Кочубеїв (м. Диканька

на Полтавщині та с. Дубовичи на Чернігівщині), Лизогубів, Ломиковських, Лукашевичів, Максимовичів, Мартосів, Мовчанів/Мазараків, Мокрієвичів, Новицьких, Носів, Пасеків, Полуботків (с. Михайлівка Лебединського пов.), лівобережних Потоцьких, Проскур-Монтрезорів, Скаржинських (с. Круглик), іншого Сулимівського та Скорупівського зібрання (імовірно, з м. Мглина або його околиць), Тарновських (с. Качанівка), Троцин, Туманських, Черняків, Шираїв. На жаль, до нашого часу дійшла лише незначна частина названих фамільних зібрань.

До сумного переліку втрачених архівних скарбів можна додати ще й фамільні зібрання паперів історичних постатей, які стали відомими вже у XVIII ст. – Капністів (з успадкованими документами Полуботків), родинної гілки Толстих – нащадків гетьмана Івана Скоропадського за жіночою лінією. Ці архіви були втрачені пізніше, наприкінці XIX або на початку XX ст. Наприклад, фамільний фонд Толстих (полковника Ніжинського Петра Толстого та його дружини Уляни, уродженої Скоропадської) після реквізиції їхніх українських маєтностей 1727 р. був перевезений до підмосковного села. Згодом він потрапив до рук російського академіка М.П. Лихачова (1862–1935) і вже у складі його колекції нині зберігається в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії РАН. Значна частина архівалій, наявних у ньому сьогодні, належала колись гетьману Івану Скоропадському та його дружині Настасії Марківні<sup>67</sup>. Жорстоко постраждав також архів гетьманської родини Розумовських: розпорошений ще за життя відставного гетьмана між його нащадками за жіночою лінією графом О. С. Уваровим та князем М. В. Рєпніним, а також князем С. М. Воронцовим та іншими численними спадкоємцями гетьманських маєтків, він після смерті гетьмана був частково вивезений його сином Андрієм за кордон, перебував у Німеччині та Австрії; лише наприкінці XIX ст. опинився в Росії, де потрапив до Державного архіву МЗС Росії (нині це сховища Російського державного військово-історичного архіву та Російського державного архіву давніх актів) та приватного зібрання О. Васильчикова (родича О. Розумовського і біографа всієї гетьманської родини).

Упродовж XIX ст. фамільні архіви української шляхти розпорошувалися, втрачалися, змінювали господарів та місця свого перебування. Тому значна частина збірки генерального підскарб'я А. Марковича у першій чверті XIX ст. потрапила до його онука, згодом відомого історика та збирача старовинних документів М. Маркевича (с. Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії)<sup>68</sup>. Міграції документів траплялися через міжродинні шлюби, передавання права власності на маєтки. Достатньо нагадати, що до архіву Головнів потрапили документи Гоголів-Яновських, Дорошенків – папери Забіл та Марковичів, Кочубеїв – архіви Герциків, Жученків, Іскр, Черняків, Милорадовичів – документи Полуботків, Ту-

манських, Чернишів. Оскільки процес інкорпорації української шляхти до складу імперського дворянства Росії наприкінці XVIII ст. виявився доволі складним, найактивніша частина лівобережного панства почала збирати архівалії, дотичні не тільки до історії власного роду, а й більш універсального змісту – стосовно “прав та привілеїв малоросійських”. Таким чином у фамільних архівах, сформованих М. Берлінським, В. Ломиковським, Я. Марковичем, М. Милорадовичем, В. Полетикою, А. Чепую та ін., опинилися гетьманські універсали, дипломатичне листування, службові записки, що вилучалися з усіх доступних їм архівосховищ. Мета цього збирання була як суто утилітарною – допомогти доведенню дворянських прав окремих нащадків козацької старшини та всього суспільного загалом, який в їхніх очах репрезентував суспільство, так і високо патріотичною – прислужитися національній історії. Накопичення у своїх архівах архівних джерел Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. фактично перетворилося для таких людей на справу життя<sup>69</sup>. Так, В. Полетика, відповідаючи 1812 р. різко негативно на пропозицію московського антиквара гр. М. П. Рум’янцева продати свою бібліотеку й архів, писав: “Собранные же с великим трудом и старанием отцем моим в последних днях жизни его и напоследок мною и присовокупленные к первым [урядованим від пожежі 1771 р. на Василівському острові Санкт-Петербурга. – *Авт.*] относятся по большей мере к малороссийской истории, начертание которой было его, а наконец сделалось моим предметом”<sup>70</sup>.

Іншою характерною ознакою доби кінця XVIII – першої половини XIX ст. стала поява на українських теренах приватних архівів росіян – високопосадовців імперської адміністрації та спадкоємців маєтностей українських родів; ці архіви також згодом перетворилися на фамільні архівні зібрання з великим вмістом документів політичної та суспільної історії України. Йдеться передусім про графа П. О. Рум’янцева-Задунайського, після скасування в другій половині XVIII ст. гетьманату фактично повноправного правителя Малоросії (тобто Чернігівщини й Полтавщини). Його архів, що мав статус “військово-похідного” і містив документи адміністративної діяльності фельдмаршала в Україні, за життя графа зберігався в його чернігівському маєтку (в м. Ташані). О. Лазаревський був упевнений в остаточній втраті паперів фельдмаршала. Він стверджував, що спадкоємець Рум’янцева князь М. П. Голіцин, уже в XIX ст., продавши маєток, вивіз звідти всі документи й книги. Одна в’язка особистих паперів графа потрапила до рук Лазаревського, який передав її Київській археографічній комісії після того, як не зміг розшифрувати почерк П. Рум’янцева<sup>71</sup>. Як з’ясувалося згодом, більшість архівалій М. П. Голіцин передав архіву Генерального штабу (нині зберігається в Російському державному військово-історичному архіві)<sup>72</sup>. Проте частина паперів П. О. Рум’янцева свого часу була скопійована українськими археографами,

зокрема А. Марковичем та А. Чепую, які працювали у штабі фельдмаршала, і в складі їх документальних зібрань залишилися в Україні.

Засновником іншої значної архівної збірки, у м. Яготині на Полтавщині, став не менш впливовий діяч катерининської епохи М. В. Рєпнін, нащадок якого М. Г. Рєпнін-Волконський, на початку XIX ст. став Малоросійським генерал-губернатором. Завдяки тому, що дружина М. В. Рєпніна була онукою К. Розумовського, сюди потрапила частина гетьманського архіву та книгозбірні, а також кілька інших архівних колекцій. Цей фамільний архів з цікавими документами XVIII – початку XIX ст. проіснував до 1917 р. і користувався популярністю серед знавців української минувшини. Зокрема, на матеріалах Яготинського архіву були підготовлені одна з розвідок М. Стороженка про реформи Рум'янцева в 1764–1780 роках, значною мірою – монографія О. Васильчикова про родину Розумовських та багато інших публікацій<sup>73</sup>. Разом з тим, слід згадати й про фамільні архіви Олсуф'євих, Пестових, Попових, Рахманових, Строганових та ін. В усіх цих зібраннях досить велику частину документів становили службові папери, пов'язані з посадою фондоутворювача, – оригінали або ж копії. Вони значно превалювали над особистими документами членів цих родин.

Частина фамільних документів була сконцентрована у створюваних протягом усього XIX ст. колекціях істориків (учених та аматорів), просто любителів української старовини й мистецтва. Такими стали зібрання В. Горленка, П. Дорошенка, О. Кістяківського, Т. Кибальчича, О. Лазаревського, О. Лашкевича, І. Лукашевича, М. та О. Маркевичів, П. Потоцького, К. Скаржинської, М. Судієнка, В. Тарновського. До другої половини XIX – початку XX ст. відноситься відтворення архівної збірки Скоропадських, куди разом з документами цієї родини потрапила значна кількість паперів споріднених з ними родів Міклашевських і Кочубєїв.

Перша світова війна 1914–1918 років, події Української революції 1917–1921 років призвели до руйнації як господарств землевласницької еліти, так і масового нищення її архівів. Зараз просто неможливо перелічити всі ті зібрання історичних документів, що, накопичуючися століттями, в 1917–1921 рр. пішли димом. Ось лише кілька прикладів. Значних втрат зазнали родинні архіви на Сумщині, де зберігалися цінні історичні документи: в с. Хотені – фамільний архів Кондратьєвих, заснований ще полковником Сумського слобідського полку Г. Кондратьєвим (з документами XVII–XVIII ст.), у с. Михайлівці (маєтку Капністів) – частина фамільного архіву Полуботків з документами початку XVII ст., у Писарівці – архів Савичів з паперами починаючи від 1672 р.<sup>74</sup> В інших місцевостях України становище було ще гіршим, і циркуляр Центрального архівного управління УСРР про врятування “поміщицьких архівів”, виданий у квітні 1926 р.<sup>75</sup>, уже не міг змінити ситуації. А невдовзі стало

й навіть політично небезпечним опікуватися зберіганням та описуванням архівів дореволюційної панівної верстви. Те, що маємо зараз у складі Національного архівного фонду, – лише мізерні залишки колись значних фамільних архівів представників української еліти XVIII–XIX ст.

З погляду на доцільність доповнення короткого нарису історії та кількісної характеристики фамільних архівних зібрань лівобережної шляхти щодо їх інформаційного вмісту, спробуємо розкрити якісний склад документальних зібрань старшини, показати притаманні їм характерні риси, що відрізняють ці документальні комплекси, які склалися історично, від усіх інших архівних фондів тієї доби, зокрема створених державними установами Гетьманщини, церковних та монастирських архівів тощо.

Передусім варто визначити загальну типологію фамільних архівалій, своєрідну “номенклатуру” документальних зібрань української еліти, виокремити основні їх складові.

У своїй публікації О. Лазаревський докладно проаналізував видовий склад наявних на той час, відомих йому фамільних архівів, виділивши в них лише дві провідні категорії документів: акти юридичного характеру, що доводили права на земельну власність, та “частная переписка родичей и приятелей”<sup>76</sup>. Проте, навряд чи й він сам міг стверджувати, що такі категорії архівалій вичерпують усе багатство видового складу фамільних архівів. Скоріше за все, цією тезою він намагався підкреслити найсуттєвіше та найхарактерніше для фамільних збірок. У цьому випадку визначному археографу можна зробити суттєвий закид щодо неповноти таких ознак. Дійсно, “акты юридического характера” обов’язково присутні й серед монастирських паперів, навіть у значно більшій кількості та за значно довший проміжок часу (від доби Польсько-Литовської держави). Є вони і серед діловодних документів установ Гетьманщини, адже кожен універсал було звернено передусім до конкретного полковника та сотника, не кажучи вже про відповідні актові записи у книгах міських урядів. Тому така лапідарна характеристика потребує суттєвих доповнень. На наш погляд, до цих двох основних видів приватно-правових документів слід обов’язково додати ще й документи про громадську й службову діяльність представників української еліти, що, зрештою, опосередковано визнавав і сам Лазаревський: “значение фамильных архивов находится в зависимости от того общественного положения, в котором находились лица, накапливавшие такие архивы”<sup>77</sup>. Йому ж належить спостереження, що складовою архіву нерідко були й книги копій оригінальних документів, передбачливо знятих на випадок втрати оригіналу або ж у випадку, коли фамільна спадщина (в тому числі й родинний архів) розподілялася між кількома нащадками. Оригінал документа (як правило, йшлося про акти на земельну власність) отримував старший спадкоємець, а інші задовольнялися копіями. Разом з тим вони зберігали за собою й певні права щодо користу-

вання оригіналами документів за чітко визначеною звичаєвим правом процедурою, описаною докладно в мировій угоді між удовою генерального судді Івана Черниша Євдокією, пасербицею гетьмана Івана Скоропадського, та її пасинком І. Чернишем: “Жалованная грамота на маетности, хочай по силе полюбовного нашего договора и остаетя при ней мачихе моей и сынах ея, однако же она, мачиха моя, за руками своею и сыновей своих, копию дать мне должна с таким обязательством, что когда я и по мне дети мои возтребуют подлинной, то она мачиха моя и по ней сыны ея, а мои браты должны будут оную подлинную отдавать по первой присылке без всякой отговорки, под опасением за неприсылку штрафа, а я и по мне дети мои за оною грамотою писать к ней мачихе моей и по ней до сынов ея и присылать известного и верного человека с прописанием его и его имени, что оному человеку в дачи той грамоты можно верить и тот бы в приеме оной расписывался, которую грамоту я и по мне дети мои знову должны возвратно к ней, мачихе моей, и сынам еи присылать, и она и по ней сыны ея в получении оной росписку дать присланному повинны”<sup>78</sup>. Подеколи для такого виду документів заводилася спеціальна записова книга, що поповнювалася упродовж століття (архіви Забїл, Милорадовичів, Мовчанів, Сулимів)<sup>79</sup>.

Разом з тим доцільно згадати й про інші приклади, пов’язані з практикою регулювання користування родинними документами. Йдеться про неподільне володіння їх оригіналами, які за згодою спадкоємців знаходилися лише в одного з них. Так, у маєтку І. М. Скоропадського в с. Локні Кролівецького повіту зберігалися акти на земельні володіння як його власні, так і братів, Петра та Якова. На жаль, унаслідок пожежі 1783 р. усі вони були втрачені<sup>80</sup>. Зазначений факт свідчить, що брати Івана Скоропадського не мали у своєму розпорядженні копій, а повністю поклали обов’язки зі зберігання родинних паперів на нього. Семен Полуботок, син відомого полковника Чернігівського та наказного гетьмана, після повернення всіх родинних маєтків володів ними неподільно зі старшим братом Василем, в якого зберігалися всі оригінальні акти на ґрунти. Характерно, що Семену 1747 р. довелося для отримання копій звернутися не до брата, а до Чернігівського маїстрату, який надав йому цілу книгу копій “крепостей” на всі фамільні полуботківські добра за 1669–1736 роки<sup>81</sup>.

Певною ознакою неподільності приватного та державного в суспільній і особистій думці стало досить поширене явище – накопичення у фамільних архівах сотенно-полкової та генеральної старшини службових документів, що наочно продемонструвала підготовлена О. Лазаревським збірка “Мотыженский архив”. Приблизно половину документів, уміщених у цьому виданні, побудованому на матеріалах фамільного архіву Сулим, складають офіційні акти Переяславського полку, “среди общества котораго Сулимы в продолжении всего XVIII в. занимали первенствующее



положение”, посідаючи полковий або сотенні уряди. Ще більшою мірою така картина засвідчується складом фамільного архіву Новицьких, де збереглася фактично вся діловодна документація канцелярії компанійського полку другої половини XVII ст., яким командував засновник архіву Ілля Новицький<sup>82</sup>. Так само в архіві Донець-Закаржевських опинилися документи канцелярії Сумського слобідського полку XVIII ст. Нам відомі випадки, коли до фамільних архівів потрапляли офіційні документи й іншого рівня: той же О. Лазаревський у передмові до своєї публікації “Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг.”, наголошуючи на винятковому значенні діаріуша Генеральної військової канцелярії як офіційного джерела, підкреслив: “сохранился диариуш за первую половину 1722 г., веденный Николаем Ханенком, и сохранился не в официальном архиве, а в семейном...”<sup>83</sup>. Очевидно, з приватного архіву походило й продовження цього діаріуша, придбане Лазаревським у Чернігові і наприкінці XIX ст. подароване бібліотеці Київського університету св. Володимира. Все це вірно не тільки для значних документальних комплексів, а й для окремих документів. Так, О. Лазаревський опублікував відомості про виявлення ним у Сулімівському архіві присуду в справі Жоравки (1719). На той час полковим писарем Стародубським був Григорій Суліма, “который вероятно и присвоил себе эту копию, выданную из суда жалобщикам”<sup>84</sup>. Тому нам виявляється достатньо обґрунтованим припущення, що службова документація, яка відбивала державну діяльність старшини, була невід’ємною складовою будь-якого фамільного архіву.

У нас є підстави і для більш широкого висвітлення цієї проблеми. Йдеться не лише про службову документацію, до створення якої за посадою був причетний засновник фамільного архіву або його нащадки. На нашу думку, варто поставити питання ширше: про наявність серед фамільних архівалій документів установ Гетьманщини XVIII ст., іноді напряду не пов’язаних зі службовою діяльністю певних осіб. Яскравий приклад цього – фамільна збірка Марковичів, яку її останній власник М. Маркович продав І. Лукашевичу і яка зрештою 1870 р. потрапила до Рум’янцевського музею у Москві (нині Російська публічна бібліотека). М. Маркович, розповідаючи про походження своєї збірки, зазначав, що його дід, генеральний подскарбій Андрій Маркович, залучив до неї не тільки дві скрині з документами Івана Скоропадського (спадщину від другої дружини гетьмана, рідної сестри Андрія – Настасії Марківни), але й папери з льохів закритого Глухівського Преображенського монастиря, що містили значну частину діловодства вищих установ Гетьманщини<sup>85</sup>. Тому Д. Багалій спеціально наголошував на подібності складу Марковичевських паперів до Архіву Малоросійської колеґії<sup>86</sup>.

Утім, існувала й інша точка зору, згідно з якою офіційні документи фамільних архівів, особливо копійного характеру, проголошувалися

неавтентичними і, відповідно, їх історичне значення бралось під сумнів. Таку думку висловив російський історик Г. Карпов у другій половині ХІХ ст., спростовуючи археографічні напрацювання українських учених, зокрема того ж М. Маркевича, у висвітленні історії перших років по Переяславу: “Всем хорошо известно, что у нас в России, в XVIII и даже в XIX веке, до издания Полного собрания законов и Свода законов, официальные и частные лица, заинтересованные: манифестами, указами, решениями судебных мест собирали такие бумаги, иногда списывали все это в тетради не столько для любопытства, сколько с целью приложить к делу собранное и записанное. В таких собраниях, рядом с официальными документами находятся частная переписка владельцев собраний, списки с интересных по содержанию писем, анекдоты, рецепты для настоек различных водок и т.п. [...] Архив графа Разумовского не мог стоять много выше других частных архивов; ему, хотя и бывшему гетману, не могли попасть никакие подлинные гетманские документы времени до Самойловича, потому что всякие бумаги того времени были истреблены в Малороссии среди тогдашних смут; а что и могло попасть в архив гр. Разумовского, так и то в копиях; насколько же они *современны подлинникам* – в этом можно усомниться”<sup>87</sup>.

Таку розлогу цитату з праці російського історика і відомого археографа (саме він видав кілька томів “Архива Южной и Западной России”, присвячених Переяславу і подіям по Переяславу) наведено для того, щоб підкреслити розбіжності у ставленні до вартісності офіційних актів та їх копій у фамільних архівах. На наш погляд, така думка є надто категоричною і не дуже науковою. Не заперечуючи можливості та навіть наявності в них “описок, ошибок, пропусков”, ми не маємо через це оголосити акти з фамільних архівів нічого не вартими у порівнянні з офіційними актами державних архівосховищ. Як і будь-який справді науковий аналіз, оцінка змісту офіційних актів має бути всеохоплюючою, враховувати наявність різних копій, порівнювати їх з оригіналами, а не виходити а ргіогі з переваги діловодних записів російських урядовців. І вже зовсім неприйнятною є думка Г. Карпова, коли йдеться про оригінали актів з фамільних архівів. Вони однозначно мають вводитися до наукового обігу разом з документами державних архівосховищ. Приватний характер збірки, особливо за умов наявності значних лакун у фондах установ, не може бути підставою для легковаження наявними в них документами, насамперед копіями офіційних.

Окремо слід згадати про актові книги, що також відкладалися в подібних архівах. Так, склад документів Любецького архіву Милорадовичів свідчить про наявність значної кількості актів м. Любеча, Любецького староства Чернігівського воєводства та Любецької сотні Чернігівського полку, починаючи з ХVІ ст.<sup>88</sup>; в архіві Свічок теж зберігалась якась актова

книга за 1699–1718 рр. з території Лубенського полку. Що ж до копій таких актових записів, то вони трапляються буквально в кожному фамільному архіві, адже наприкінці XVII – у XVIII ст. відбувався дуже активний процес купівлі земель та угідь, що обов'язково фіксувалося у відповідних юридичних інстанціях. Характерним прикладом цього був архів Милорадовичів із уже згаданою книгою копій актових записів Чернігівського магістрату на Полуботківські добра.

Ще однією категорією документів фамільних архівів досить часто були описово-статистичні джерела, зокрема ревізські казки (зібрання Донець-Закаржевських, Головнів, Лукашевичів, Марковичів та ін.). Необхідно особливо підкреслити наявність у ряді фамільних архівів (зокрема, архіві Розумовських) також чернеток матеріалів Генерального опису Малоросії (1765–1768). Цілих п'ять томів перепису сіл гадяцького та зінківського повітів, якими володів і після відставки К. Розумовський, були віднайдені та ідентифіковані М. Бакаєм 1885 р. у с. Хитці Гадяцького повіту Полтавської губернії. На жаль, інших частин архіву гетьмана дослідник там не знайшов, хоча свого часу, очевидно, вони там були<sup>89</sup>. Специфічним видом документів фамільних архівів, що також мали статистично-описовий характер, були так звані “отдаточныя книги”. Дві з них – волостей Топальської й Чолховської, пожалуваних у 1770 р. графу П. О. Рум'янцеву маєтків, описав і активно використав О. Лазаревський. Ці маєтності займали досить значну компактну територію довкола сел Топалі та Чолхово на території Чернігівського і Стародубського полків. Спеціальна комісія “отдатчиков”, призначена Малоросійською колегією, підготувала у 1771 р. цілий звід відомостей (універсалів, жалуваних грамот, купчих, актових виписів, свідчень очевидців, описів маєтків), що відносилися до цієї території, і передала їх новому власникові. У топальському будинку останнього вони й зберігалися, а під час зміни господарів переходили спадкоємцям. Лазаревський відшукав ці “отдаточныя книги” за посередництва О. Лашкевича у тогочасної володарки Топалів княгині М. П. Долгорукої (з дому князів Голіциних)<sup>90</sup>.

На окреме згадування заслуговують матеріали судових процесів, які, входячи до загального поняття “акти юридичного характеру”, але є водночас самостійним і досить численним видом джерел приватних зібрань. Наприклад, О. Лазаревський відзначав, що більша частину паперів Скорупи – саме такі документи: “значительное большинство их состоит из копий разных судебных процессов, которые во множестве вел Павел Скорупа со своими соседями, а после его смерти – продолжала его вдова, вместе с зятем. Особенно много сохранилось отрывков из судебных дел, которые Скорупа вел с Покорскими и Миклашевскими, за имения, доставшиеся ему по завещанию от сестры Марины”<sup>91</sup>. Аналогічні архівалії відкладалися в кожному фамільному архіві, оскільки майнові суперечки

були дуже поширеним явищем – як серед родичів та спадкоємців, так і між сусідами. Доволі часто матеріали судових справ об'єднувалися в окремі зшитки, де поруч з копіями скарг, матеріалів слідства, присудів різних правничих інституцій знаходилися й оригінали деяких із цих джерел. Прикладом такої спеціально сформованої справи став рукопис, подарований на початку ХХ ст. відомою дослідницею української історії О. Єфіменко Полтавській губернській архівній комісії. Він містив документи судових справ, що розбиралися у Генеральному військовому судів у 1727–1739 роках за скаргами на Андрія Марковича та його сина Якова. Докладний огляд цього рукопису опублікований членом комісії М. Г. Астрябом у 1909 р. у збірнику праць комісії, а також окремим виданням і представляє інтерес з точки зору оцінки важливості такого виду історичних документів. Сам публікатор огляду був у захваті від джерела і висловив намір “напечатать полностью эти дела, интересныя по содержащемуся в них историческому материалу”<sup>92</sup>.

Не може бути обійдена увагою і така категорія документів фамільних архівів, як творчі матеріали. Серед них – приватні щоденники й спогади українських старшин, передусім щоденники вже згаданого Якова Марковича та Михайла Ханенка, що охоплюють досить великий історичний період (практично – три чверті ХVIII ст.). Важливі відомості, що містяться у них, доповнюються щоденником Павла Апостола за 1725–1727 роки (періоду його недовгого побуту в Україні і тривалого заручництва в Москві й Санкт-Петербурзі). Відомі також аналогічні записні книги С. Лашкевича та Я. Сулими, щоденник одного з Лизогубів за кінець ХVIII – початок ХІХ ст., що зберігався у Г. Милорадовича в його Любецькому архіві, досить цікаві з психологічно-побутового боку Записки новооскольського дворянина І.Й. Острожського-Лохвицького за 1771–1846 рр.<sup>93</sup> Варто зауважити, що частина з цих щоденників (зокрема, П. Апостола, А. Сулими) велася французькою мовою, що свідчить про високий освітній рівень їхніх авторів. Окремим різновидом таких документів стали автобіографії, яскравим прикладом яких є власноручний короткий життєпис Г. Г. Галагана. У ньому син відомого полковника Прилуцького, наймолодший з усіх лівобережних полковників (отримав уряд у 23 роки) і єдиний з них, котрий згодом добровільно залишив цю посаду, описував свій фізичний та духовний стан, життєві випробовування, що випали на його долю<sup>94</sup>. Можна згадати також приватні короткі літописи, куди окремі старшини заносили не тільки події власного й громадського життя, свідками яких були, але й події світової історії минулих століть. Відомо принаймні одна така “кроничка”, що її вів Павло Полуботок. Його зять Андрій Маркович, побачивши зошит тестя, став продовжувати записи. Так народився відомий щоденник Марковича<sup>95</sup>.

У фамільних архівах відклалися також різні записки, розвідки, полемічні матеріали, що доводили права та привілеї української шляхти

й всього народу України. Прикладом цього можуть слугувати відомі рукописні збірки А. Чепи з історії України, на жаль, втрачені разом з усім його архівом, що перебував у с. Чепурівка Пирятинського повіту. Тільки щодо одного збірника є відомості про його склад: це виписки з історичних праць (зокрема, М. Стрийковського), копії з королівських привілеїв, гетьманських статей, універсали Богдана Хмельницького, а також “Одиннадцать вопросов о прежнем политическом состоянии Малой России, 94 с.; Разсуждение, по случаю последовавшего из Правительствующаго Сената в Малороссийския казенныя палаты указов об отборе в казенное ведомство подсосудков от купцов, мещан и других званий людей, не имеющих шляхетскаго права, о правах шляхетства, рыцарства, духовенства и козаков малороссийских и запорожских, 98 с.”<sup>96</sup>.

Логічне завершення огляду вмісту фамільних архівів – згадка про найчисленнішу категорією їхніх документів – листи, отримані представниками української еліти від своїх родичів, знайомих, сусідів інших далеких і близьких кореспондентів, а також у багатьох випадках – їх власні листи, відправлені цим адресатам (копії або оригінали). Різні за змістом, цінністю наявної в них інформації, вони адекватно відбивають обставини життя, службової кар’єри, побуту, а також культурний рівень та громадянську позицію авторів, думки й настрої суспільства. Яскравим прикладом такої значущої збірки родинних листів може слугувати опублікована О. Лазаревським “Частная переписка Григория Андреевича Полетики. 1750–1784”<sup>97</sup>. Тут листи, отримані цим визначним представником українського патріотичного шляхетства, від родичів, знайомих, однодумців – Я. О. Гамалії, І. М. Скоропадського, архієпископа Григорія Кониського. Публікатор дуже високо оцінив значення цього епістолярію, зазначивши, зокрема, і питання збереженості листів у фамільному архіві: “Для знакомства с сельскою жизнью богатаго малороссийскаго помещика конца XVIII в., письма Гр. Полетики представляют ценный и пока единственный материал. Имют значение в этих письмах и сведения о первоначальном обучении детей Григория Андреевича, причем особаго внимания заслуживают письма его к сыновьям, когда те учились уже вне дома. Других писем Григория Полетики, писанных к родным и приятелям, мы нашли очень мало, т.к. эти письма могли попасть в его архив лишь случайно. Писем, писанных к Григорию Андреевичу Полетике, сохранилось немного, хотя, как видно, он вел переписку довольно обширную; следует думать, что переписка эта растеряна, уже после смерти Григория Андреевича. Вероятно, растеряны и все письма его жены, которая, как видно ниже, вела деятельную переписку с мужем, когда последний находился, например, в Санкт-Петербурге. Среди писем, писанных к Григорию Андреевичу, наиболее содержательными представляются письма его братьев, рисующия нам степень образования и семейныя отношения людей среднего достатка в старой Малороссии вт. пол. XVIII в.”<sup>98</sup>.

Звичайно, зміст листування Г. Полетики має не лише побутове значення; але, як правило, кореспонденція з фамільних архівів насичена саме такою проблематикою, чому й слугує найважливішим джерелом для дослідження “повсякденної” історії української еліти. При цьому можна послатися на інший опублікований О. Лазаревським епістолярій: Лашкевичів, Полуботків, Сулим, Скоруп та ін.

Листи у фамільних архівах представлені як копіями, так і оригіналами. Очевидно, що засновники цих документальних збірок дуже дбали про їхнє збереження. Є свідчення того, що, наприклад, Забіли вели спеціальну домашню записову книгу, куди заносили копії всіх отриманих листів<sup>99</sup>. Є певні здогадки, що саме з такої записової книги походять документи, включені до найбільшої збірки епістолярію, яка має не лише приватно-громадянське, а передусім державно-політичне значення. Це оприлюднені М. Судієнком листи російських високопосадовців до гетьмана Івана Скоропадського за 1708–1722 роки. Обґрунтовуючи необхідність цієї публікації, видавець писав про листи до гетьмана Скоропадського: “Характер и тон официальный, но иногда высказываются и частныя отношения. В этом, по нашему мнению, заключается преимущество их перед актами чисто официального содержания. Рисуя характеристику деятелей, они живее и полнее изображают картину минувшей жизни. В изданных письмах заключаются политическия новости того времени, сообщаемыя гетману, военные известия, распоряжения и советы о том, куда двинуть войска, какия пункты защищать и как поступать в управлении Малороссией, наконец дела частныя – просьбы, жалобы и проч.”<sup>100</sup>.

Кореспондентами гетьмана Івана Скоропадського були київський губернатор князь Д. М. Голіцин (66 листів за 1709–1718 рр.), канцлер граф Г. І. Головін (121 лист за 1708–1722 рр.), ясновельможний князь О. Д. Меншиков (18 листів за той самий період), підканцлер барон П. П. Шафіров (11 листів за 1709–1718 рр.), генерал-фельдмаршал граф Б. П. Шереметев (49 листів за 1708–1718 рр.). В останньому розділі збірки Лазаревського подано 57 листів від інших осіб, зокрема графа Ф. Апраксіна, І. Бутурліна, І. Вейсбаха, Б. Гагаріна, князя П. Голіцина, князів Г. та Я. Долгорукових, П. Курбатова, О. Плещеева, Ф. Протасьева, С. Рагузинського, князя О. Рєпніна, К. Рьона, Т. Стрешнева, графа П. Толстого (майбутнього свата гетьмана), князя І. Трубецького та інших за 1708–1721 рр. Щодо походження цієї епістолярної добірки М. Судієнко подав досить докладні відомості. Вона була придбана ним разом із бібліотекою Полетик; усі листи були копіями кінця XVIII ст., переписаними однією рукою. Саме цей факт спонукає нас до висновку про наявність спеціальної приватної записової книги для кореспонденції, отриманої гетьманом. Очевидно, наприкінці століття її перекопіювали любителі української старовини, можливо, – і сам Г. Полетика.

Ще однією обов'язковою категорією джерел, уже вторинних, створених власниками архіву на підставі інших фамільних документів, ставали родословні, родоводні розписи, генеалогічні схеми. Оскільки без них важко було орієнтуватися у складних родинних зв'язках української старшини, то їх складанням займалися всі роди. Серед опублікованих такого типу родословних, хоча й пізнішого походження, варто згадати "Роспись рода Горленков, составленную по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива князем А. В. Дабижа"<sup>101</sup>. Як правило, в останній чверті XVIII ст. ці розписи поєднувалися з відомостями про службу представників фамілії<sup>102</sup>.

Серед інших рукописних матеріалів, які були невід'ємною складовою фамільних архівів, слід обов'язково згадати пам'ятки релігійного характеру. Одним з них є "Сон пресвятої Богородиці" – апокриф XVII ст., дуже поширений свого часу в Польщі, Україні та південнослов'янських країнах, який походить з фамільного архіву Савичів. Опис стану цієї пам'ятки у XIX ст. свідчив про активне користування нею не одним поколінням роду ("утратившая первоначальный цвет, в бумажной клееной обложке, до крайности засаленной и обтертой")<sup>103</sup>.

Характерною особливістю фамільних архівів була присутність серед паперів кожної родини категорії документів, визначених О. Лазаревським як "сторонні", тобто безпосередньо напряду не пов'язані зі старшинським родом – засновником архіву. Переважна більшість таких документів стосувалася права власності на землю та інші маєтності й успадковувалася разом з цими маєтностями. Тобто однією з умов придбання повного і невід'ємного права на ґрунти, села, млини тощо ("спокійного володіння") було отримання новим господарем усього комплексу приватно-правових документів на ці маєтності. Таким чином у складі відомого Любецького архіву Милорадовичів опинилися документи Туманських, Фрідрікевичів та Чернишів.

Фамільний архів Скоропадських на загальному тлі не був винятком. У ньому поступово відкладалися всі архівалії, що відбивали життєвий шлях представників родини. Єдиною його особливістю стало формування від початку не одного, а трьох родинних архівів – окремо в кожного з братів (Івана, Василя і Павла).

Про особовий архів Івана Скоропадського, який, очевидно, розміщувався у Глухові, де він з 1685 р. мав власне подвір'я, ми не маємо жодних достеменних відомостей. Там мали знаходитись оригінали гетьманських універсалів про отримання канцеляристом, полковим писарем Чернігівським, генеральним бунчужним, генеральним осавулом, полковником Стародубським Іваном Скоропадським пожалувань та закріплення придбань маєтності, наданих Іваном Самойловичем у 1676 р., Іваном Мазепою в 1687 та 1691 рр., царські жалувані грамоти, найперша з яких датується

1690 р., а остання 1718 р., відомі нам у пізніших копіях. Землі Іван Скоропадський не лише отримувач на ранг та за службу, а й купував, тому в його архіві мали знаходитися також різні купчі, приміром, найперший з відомих документів такого роду – купча на млин, що на р. Смечі, у Седнівській сотні, придбаний тоді ще полковим писарем чернігівським Іваном Скоропадським у Леонтія Войцеховича у 1685 р. за “100 талярів личби полської”<sup>104</sup>.

Оскільки гетьман не мав нащадків чоловічої статі, його спадщина (в тому числі архівно-документальна) лишилася у вдови Анастасії Марківни, а згодом розійшлася по родинях трьох спадкоємців: старшої доньки гетьмана від першого шлюбу з Пелагією Каленик – Ірини, за чоловіком Лизогубовою; доньки гетьманши від її першого шлюбу з Костянтином Голубом – Євдокії, за чоловіком Чернишовою, та єдиної спільної доньки подружжя Уляни, дружини Петра Толстого. Суперечка між Іриною Лизогубовою та її мачухою за гетьманську спадщину, що розгорілася з 1723 р., засвідчила факт перебування “листв крепостных и купчих о земле, которую matka моя [Пелагія Каленик. – Авт.] и дед мой [Никифор Каленик. – Авт.] нажили в полку Черниговском и купили” в Анастасії Скоропадської, від якої Ірина домагалася їх повернення<sup>105</sup>. Разом з тим Ірина мала в своєму розпорядженні “копии данных отцу моему грамот”, які двічі пред’являла для підтвердження своїх прав. Причому в останній раз вона описувала докладно маєтності, передані їй батьком у 1715 р., і на які вона мала “крепости”: “село Івашков с полями и сеножатями; двор шинковий в селе; двор шинковий на шляху; мельница Ялоцкая под городом Черниговом; [...] двор Бобровицкий з угодіями, где винокурня; двор шинковий Коржов в Чернигове; слободка Дроздовица [...] А на сія земли, крепости, которіе я в себе имею, онія в осведетелство предлагаю...”<sup>106</sup>. Дійсно, до скарги докладалися копії деяких документів: не лише тих, що були частиною Лизогубівської спадщини (універсал Івана Скоропадського від 25 січня 1716 р., його ж лист щодо володіння Семеном Лизогубом сновською греблею), але й царської жалуваної грамоти від 25 січня 1718 р. гетьману, його дружині, дочці Уляні та всім їхнім нащадкам на вічне володіння наданими їй купленими маєтностями. Отже, йшлося про вилучення у гетьманши оригіналів архівалій покійного гетьмана.

Утім, вже 1727 р. за указом нового імператора, Петра II, Малоросійська колегія була зобов’язана “на пожалованные маєтности гетману Скоропадскому данные дипломы и привилегии отобрать, прислать в наш Верховный тайный совет по тому ж немедленно”<sup>107</sup>. Очевидно, що це стало початком кінця архіву Івана Скоропадського, адже після того ми не знаходимо згадок щодо належних йому документів, передусім виданих йому та його родині грамот й універсалів. Єдиний виняток – досить глуха інформація М. Маркевича щодо успадкованих ним двох скринь з документами гетьмана. Можна здогадуватися, що через Настасію Марківну



частина гетьманської архівної спадщини потрапила до її брата Андрія і залишилася в родині Марковичів. На жаль, склад цих архівалій свого часу не був докладно оприлюднений, хоча сам М. Маркевич у 1850 р. склав повний опис свого зібрання. У публікації Я. Щапова описано лише рукописні книги та збірники з колекцій І. Лукашевича та М. Маркевича Російської публічної бібліотеки (колишньої Державної бібліотеки СРСР ім. В.І. Леніна), тобто ф. 152; опис ф. 159 (колекції документів того ж зібрання) досі не опубліковано<sup>108</sup>. У фамільних архівах Лизогубів та Чернишів, склад яких був оприлюднений ХІХ ст., документи Івана Скоропадського відсутні. Дещо, очевидно, збереглося в архіві Толстих. Принаймні, так можна розцінювати інформацію, подану про цей фонд у Путівнику Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР. Не віднайдено слідів цих архівалій і в інших відомих нам документальних зібраннях, сформованих упродовж ХІХ – початку ХХ ст. Рештки пов'язаних з ім'ям гетьмана документів, які були виявлені й видруковані археографами того часу (зокрема, кілька листів Івана Скоропадського із зібрання М. Марковича, рукописний збірник листів російських високопосадовців до гетьмана, опублікований М. Судієнком 1855 р.<sup>109</sup> і придбаний ним у В. В. Полетики п'ять років перед тим), не можуть скласти справжнього уявлення про архів Івана Скоропадського.

Практично така ж доля спіткала архів родинної гілки молодшого брата гетьмана – Павла. Останній його нащадок помер наприкінці ХVІІІ ст., і про долю архівалій, пов'язаних з його родиною, відомостей не лишилося. Є лише опосередковане свідчення його онуки, Катерини Тимофіївни Скоропадської, від 1770 р., коли її брат Костянтин вів судовий процес з Троїцьким Іллінським Чернігівським монастирем за Турійську пуцу й сіножаті. 26 червня вона подала до Чернігівського земського суду “доношення”, де доводила наявність у її діда, Павла, гетьманських універсалів на села Турь та Бречі, успадковані від колишніх чернігівських полковників Богданова та Ізмайлова. За твердженнями Катерини, ще її батько (невідомо коли) “бив чолом на монастир”, надавши Генеральному військовому суду відповідні документи<sup>110</sup>. Проте вони, очевидно, у родинному архіві не збереглися, оскільки того ж року монастир справу виграв.

Нам відомо також про зберігання в родині документів сина Павла, бунчукового товариша Тимофія Скоропадського. Це універсали гетьмана Івана Скоропадського 1745 р. про надання Павлу села Ст. Рудня, Генеральної військової канцелярії на підтвердження його військового звання від 31 січня 1739 р. та гетьмана Кирила Розумовського про відставку Тимофія від служби за станом здоров'я від 17 червня 1757 р. Оскільки обидва документи широко згадувалися під час нобілітації його сина, військового товариша Костянтина Скоропадського, а копії з них відклалися в архіві Чернігівського дворянського депутатського зібрання, то очевид-

ним є факт їхнього перебування в архіві родини. Однак слід підкреслити, що набір документів в архіві спадкоємців Павла був значно скромнішим, ніж у інших Скоропадських, внаслідок чого комісія з розбору дворянства Чернігівського намісництва 1784 р. віднесла цю родину до 1-ї частини родословної книги Чернігівської губернії, куди включалося “дворянство пожалованное и дворянство до 100 лет”<sup>111</sup>, тоді як онуки та правнуки середнього брата, Василя, мали потрапити, згідно з присудом аналогічної комісії Новгород-Сіверського намісництва, до 6-ї частини такої ж книги, тобто до числа “древних, благородных родов”. Проте невідомим лишилося як місце перебування архіву родинної гілки Павла Скоропадського, так і подальша доля його документів.

Більше пощастило архіваліям, пов'язаним із Василем Скоропадським. Оскільки саме він був родоначальником усіх відомих упродовж XIX та XX ст. нащадків цієї фамілії і прямим предком гетьмана Павла, а також завдяки тому, що в роду лишилася певна кількість спадкових ще з XVIII ст. маєтностей, то можна вести мову про практично безперервне існування фамільного архіву протягом XVIII і наступних століть. Нобілітаційний процес 1780-х років засвідчив наявність у родині, незважаючи на завдані пожежею 1783 р. збитки, значної кількості гетьманських універсалів першої половини XVIII ст., царських та імператорських жалуваних грамот та інших підтверджуючих документів, втрачених пізніше. Вже 1713 р., намагаючись отримати від нового гетьмана (свого брата Івана) підтвердження прав на спадкове володіння селами Локня, Тихоновичі, Охримовичі, Григоровка, слободою Михайлівкою і млинами на річках Бречі, Турбі та Ревні, пожалуваними йому за часів гетьмана Івана Мазепи, полковий обозний Чернігівський Василь представив до гетьманської канцелярії оригінали універсалів на ці ґрунти<sup>112</sup>. Це дозволяє говорити про наявність у нього якщо не справжнього архіву, то принаймні якоїсь документальної збірки, архівалії якої були датовані вже 1688–1690 рр., коли він почав отримувати ґрунти, млини та іншу маєтність за службу й купувати їх.

Саме із цього архіву згодом було взято універсал Івана Скоропадського від 25 лютого 1713 р. для представлення імператорській посольській канцелярії як додатка до чолобитної полкового обозного на ім'я Петра І. Наслідком чолобитної стала царська жалувана грамота від 7 червня 1718 р. з підтвердженням власницьких прав Василя Скоропадського<sup>113</sup>. Причини появи універсалу були тими самими, що й попереднього: за свідченням російського історика С. М. Соловйова, імператорський уряд цілком серйозно розглядав вимогу ворога Івана Мазепи та Івана Скоропадського Данила Забіли про скасування всіх універсалів на маєтки, виданих не лише гетьманом-“зрадником”, але і його спадкоємцем.<sup>114</sup> Отже, Василь Скоропадський намагався отримати такий юридичний документ, який би ніхто не зміг скасувати. І хоча такі надії були марними, як ми

бачили на прикладі гетьманської родини, позбавленої власності після смерті Петра I, внаслідок такого подання, а також інших клопотань його сина Михайла, маємо цінні свідчення про склад архіву родинної гілки Василя.

Цей стислий начерк про фамільні архіви XVII–XVIII ст. на Лівобережній Україні свідчить, по-перше, про те, що наявність таких зібрань з другої половини XVII ст. була досить поширеним явищем. Важко назвати будь-який значний старшинський рід, який не створював би власної колекції паперів. По-друге, вимальовується й очевидна загроза цим зібранням. Вона мала, зокрема, фізичний характер: пожежі, вже згадані вище, що 1771 р. знищили бібліотеку й архів Г. Полетики у Санкт-Петербурзі, 1783 р. – Локнянський архів Скоропадських, інші природні шкідливі фактори (вологість, біологічні шкідники), через які загинуло чимало цінних архівалій. Так, за свідченням Ст. Носа, на справжній склад паперового мотлоху (“бумажной рухляди”) перетворився архів Забіл у м. Красний Колядин Конотопського повіту Чернігівської губернії, до дослідників з великими труднощами зміг віднайти кілька судових актів Борзенської сотні<sup>115</sup>.

Чималих втрат зазнали фамільні архіви через політичні обставини. Саме вони стали причиною загибелі приватних архівів гетьманів Івана Скоропадського та його попередника Івана Мазепи, а також майже всіх раніших гетьманів. Значної шкоди було завдано архівам багатьох мазепинців – П. Орлика, Обідовського тощо. У 1724 р. така ж доля загрожувала архіву Полуботків у зв'язку з репресіями проти останніх українських автономістів. До Чернігова вже був відряджений царський емісар О. І. Румянцев для конфіскації всього майна опального наказного гетьмана, і родина спалила останні листи Полуботка; акти на маєтності знищити не наважилися, а тільки відправили подалі, до слобідського маєтку с. Михайлівки. Саме цими причинами деякі дослідники на початку XX ст. пояснювали наявність там значної кількості архівалій Полуботків, що нині перебувають у Сумському краєзнавчому музеї<sup>116</sup>.

Проте очевидно, що найбільшої шкоди фамільним архівам завдала недбалість нащадків, які не обтяжували себе турботами щодо збереженості цієї частини родинної спадщини. Усьому архіву Михайла Ханенка, зокрема запискам, зашкодили вчинки його дочок, до рук яких потрапили ці папери після раптової смерті відомого мемуариста 1760 р., коли сини були у військовому поході. Саме доньок учені звинувачують у фрагментарності знаменитого щоденника (відсутні записи за 1719–1726, 1734–1741 рр.), оскільки сини та онуки були людьми високоосвіченими і берегли фамільні папери<sup>117</sup>. Нерідко такі нащадки готові були продати їх бажаним, не дуже замислюючись, чи справжні це збирачі, чи користолюбні “любители”. Так, онук Г. Полетики Василь 1850 р. звернувся до М. Судієнка

з пропозицією придбати дідівську та батьківську документальну спадщину, що зберігалася у Ромнах та с. Коровинці, історичної цінності якої він, очевидно, не уявляв. М. Судієнко дійсно купив частину бібліотеки та архіву Полетик за 2 тис. руб., і тим, зрештою, сприяв її збереженню для нащадків та оприлюдненню. Іншу частину цього зібрання придбав пізніше В. Тарновський. Значно гіршою була доля тих фамільних архівів, які потрапили до рук описаних О. Лазаревським “любителей”. У кращому випадку їх найцінніші документи розпродавалися пізніше через букіністів, завдяки чому той самий Лазаревський придбав, зокрема фоліант сімейних паперів Кулябко-Корецьких<sup>118</sup> (бачив він і рештки Нижненського архіву Міклашевських), а В. Горленко – якісь папери Скоропадських<sup>119</sup>.

До таких само наслідків призводило подрібнення або згасання родів, коли спадкоємці або нові власники маєтків, здебільшого росіяни, байдужі до української історії, не опікувалися збереженням документів. Так, у с. Хитці, яке від Розумовських перейшло до графів Гудовичів, а потім до графині Є.В. Гендрік, наприкінці ХІХ ст. практично нічого не лишилося з гетьманських архівалій. М. Бакаю лише показали скриню, де колись зберігалися ці документи. На горіщі комори дослідник знайшов тільки п'ять оправлених справ; все інше було вщент знищено гризунами<sup>120</sup>.

Не стала винятком і доля фамільного архіву Скоропадських. Протягом усього ХІХ ст. архівалії цієї родини розходилися між численними нащадками Василя Скоропадського, потрапляли до рук як відомих істориків, так і сторонніх осіб. Коли ж наприкінці ХІХ ст. Павло Скоропадський розпочав свою подвижницьку працю із відродження фамільного архіву, його старші радники та однодумці повідомляли про винайдення ними родинних архівалій. Так, В. Горленко вказав на наявність старовинних паперів Скоропадських у с. Григорівці, в якогось Яценка, колишнього управителя їхніх маєтків, можливі шляхи пошуку архівалій у Санкт-Петербурзі, в побічного нащадка Скоропадських І. Ф. Романова, також якогось Фененка, одруженого на вдові П. Я. Скоропадського тощо<sup>121</sup>. П. Дорошенко і той самий В. Горленко відшукали у збірці рукописів О. Лазаревського документи, що належали генеральному підскарбію Михайлові Скоропадському та його синам: матеріали судової справи проти колишнього гетьмана Кирила Розумовського та міжродинних позовів, свідчення про навчання синів Михайла Скоропадського в німецьких університетах, шлюбні записи родини<sup>122</sup>.

Історики ХІХ ст. надзвичайно переймалися збереженням фамільних архівів, лише незначна частина яких (Любецький – Милорадовичів, Яготинський – Рєпніних тощо) знаходилися у задовільних умовах. Зокрема, О. Лазаревський визнавав повне видання всіх документів з архівів українських родів найкращим способом їхнього збереження для прийдешніх

покоління<sup>123</sup>. Але на практиці це здійснити, звичайно, було неможливо, і наприкінці XIX ст. він із сумом констатував: що “до сих пор бумаг із малороссийских архивов напечатано очень мало...”<sup>124</sup>.

Громадська архівна думка дійшла й до необхідності облаштування спеціальних приміщень для таких зібрань. Так, у чернігівській пресі на початку 1880-х років дебатовалася подібна ідея, з якою виступив Г. Милорадович. Він брав на себе половину всіх витрат і зобов'язувався передати до цього архівосховища свій багатющий фамільний архів. Ідею нібито підтримував і міський голова Чернігова В. Хижняков, але реалізуватися їй не судилося<sup>125</sup>.

Таким чином, фамільні архіви лівобережної шляхти XVII–XVIII ст., порівняно з іншими фамільними архівами, зокрема польських та російських родин, були унікальним соціально-культурним феноменом суто українського походження. З ліквідацією Гетьманщини вони також зазнали занепаду. Їх підтриманням опікувалася хіба що порівняно невелика група представників національної еліти – знавців і любителів української історії. Саме вони подвижницьки продовжували зберігання і поповнення фамільних архівів. Очевидно, що історія та подальша доля цих архівів заслуговують на окреме ґрунтовне дослідження.

<sup>1</sup> Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К., 1884. – С. 1.

<sup>2</sup> Там само. – С. II.

<sup>3</sup> Його ж. Описание Старой Малороссии. – Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 302–303.

<sup>4</sup> Його ж. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. – Вып. 1. – С. 4, 22, 72.

<sup>5</sup> Путівник Державного архіву Чернігівської області. – Вид. 2-е. – Чернігів, 2001. – С. 60–61.

<sup>6</sup> Цит. за: Списки черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. – Чернигов, 1890. – С. 186.

<sup>7</sup> История Русов или Малой России. – М., 1846. – С. 257.

<sup>8</sup> Литинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Литинський В. Твори. – Т. 2. – Філадельфія, 1980. – С. 338–339.

<sup>9</sup> Цит. за: Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8 генваря 1654 г. – 30 мая 1672 г. – М., 1870. – С. 90–92.

<sup>10</sup> Литинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // Литинський В. Твори. – Т. 3. – Філадельфія, 1991. – С. 117.

<sup>11</sup> Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский // Киевская старина. – 1893. – Т. XLI, № 4. – С. 16.

<sup>12</sup> Дабижя А. Горленки (Очерк прилуцкой старины) // Киевская Старина. – 1887. – Т. XVII, № 2. – С. 264–265.

- <sup>13</sup> Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1995. – С. 158.
- <sup>14</sup> Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 61–62.
- <sup>15</sup> Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К., 1998. – С. 99.
- <sup>16</sup> Там само. – С. 169–172.
- <sup>17</sup> Сулимовский архив. Фамильныя бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К., 1884. – С. 22.
- <sup>18</sup> Там само. – С. III–IV.
- <sup>19</sup> Лазаревский А. Иван Петрович Забела, знатный войсковый товарищ (1665–1703). Отрывки из семейного архива // Киевская Старина. – 1883. – Т. VI, № 7. – С. 506–538.
- <sup>20</sup> Його ж. Описание старой Малороссии. – Т. 1. Полк Стародубовский. – К., 1888. – С. 395.
- <sup>21</sup> Багалей Д. Новый историк Малороссии. Рецензия на книгу А. М. Лазаревского «Описание старой Малороссии». – СПб, 1891. – С. 47.
- <sup>22</sup> Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 208–220.
- <sup>23</sup> Литинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. – С. 59.
- <sup>24</sup> Див.: Там само. – С. 27–29; Щербак В. Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XVI – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 251.
- <sup>25</sup> Луценко А. Метаморфози української еліти (1569–1649). – К., 2000. – С. 129.
- <sup>26</sup> Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини. – С. 16.
- <sup>27</sup> Яковлева Т. Гетьманщина... – С. 59.
- <sup>28</sup> Литинський В. Україна на переломі. – С. 132.
- <sup>29</sup> Універсали Богдана Хмельницького. – С. 195, 207–208, 210–211.
- <sup>30</sup> Лазаревский А. [Рец.] О роде дворян и графов Милорадовичей. – К., 1884. – 131с. // Киевская старина. – Т. X, № 10. – С. 332.
- <sup>31</sup> Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории. – М., Л., 1958. – С. 232–233.
- <sup>32</sup> Лазаревский А. Из истории сел и селян Левобережной Малороссии // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXII, №1. – С. 16–17.
- <sup>33</sup> Його ж. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – С. 396–398.
- <sup>34</sup> Там само. – Т. 2. – С. 326 – 327.
- <sup>35</sup> Стороженко Н. В. Стороженки / Фамильная летопись // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII, № 2. – С. 210.
- <sup>36</sup> Астряб М. Г. Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709–1714, Лубенского полковника 1714–1727, войскового подскарбия 1729–1744). – Полтава, 1909. – С. 59.
- <sup>37</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 37, арк. 103–103 зв.
- <sup>38</sup> Сулимовский архив. – С. 131.
- <sup>39</sup> Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини. – С. 124.
- <sup>40</sup> Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 43.
- <sup>41</sup> Його ж. Поминки предков // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXVI, № 3. – С. 162; а також: Киевская старина. – 1893. – Т. XLI, № 5. – С. 502.
- <sup>42</sup> Модзалевский В. Вступительная статья // Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. XIV.

- <sup>43</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84–84 зв.
- <sup>44</sup> Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 288.
- <sup>45</sup> Кривошея В. В., Орел В. М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII ст. (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К. 2000; Корнієнко М. П., Кривошея В. В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678). – К., 2000; Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2002.
- <sup>46</sup> Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 3. – С. 61.
- <sup>47</sup> Там само. – Т. 2. – С. 188.
- <sup>48</sup> Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 9–11; Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва. – С. 282–285.
- <sup>49</sup> Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 370.
- <sup>50</sup> Його ж. Люди старой Малороссии. Лизогубы // Киевская старина. – 1882. – Т. 1, № 1. – С. 103.
- <sup>51</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 1.
- <sup>52</sup> Див.: Папакін Г. Засновники роду Скоропадських. – Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 8. – К., 2002. – С. 87–95.
- <sup>53</sup> Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. 1.
- <sup>54</sup> Иконников В. Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – К., 1892. – С. 1343.
- <sup>55</sup> Там само. – Т. 1, кн. 1. – С. 495. Докладніше див.: Войцехівська І. Володимир Іконников. Джерелознавчі студії. – К., 1999. – С. 80–82.
- <sup>56</sup> Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. VIII; Його ж. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. Вып. 1. – С. 3.
- <sup>57</sup> Його ж. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. Вып. 1. – С. 3.
- <sup>58</sup> Його ж. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – С. XV.
- <sup>59</sup> Там само. – Т. 3. – С. VII.
- <sup>60</sup> Багалеї Д. Новый историк Малороссии. – СПб., 1891. – С. 28.
- <sup>61</sup> Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская Старина. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – С. 102.
- <sup>62</sup> Нос Ст. Место рождения Семена Палия // Киевская Старина. – 1882. – Т. 1, № 3. – С. 610.
- <sup>63</sup> Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 3. – С. 234.
- <sup>64</sup> Архівістика. Термінологічний словник. – К., 1998. – С. 57, 59.
- <sup>65</sup> Див.: Polski Słownik Archiwalny. – Warszawa, 1974. – S. 20.
- <sup>66</sup> Лазаревский А. [Рец.] Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. – СПб., 189 // Киевская Старина. – 1894. – Т. XLIV, № 1. – С. 153.
- <sup>67</sup> Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории. – С. 329–330.
- <sup>68</sup> “Отечественные. записки”. – 1851. – № 2. – С. 328–336.
- <sup>69</sup> Див.: Мишуков О. В. “Історія Русів” в контексті доби – першої половини XIX ст. – К., 1997. – С. 25.
- <sup>70</sup> Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская Старина. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – С. 106.
- <sup>71</sup> А. Л. [Лазаревский А.] Материалы для биографии графа П. А. Румянцева-Задунайского // Киевская Старина. – 1895, Т. XLVIII, № 3. – С. 385–386.

<sup>72</sup> Див.: Фонды Российского государственного военно-исторического архива. Краткий справочник. – М., 2001. – С. 528.

<sup>73</sup> *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Т. 1–3. – СПб, 1880–1886; *Сто-рожченко Н. В.* Реформы в Малороссии при графе Румянцеве. – К., 1891.

<sup>74</sup> Див.: Бюлетень ЦАУ УСРР. – 1927. – № 2 (28). – С. 37.

<sup>75</sup> Про поміщицькі архіви. Обіжник ЦАУ УСРР до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР від 15.03.1926 // Архівна справа. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 99.

<sup>76</sup> *Лазаревский А.* [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. 1.

<sup>77</sup> Там само. – С. VIII.

<sup>78</sup> Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – К., 1898. – С. 10.

<sup>79</sup> *Антонович В. Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1999. – С. 221; *Иконников В.* Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – С. 1225; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 323; Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. – К., 1890. – С. 110–111.

<sup>80</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 66–67.

<sup>81</sup> Акты фамилии Полуботок. 1669–1734. Из архива графа Милорадовича. – Чернигов, 1889. – С. 1.

<sup>82</sup> *Заруба В. М.* Охочекомонний полковник Ілля Новицький і його архів // Рукописна і книжкова спадщина України. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 20–38; *Його ж.* Забутий полковник і його архів // *Заруба В. М.* Студії з історії України. – К., 1995. – С. 57–92.

<sup>83</sup> *Лазаревский А.* Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг. – К., 1897. – С. 3.

<sup>84</sup> *Його ж.* Описание старой Малороссии. – Т. 1. – С. 40.

<sup>85</sup> Марковичевский архив // Современник. – 1863. – № 5. – С. 352–353.

<sup>86</sup> *Багалец Д.* Новый историк Малороссии. – С. 27.

<sup>87</sup> *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников. – С. 35.

<sup>88</sup> *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – С. 1225.

<sup>89</sup> *Бакай Н.* Уцелевшие остатки архива К. Г. Разумовского // Киевская Старина. – 1886. – Т. XVI, № 12. – С. 743–746.

<sup>90</sup> *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 1. – С. XIV–XVI.

<sup>91</sup> *Його ж.* [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. XIV.

<sup>92</sup> *Астряб М. Г.* Процессы Андрея Марковича (Глуховского сотника 1709–1714, Лубенского полковника 1714–1727, Войскового поскарбия 1729–1744). – Полтава, 1909. – С. 19.

<sup>93</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 394, арк. 1; спр. 421, арк. 28–29; Киевская Старина. – Т. XIV, XV, XIX, XXXIII, L; *Иконников В. С.*, Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – С. 1229; Сулимовский архив. – С. 155–160.

<sup>94</sup> *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив // Киевская Старина. – 1883. – Т. VIII, № 11. – С. 458–460.

<sup>95</sup> *Його ж.* Предисловие / Дневник генерального подскарбия Андрея Марковича // Киевская Старина. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – С. 1.

<sup>96</sup> *А. Л.* [Лазаревский А.] Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская Старина. – 1891. – Т. XXXII, № 1. – С. 176.

<sup>97</sup> Частная переписка Григория Андреевича Полетики. 1750–1784. – К., 1895.

<sup>98</sup> *Лазаревский А.* Предисловие / Частная переписка Григория Андреевича Полетики. 1750–1784 // Киевская Старина. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 494.



<sup>99</sup> А. Л. [Лазаревский А.] Письмо жены гадяцкого полковника Григория Грабянки Евдокии Ивановны к брату своему Ивану Забеле // Киевская Старина. – 1894. – Т. XLV, № 4. – С. 159.

<sup>100</sup> Судуенко М. Материалы для отечественной истории. – Т. 2. Письма к гетману Скоропадскому. – К., 1855. – С. 1.

<sup>101</sup> Киевская Старина. – 1886. – Т. XV, № 6. – С. I–XII.

<sup>102</sup> Сулимовский архив. – С. 20.

<sup>103</sup> Сон пресвятой Богородицы по списку генерального войскового судьи Савы // Киевская Старина. – 1887. – Т. XIX, № 10. – С. 337.

<sup>104</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

<sup>105</sup> Там само, оп. 1, спр. 37, арк. 6.

<sup>106</sup> Там само, арк. 8.

<sup>107</sup> Там само, спр. 35, арк. 3–3 зв.

<sup>108</sup> Див.: Щапов Я. Н. Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Описание. – М., 1959. – С. 3–4.

<sup>109</sup> [Маркович А.] Малороссийская старина (копии с подлинных бумаг) // Украинский журнал. – 1824. – № 19–20. – С. 48–57; № 21. – С. 128 – 136; Судуенко М. Материалы для отечественной истории. – Т. 2. Письма к гетману Скоропадскому. – К., 1855.

<sup>110</sup> Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. II, № 17605, арк. 17.

<sup>111</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 51, арк. 3–4 зв; ІР НБУВ, ф. VIII, № 533 (246<sub>1</sub>), арк. 44 зв.

<sup>112</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 15, арк. 5–6, 8 і далі.

<sup>113</sup> Там само, оп. 1, спр. 37, арк. 20 зв.

<sup>114</sup> Див.: Соловьев С. М. История России. – Т. XIV. – М., 1965. – С. 145.

<sup>115</sup> Нос Ст. Место рождение Семена Паляя // Киевская Старина. – 1882. – Т. 1, № 3. – С. 609.

<sup>116</sup> Киевская Старина. – 1901. – Т. LXXIII, № 4. – С. 12–13; Сепухина Л. П. Полуботківські архіви і Сумщина // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 3. – С. 136–145.

<sup>117</sup> Лазаревский А. Передмова. Дневник Николая Ханенка (1724–1753) // Киевская Старина. – Т. VIII, № 3. – С. XIV.

<sup>118</sup> Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. II; Киевская Старина. – 1901. – Т. LXXIII, № 4. – С. 12–13.

<sup>119</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 51 зв.

<sup>120</sup> Бакай Н. Уцелевшие остатки архива К.Г. Разумовского // Киевская Старина. – 1886. – Т. XVI, № 12. – С. 743–46.

<sup>121</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 1–2, 19–20.

<sup>122</sup> Там само, арк. 19; спр. 326, арк. 1–2.

<sup>123</sup> Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. III.

<sup>124</sup> Там само.

<sup>125</sup> Киевская Старина. – 1882. – Т. 1, № 3. – С. 611.



## Фамільний архів Скоропадських на межі XIX та XX ст.

Хоч як це не дивно, але фамільний архів Скоропадських, який зберігається нині у ЦДІАК України, ще і досі не знайшов свого уважного дослідника. Між тим він представляє інтерес навіть як нетиповий приклад архівного зібрання гетьмансько-старшинського роду, сформованого за доби Гетьманщини. Накопичення документів родиною Скоропадських наприкінці XVIII – на початку XIX ст. було значною мірою стихійним процесом, що здебільшого підпорядковувався утилітарним потребам – доведенню майнових та станових прав усього роду та його окремих представників. Різного часу архів зазнавав невідтвірних втрат, розпорошувався між численними спадкоємцями, істориками та аматорами – збирачами старовинних документів.

Зовсім інший рівень, уже історико-аматорський, став притаманний діяльності з формування родинного архіву Івана Михайловича та Петра Івановича Скоропадських – відповідно діда та батька майбутнього гетьмана України, які мали вирішальний вплив на формування його світогляду.

Зокрема, Петро Іванович у другій половині XIX ст. серйозно займався дослідженням історії свого роду. Протягом 1883–1884 років за його завданням копіювалися дотичні документи з наявних друкованих джерел, архіву Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання, Московського головного архіву МЗС<sup>1</sup>. На початку 1885 р. П. І. Скоропадський виїхав до Санкт-Петербурга, де особисто керував пошуком історичних джерел в архіві Правительствующого Сенату (Департамент герольдії), Імператорській публічній бібліотеці, Військово-вченому архіві Головного штабу. З листа дружині М. А. Скоропадській (з дому Олсуф'євих) видно, як захопили його ці архівні розшуки: “Взагалі я знайшов уже масу історичних документів щодо Скоропадського [гетьмана Івана. – Авт.] і з часом можна буде написати дуже цікаву його історичну біографію”<sup>2</sup>. На жаль, здійснити цей задум завадила передчасна смерть П. І. Скоропадського влітку 1885 р.

Суто утилітарним результатом архівних захоплень Петра Скоропадського стало рішення Сенату про внесення його роду до Шостої частини дворянської родословної книги Російської імперії та височайше затвердження фамільного герба (диплом від 7 грудня 1884 р., за свідченням В. Лукомського та В. Модзалевського<sup>3</sup>). Утім, за деякими опосередкованими даними, П. І. Скоропадський плекав більш честолюбні задуми –

отримати від імператора й титул. Однак такі сподівання насправді були марними, оскільки у XIX ст. нові титули отримувала переважно аристократія служила, чи, вірніше, бюрократія, а не родова, до якої належали він сам та його батько.

Вагомішим результатом пошуків Петра Скоропадського стало значне поповнення фамільного архіву історичними документами, які мали перебувати в ньому від початку, але були втрачені протягом XVIII – початку XX ст., та їхніми копіями. Цей архів, як і захоплення історією України та усвідомлення своєї національної ідентичності, успадкував після смерті батька та діда Павло Скоропадський. У своїх споминах він підкреслював: “Моя вся родина була глибоко віддана російським царям, але у всьому підкреслювалось якось, що ми не великороси, а малоросіяни, як тоді казали, знатного походження”<sup>4</sup>.

Сталося так, що на плечі Павла Скоропадського дуже рано, у 20-річному віці, лягли турботи фактичного глави родини (оскільки цього не могли робити ані мати, ані тяжко хворий старший брат Михайло). Поважне місце серед них, за сімейною традицією, посідало поповнення родинного архіву, до чого Михайло Скоропадський прагнув, але не мав сил залучитися. Зокрема, він писав матері під час свого побуту в Москві у 1899 р., що охоче попрацює з архівом, проте фізично не зможе тривалий час займатися цим<sup>5</sup>.

Павло Скоропадський, навпаки, мав і сили, і натхнення віддатися архівним розшукам. Ще 20-річним кавалергардом, відвідавши рідні місця, завітавши до свого наставника в історичних студіях, відомого знавця української старовини П. Я. Дорошенка, він у захваті повідомляв матері: “Перебуваючи у Чернігові, я знайшов декілька цікавих вказівок для історії нашого роду, а також портрет одного зі Скоропадських...”<sup>6</sup>. В іншому листі, підкреслюючи роль Дорошенка у формуванні свого архіву, майбутній гетьман згадував: “Петро Якович дав мені стільки цінних паперів і книг...”<sup>7</sup>. Прикладом одного з цих паперів був “красивий автограф гетьмана Скоропадського” – лист, адресований наміснику Орловської губернії і надісланий нащадку гетьмана ще 1900 р.<sup>8</sup>

З іншого боку, сам П. Дорошенко, за словами його племінника, відомого історика та політичного діяча Д. І. Дорошенка, був високої думки як про Павла Скоропадського, так і про його архівне зібрання: “Дядько часто розповідав мені про П[авла] П[етрови]ча, як одного з нечисленних наших панів-українофілів, що цікавився рідною старовиною, збирав її пам’ятки, дуже шанував наше минуле і національну культуру...”<sup>9</sup>.

Роль П. Дорошенка в архівному вихованні нащадка славетного роду ще не висвітлено. Принаймні з їхнього листування (на жаль, збереглися лише листи Дорошенка у фонді Скоропадських, а архів Дорошеноків, дуже великий і цікавий, було втрачено у ході революції 1917–1921 років)

постає картина поступового і дбайливого втаємничення молодого кавалергарда у глибини родинної та національної історії. Так, чернігівський краєзнавець навмисно надіслав йому одну з книг із Стороженківського архіву – останньої за часом публікації фамільних паперів, надруковану дуже обмеженим накладом.

Дорошенко хотів бачити в “Малороссийском родословнике”, що видався як останні томи цього дуже аморфного археографічного видання, і статтю про рід Скоропадських разом з їх портретами, які мав у своєму зібранні Павло Скоропадський. Одночасно він запалив у серці свого молодого друга бажання здійснити аналогічну археографічну акцію, тобто видання фамільних паперів. П. Дорошенко рекомендував гетьманському нащадку і виконавця цієї титанічної праці – молодого науковця В. Л. Модзалевського, атестованого у листі від 29 грудня 1908 р. як “найкращий нині знавець історії та старовини малоруської...”<sup>10</sup>.

Так почалася багаторічна історія співробітництва двох гідних спадкоємців давніх козацько-старшинських родів – генерала Павла Скоропадського та історика, генеалoga, архівіста Вадима Модзалевського, що вже частково висвітлена в сучасній історіографії<sup>11</sup>. Варто лише додати, що вже при першому ознайомленні з фамільною архівною збіркою Скоропадських у 1909 р. В. Модзалевський оцінив її як “великий і цікавий архів”, що неможливо було переглянути при першому відвіданні: “Всього архіву я не встиг навіть оглянути, а лише понюхав”<sup>12</sup>. До грудня 1917 р., коли із зрозумілих причин, але, як здавалося, тимчасово, Скоропадські припинили роботу зі збирання родинних документів, під науковим керівництвом Вадима Модзалевського, а здебільшого ним особисто були опрацьовані найбільш інформаційно насичені московські, петербурзькі відомчі архіви, Харківський історичний архів, де зберігалися залишки діловодних фондів Гетьманщини, а також велика кількість чернігівських відомчих архівів, зокрема судових установ. В. Модзалевський відшукував історичні документи в архівах Петербурзького кадетського корпусу, в збірці Чернігівської губернської архівної комісії, у приватних колекціях української еліти та відомих учених. За цей час був зібраний величезний архівний фонд, який, разом з раніше збереженими архіваліями предків Павла Скоропадського, висвітлював роль цієї родини в українській історії XVIII–XIX ст.

Але, повертаючися до ролі П. Дорошенка в житті майбутнього гетьмана, слід окремо висвітлити ті поради, які він давав Скоропадському щодо можливості підготовки до видання зібраних Модзалевським першоджерел. Молодий історик спочатку зрозумів свою роль як археограф-видавця, а не польового чи камерального дослідника. Навесні 1909 р. Скоропадський радився з Петром Дорошенком щодо доцільності такої роботи та очікуваного кінцевого результату: публікації архівних матеріалів,

створення історії роду чи хроніки. На жаль, цей дуже важливий лист Скоропадського не зберігся; про нього можна лише скласти уявлення за відповіддю Дорошенка. З неї стає зрозумілим, що нащадок гетьмана Івана хотів видати справжню широко документовану історію роду у вигляді фамільної хроніки з додаванням архівних документів (Дорошенко порівнює його план з російськими публікаціями “Род Шереметьевых” чи “Семейство Разумовских”, здійсненими наприкінці XIX ст.). Судячи з усього, Скоропадський мріяв бачити автором цього дослідження свого старшого друга, але той скромно відмовився: “Даремно Ви думаете, що я зможу це зробити. Звідки це видно? Адже я ніколи себе не пробував на цьому поприщі. Інша справа, що я зможу бути корисним тому, хто б за це взявся; але це вже сфера передусім власного мого смаку...”<sup>13</sup>. Очевидно, Скоропадський не наважився довірити будь-кому іншому дослідження історії своєї родини, тому Вадим Модзалевський займався виключно збиранням архівних документів.

Нині важко навіть приблизно полічити, скільки документів історичної частини (до середини XIX ст.) сучасного фонду Скоропадських ЦДІАК України зібрано за його участю, а також за участю Миколи Василенка, Василя Горленка, Петра Дорошенка, зусиллями майбутнього гетьмана України. На нашу думку, це не менш як 70 % загальної кількості таких архівалій. Можна стверджувати, що генетично від первісного фамільного архіву походять лише акти на маєтки, що перебували у власності Скоропадських з XVIII ст.

Ще одна частина відібраних та скопійованих, але не переданих замовнику цього археографічного проекту документів лишилася в особовому фонді Вадима Модзалевського, що згодом потрапив до Інституту рукопису НБУВ<sup>14</sup>.

Павло Скоропадський цінував не лише історичні документи, які свідчили про життя славетних предків. Сучасні йому документи також заслуговували, як він вважав, на пильну увагу, адже за ними майбутні дослідники колись писатимуть історію. Тому вже з молодих літ він намагався поповнювати фамільний фонд власними документами. Слід зауважити, що чудово задокументованими були не лише службова кар’єра, господарсько-майнові відносини, добродійна та меценатська діяльність. Не меншу увагу Павло Петрович приділяв родинному листуванню, у тому числі телеграмам, щоденниковим записам. У фонді є документи такого роду діда, батька, матері, брата, дітей головного збирача архіву.

Дуже важко дати бодай стислу характеристику всім цим архіваліям, передусім листам. Висвітлення їхнього змісту потребує спеціального дослідження.

Заслуговує на увагу такий вид документів фамільного архіву, як щоденники. Джерелознавство завжди надавало великого значення цій кате-

горії писемних пам'яток. Щоденники визначаються як окремий вид історичних джерел особового походження, що суттєво відрізняється від усіх інших як своїм змістом, так і значенням. Це глибоко приватний документ, навіть інтимніший за листи, які передбачають прочитання принаймні адресатом. Щоденники, що пишуться для себе, є, по суті, розмовою з власною душею, спробою викласти на аркуші паперу свої думки, надії, сподівання, оцінки подій, характеристики оточення тощо, причому в такій формі, яка, в принципі, не розрахована на оприлюднення. Доцільно навести на підтвердження цього думку О. Ф. Кістяківського, щоденник якого готувався до друку упродовж 1930-х – 1960-х років, а побачив світ лише наприкінці століття: “Я свій щоденник призначаю виключно для себе самого, при моєму житті. До нього я заносу ті думки, якими я не можу поділитися публічно і навіть у приватних листах приятелю”<sup>15</sup>.

Ще один спонукальний мотив щоденникової творчості наводить С. Єфремов: “Мабуть, це тому, що оце записування – ніби сурогат публіцистики: запишеш – і скинеш немов ту вагу хоч трохи, що лежить на душі невисловлена”<sup>16</sup>.

Саме тому щоденники є надзвичайно цінним і відвертим джерелом, абсолютно необхідним для розуміння певної людини – їх автора, а також кола його спілкування, епохи, в яку він жив.

Є ще й третя характерна особливість зазначеного жанру – щоденник пишуть для себе, але з потаємною думкою про майбутнє оприлюднення. Тут варто продовжити цитату з щоденника Кістяківського: “І хто знає, може бути, майбутній Семевський та інші книгоїди, і видавці дуже запобігатимуть, аби здобути мій щоденник для публікації. Те, що не цінується нині, або крайньою мірою, не має ще ціни, то, може бути, з часом набуде її, у великих розмірах”<sup>17</sup>.

З притаманною професійному літератору образністю і, здається, зайвою категоричністю вималював цю особливість В. Винниченко: “Щоденник – це дзеркало, перед яким автори крутяться і стають у пози або краще, це – автофільм, що готується для публіки. Чи можуть бути щирі люди, які знають, що на них дивляться? Вони можуть бути тільки більше або менше вдалими акторами та й годі. І як добрий актор не вийде на сцену без гриму, так ніколи автор щоденника не фотографує себе у своїх записках у негарному вигляді”<sup>18</sup>.

На окрему розмову заслуговують щоденники Павла Скоропадського. Загальновідомо, що його записники емігрантського періоду, незважаючи на всі драматичні події 1930–1940-х років, збереглися й нині перебувають у Східноєвропейському дослідному інституті ім. В. Липинського (США), але єдина спадкоємиця гетьманського роду О. Скоропадська-Отт ще не дала дозволу на їхню публікацію. Наукове дослідження цих надзвичайно важливих джерел практично не проводилося; лише академік Я. Пеленський

згадує про своє ознайомлення з ними. Тому зміст та хронологічні рамки цього джерела залишаються невідомими широкому науковому загалу.

Слід згадати публікацію єдиного уривка з них за 1929 р. щодо “угорської справи”, здійснену на початку 1930-х років прибічниками вже покійного В. Липинського, який у 1930 р. рішучо розірвав стосунки з Павлом Скоропадським, спричинивши першу значну кризу гетьманського руху на еміграції та розкол Українського союзу хліборобів-державників. У тексті уривка висвітлено обставини таємного візиту Скоропадського до Будапешту на початку січня 1929 р. і переговорів з угорським прем'єром графом І. Бетленом<sup>19</sup>.

Згадана публікація була здійснена без згоди автора та його адресата В. Липинського (хоча останній і розсилав копії зі щоденникових записів гетьмана деяким відомим українським діячам, зокрема митрополиту Андрею Шептицькому), а тому виникають певні сумніви щодо автентичності видрукуваного тексту. З іншого боку, сам гетьман та його найближчі прибічники жодного разу не спростовували цього тексту публічно. Однозначно вирішити цю контроверсію зможе лише дослідження оригіналу щоденника П. Скоропадського за 1929 р.

Проте виникає природне запитання щодо діаріюшів майбутнього гетьмана доемігрантського періоду. Свідчення про їх існування знаходимо вже на першій сторінці його “Спогадів”: “Я вів свій щоденник з початку 1915 р. до листопада 1917 р. Потім вир подій так мене затормошив, а, головне, часта неможливість мати при собі в силу тих чи інших умов записника, де я міг би правдиво описувати події, намагаючись, щоб усе записане мною не потрапило до рук людей, яким не слід було б знати, як я дивлюся на те чи інше питання – все це змусило мене припинити мої записки вже з листопада минулого року”<sup>20</sup>. За попередній період життя такі відомості у спогадах не збереглися. Приміром, нам нічого не відомо про юнацькі записники майбутнього гетьмана. Навпаки, в одному з листів за 1894 р., адресованих матері, М. А. Скоропадській, він щиро зізнався, що на початку військової служби відчував значну нелюбов до паперів, писання їх уважав марудною справою: “Доводиться писати цілі стоси паперу, а тобі відомо, як я цього не люблю”<sup>21</sup>.

Є всі підстави віднести цю нелюбов лише до офіційних паперів, оскільки регулярні листи Павла Скоропадського до матері, брата Михайла та сестри Лизавети, а особливо до нареченої, потім дружини Олександри Петрівни Дурново просякнуті щирими почуттями. У них багато думок, спостережень, замальовок ситуацій, характерів, справжнього гумору, передусім на власну адресу. Але до 1904 р. будь-яких згадок про ведення ним щоденника не зустрічається. Справа полягала, на нашу думку, в тому, що хронологічні записи подій та вражень не були для П. Скоропадського на той час нагальною душевною потребою. Для нього значно

більше значення мало листування, спілкування на відстані з гаряче коханою дружиною, навіть коротку розлуку з якою він переживав дуже боляче. Проте 1904 р. він був змушений надовго розлучитися з родиною. Блискучий кавалергард, полковий ад'ютант одного з найелітніших підрозділів столичного гарнізону, щасливий батько і чоловік раптом вирішив добровільно поїхати на Далекий Схід, де спалахнули бої російсько-японської війни.

Розлука з коханою дружиною та дітьми далася йому нелегко. З дороги, що зайняла більше місяця, Скоропадський писав листи, які відзеркалювали події його "вагонного" життя, враження та думки з приводу наближення до театру воєнних дій.

Ці листи відправлялися щоденно, а подеколи й частіше: з 3 квітня по 1 травня 1904 р. Олександра Петрівна отримала 31 лист. У сукупності їх можна вважати першим щоденником часів російсько-японської війни, оскільки Скоропадський писав їх, не очікуючи відповідей дружини, яких він і не міг отримати, оскільки весь час пересувався на схід. Зафіксовано лише поодинокі телеграми та листи О. П. Скоропадської, передані нею з оказією, але вони у фамільному фонді не збереглися.

Перший, найголовніший мотив цього листовного щоденника – пояснення причин свого вчинку, передусім собі, а потім – і дружині. У листі № 18 Павло Петрович пише: "...думаю про тебе, а також про мою *idée fixe*: чи мав я право йти на війну, так я цього питання не вирішив і досі, як бачиш, хоча з того моменту, як я виїхав з Петербурга, коли вирішення цього питання стало неминучим, я дуже заспокоївся; зараз питання у мене зводиться до єдиного: для мене особисто це безумовно добре, я ожив, коли вирвався із задушливої поганої атмосфери вузьких інтересів, серед яких я знаходився під час мого нескінченного ад'ютантства, я прожив би у службовому відношенні життя, нічого, крім дрібних справ, не знаючи. Що ж до проблеми смерті, то я, щиросердно кажучи, особисто не боюся, але у тому становищі, в якому я там, на Сході, знаходитимусь, це було б просто таки дивно і найбільше невезіння і нещастя, чого ж вже так припускати, адже Бог не без милості, іншими словами, шансів мало. Але ти? що ти переживаєш? моя мила, дорога моя, бідна дівчинко, ось де полягає весь трагізм становища. Я тебе, милу, люблю, хорошу, змусив страждати, мої наміри були чесні, я повторюю, не шукав ніяких службових пільг, та їх і немає. Але я не мав права діяти під впливом миттєвого захвату і мав зважити все значно глибше, а я цього не зробив..."<sup>22</sup>.

Крім цих щирих думок і вибачення перед дружиною, яку він залишив одну з чотирма малими дітьми, у тому числі з новонародженим сином Данилом, тяжко хворим братом Михайлом та складним маєтковим господарством, листи Скоропадського з дороги сповнені спостереженнями щодо обставин війни. Він співчуває солдатам, відірваним від своїх



господарств: “Кого щиро жаль, так це запасних, призваних з усього Сибіру, це народонаселення хліборобське, яке за останні два роки пережило одну війну на своїх плечах, за останні два роки два неврожаї, цього року врожай передбачається добрий, але їх знов призвали, багато хто з них, за відгуками місцевих мешканців, у великий журбі, бо залишили вдома за працівників лише дружин з малими дітьми, допомоги чекати немає звідки, а війна лише починається”<sup>23</sup>.

Сильне враження справляє описання Скоропадським переправи через Байкал 22 квітня 1904 р.: “...на верхній палубі, під страшенним вітром сидять 1500 запасних ниж[ніх] чинів, ще вдягнутих у свій власний одяг, сидять смирно, тверезі, цей натовп веде один унтер-офіцер, [вони] вдягнуті лише в одні поганенькі свитки чи шинелі, все це люди від 25 до 40 з чимось років, здебільшого сімейні, вони нічого не кажуть, не сміються, не плачуть, але по обличчях деяких ти бачиш, що діється у них на душі”<sup>24</sup>.

Дуже цінними є спостереження над поведінкою вищих урядовців – армійських та цивільних. П. Скоропадський на шляху до Мукдена зустрів поїзд міністра шляхів сполучення Хілкова і був запрошений до нього; така увага міністра справила надзвичайне враження на залізничне начальство: “всі вищі урядовці, які їхали з ним, просили терміново у випадку ускладнень звертатися до них”<sup>25</sup>. Це безумовно полегшило Скоропадському керування поїздом, але викликало жарти з приводу запопадливості чиновників.

Проте не іронія, а справжній біль відчувається в рядках, де йдеться про стан справ поблизу театру воєнних дій: “...єдина добра справа зараз не надсилати жодного санітара, жодної сестри, жодного подарунка, жодного санітарного поїзда, якими забита вся дорога, а лише війська, війська і війська, особливо піхоту, якої дуже мало. Це єдине, чого потребує зараз Схід перш за все і будь-яка послана частина є добра справа”<sup>26</sup>.

Осуд з боку Скоропадського викликали інтенданти-зłodії, яких він називав великим лихом армії, окремі офіцери-п'яниці та невігласи, у тому числі знайомі по Петербургу, колишні гвардійці та лейб-гвардійці, які посунули на Далекий Схід за посадами та орденами. Про них він з гіркою пише дружині, характеризуючи всіх так, як вони заслуговували на це.

Нарешті, ще один цікавий момент цього листовного щоденника – опис природи іншої частини світу, незвичної для уродженця України, мешканця Москви та Санкт-Петербурга. Приміром, 27 квітня він зазначає в листі з Манчжурії: “Голий опалений степ. Багато пагорбів. Ніяких поселень. Прозоре повітря, завдяки якому обриси численних пагорбів на горизонті здаються близькими і дивним чином ясно окресленими”<sup>27</sup>.

Серед інших дорожніх вражень Скоропадський описує зустріч із українськими переселенцями до Сибіру: “...мою увагу привернули лише переселенці, дуже цікаво, я з ними подовгу розмовляв, їде здебільшого

народ заможний зі своїми возами, тут купили коней, у багатьох сільсько-господарські машини аж до жниварок, землі їм відвели у Кустанаї, верст 300 від Челябінська, кажуть, по 15 десятин, вони задоволені. І бідні лише дивуються, чому багаті їдуть у таку далечинь і все кидають, усе більше малороси”<sup>28</sup>.

У травні 1904 р. Павло Петрович прибув до Мукдена, де його призначили ординарцем намісника царя на Далекому Сході адмірала Є. І. Алексєєва. Але Скоропадський прагнув потрапити на фронт, а тому вже скоро виконував обов'язки ад'ютанта генерала А.Ф. Келлера, командувача Східного загону (фактично – армії). Часу на листи, та й можливості регулярно відправляти їх до Петербурга ставало дедалі менше, і саме відтоді вперше зустрічається згадка про справжній щоденник. У листі від 11 червня 1904 р., коли П. Скоропадський був вже у Східному загоні, він, описуючи свої заняття упродовж дня, підкреслює: після обіду, коли настає нестерпна спека, “...йду до тилової стінки зовнішньої мого намету, і лежу на бурці, думаючи про тебе, дітей, про справи, намагаюсь писати щоденник...”. Так само ввечері “починається найприємніший час, за звичай я вільний, пишу щоденник, читаю або пишу тобі листи”<sup>29</sup>. Тут підкреслено не лише самий факт існування щоденника, але і його генетичне походження від листів до дружини.

Проте інформації щодо самого щоденника – як довго він вівся, що у ньому фіксувалося – ми не маємо. Лише опосередковано, судячи зі зміненого характеру листів до дружини (вони стали більш загальними, не містять опису дрібних щоденних справ), можна зробити висновок, що більшість своїх злободенних спостережень та думок П. Скоропадський заносив до записника.

Наприкінці 1904 – на початку 1905 років, уже під час несення Павлом Скоропадським строювої служби як командира 5-ї сотні 2-го Читинського козачого полку, здійснилася найбільша мрія офіцера – на Далекий Схід нарешті приїхала його дружина, і більше місяця вони провели вдвох у будиночку на околиці Чити. Можна припустити, що той щоденник, який П. Скоропадський вів у червні–листопаді 1904 р., вона забрала із собою до Петербурга. Відразу ж після її від'їзду у березні 1905 р. колишній кавалергард розпочав новий етап ведення щоденника, знов у листовній формі: “Обіцяю тобі писати все, що зі мною відбуватиметься, все, що я бачитиму і спостерігатиму, листи мої ти не давай читати [нікому], оскільки буду писати все як щоденник. Очевидно, що в умовах, в яких я зараз перебуваю, мені доведеться бачити багато цікавого, багато розмовляти з людьми, які стоять близько до справи війни, нарешті за минулий рік війни і я вже здобув достатній досвід для того, щоб розбиратися у більшості явищ, тому думаю, що всі ці листи, абсолютно правдиві і безсторонні, можуть із часом [мати] хоч невеличкий інтерес, тобі ж приємно,

я думаю, буде знати зо дня у день, як живе твій старий дурень, котрий страшенно тебе любить і постійно думає про тебе”<sup>30</sup>.

Ці думки, що викладені на початку чергового листа і водночас чергового етапу життя П. Скоропадського, вже як ад’ютанта нового головнокомандувача російського війська на Далекому Сході М. П. Ліневича, свідчать про інший рівень усвідомлення свого становища, власної ролі у воєнних подіях. Ідеться не лише про те, що записки становитимуть інтерес виключно для дружини; П. Скоропадський, навчений річним досвідом війни, впевнений у суспільній значимості своїх записів, у тому, що вони матимуть з часом інтерес як свідчення сучасника, котрий стояв дуже близько до центру подій, а головне – міг розібратися як у самих подіях, так і в їхніх причинах.

Згаданий лист від 22 березня 1905 р. можна беззаперечно вважати першим наявним фрагментом щоденника Скоропадського часів російсько-японської війни. Він охоплює кілька днів, найцінніших для історії, адже 2–3 березня тривала остання велика суходольна битва цієї війни, відома як Мукденська. Вона призвела до повної поразки росіян, дезорганізованої втечі їхнього війська, що відкрило японцям прямий шлях на Сибір. Лише через слабкість японського експедиційного корпусу не відбувся остаточний розгром російської армії. Павло Скоропадський описував все: і те, що бачив на власні очі, і те, що оповіли йому учасники бою (сам він лише випадково не брав у ньому участі). Усю вину за поразку він покладає на генерала О. М. Куропаткіна та його найближче оточення, наводячи різючі приклади: генерал Алексєєв, феноменальний боягуз, через кілька хвилин після початку бою доповідав головнокомандувачу: “Щасливий донести Вашому Високопревосходительству, що довірені мені війська з *тіснями відступають*”; Куропаткін дав наказ відступити 1-й армії, що відбила всі атаки японців і готувалася до наступу, і т. п.<sup>31</sup>. Саме в ці, описані у згаданому великому листі, що складає 28 рукописних сторінок, дні відбулося зміщення Куропаткіна, призначення М. Ліневича і вступ самого Скоропадського на нову посаду – ад’ютанта головнокомандувача. У листі зафіксовано відверті розмови нового генерал-квартирмейстера В. А. Орановського щодо подальших перспектив війни і планів Ліневича. Наприкінці листа містяться дуже цікаві спостереження та думки П. Скоропадського щодо внутрішньоросійських подій із напорчуд точним аналізом ситуації напередодні революції: “...рано чи пізно, очевидно з усього, буде загальний вибух народу і тоді з нашої братії уціліє лише той, хто уважніший або ж розумніший”<sup>32</sup>.

Закінчення листа свідчить, що автор не зміг дотриматися заявленої на його початку форми – листа-щоденника. До того ж, це і не міг бути справжній щоденник: події в ньому описувалися з незначною, але суттєвою часовою перспективою. У наступному листі П. Скоропадський зазна-

чив, чому це практично неможливо: “При всьому моєму бажанні писати тобі такі листи, які були б здатні замінити щоденник, я прийшов до висновку, що це дуже важко зробити. Оскільки, незважаючи на те, що намагаюся листи мої відправляти з вірними людьми, я мимоволі багато що боюся описувати з боязні, як би випадково все, що мною написано, не потрапило б не за призначенням, потім таких випадків, коли їдуть до Росії, не дуже багато, і мені доводиться через це значно скорочувати собі задоволення писати тобі частіше, що при нинішній моїй службі цілком можливо, поки я сиджу у вагоні. Через це, намагаючись по можливості бути з тобою цілком правдивим, я, з іншого боку, буду вести щоденник з метою багато з того, що є незручним посилати листовно, заносити для пам’яті до записної книжки. У всякому випадку, будь певна, що те, що я тобі писатиму, буде завжди вірно і співпадатиме зі щоденником”<sup>33</sup>.

На жаль, будь-яких слідів цього записника, як і попереднього, нам віднайти не вдалося. Його немає серед численних документів фамільного фонду Скоропадських, що віддзеркалюють перебування Павла Петровича на російсько-японському фронті. Наявна там записна книжка останнього періоду війни (серпень–вересень 1905 р.), як ми вже писали, не може бути щоденником, згаданим у листі<sup>34</sup>. У ній відсутнє те, на чому наголошував сам автор – щирість і правдивість описування, характеристик, аналіз ситуації, тобто все те, чим характерні попередні листи-щоденники. Це лише сухі ділові записи обставин службового відрядження – матеріал для майбутнього звіту головнокомандувачу Ліневичу.

Таким чином, можна констатувати, що протягом 1904–1905 років П. Скоропадський зробив кілька спроб вести докладний запис подій, пов’язаних з перебуванням на Далекому Сході. У квітні 1904 та березні–квітні 1905 років це були листи-щоденники, адресовані дружині; у червні 1904 р. знаходимо свідчення про окремих щоденник, який вівся досить регулярно, для чого у денному розкладі ад’ютанта командувача Східним загоном навіть був відведений певний час. Але, оскільки ці записи адресувалися лише О. П. Скоропадській, то з її приїздом наприкінці 1904 р. їх ведення, скоріше за все, припинилося. Наступна спроба припадає вже на квітень 1905 р., коли Скоропадський знову потрапив на штабну посаду, отже, опинився біля головних джерел інформації і мав більше вільного часу для роботи над щоденником. Так могло тривати до серпня (хоча цього разу, оповідаючи дружині про свої щоденні заняття, він не згадує про записники), коли службова поїздка на Корейський півострів змусила його вести не щоденник, а ділові записи здебільшого службового характеру. Отже, ми змушені констатувати, що нам абсолютно нічого не відомо про обсяги й подальшу долю цих щоденників. Єдиний можливий шлях пошуків підказує нам інформація про фонди Російського державного архіву давніх актів. У четвертому томі друкованого путівника цього архіву

знаходимо глуху згадку про те, що в особовому фонді барона Ф. Р. Остен-Сакена знаходиться якийсь “похідний щоденник П. П. Скоропадського 1904 р.”<sup>35</sup>, очевидно, переданий автором барону для вивчення наявного там матеріалу про Японію. Однак, знаючи з наведених вище листів про досить приватний характер щоденника, ми з деякою обережністю ставимося до самої можливості передавання такого документа сторонній особі. Скоріше за все, це має бути інший діловий щоденник – такий, як записник про поїздку на корейський фронт. Розв’язати цю контрверсію можна буде лише після детального ознайомлення з текстом, що зберігається у РДАДА. Спроба реконструкції щоденника згаданого періоду, здійснена за листами до дружини, свідчить про їх надзвичайний інтерес і велику вагу як джерела з історії російсько-японської війни 1904–1905 років.

Наступний етап щоденникової творчості майбутнього гетьмана знову припадає на воєнний час – період Першої світової війни 1914–1918 років. Очевидно, тривала розлука з дружиною ставала для нього найголовнішим спонукальним мотивом для писання щоденника. Інакше дуже важко пояснити відсутність записів періодів флігель-ад’ютанства у царя (1906–1912), командування придворним Кінногвардійським полком (1911–1914) тощо. Весь цей час П. Скоропадський перебував біля імператора, спілкувався з багатьма людьми, які вирішували долю імперії, визначали велику політику. Але цього, здається, було замало, щоб змусити його взятися за запис своїх думок і спостережень, оскільки завжди була можливість обговорити їх з дружиною – найближчим і найщирішим другом, однодумцем, радником.

Світова війна більш як на три роки розірвала це спілкування, звівши його лише до обміну листами і дуже рідких особистих зустрічей. Тому Павло Петрович знову вдається до випробуваної форми: ведення щоденника і ознайомлення з ним дружини.

Першу передачу записників зафіксовано на початку березня 1915 р. П. Скоропадський, на той час – командувач збірної кавалерійської бригади на Західному фронті, написав Олександрі Петрівні: “Надсилаю тобі свій щоденник. Це новина. Боюся, що сам не розберу потім, такий почерк, але для мене необхідний, сховай його, буду надсилати наступні томи”<sup>36</sup>. Ця дата абсолютно співпадає із свідченням “Спогадів” (“Я вів свій щоденник з початку 1915 р.”), що привертає увагу своєю серйозністю і ґрунтовністю – адже надіслана лише перша книжка, попереду (мабуть, уже розпочаті!) – інші.

Зберігати всезростаючу кількість зошитів у польових умовах виявилось неможливим. Проблеми виникали навіть щодо ведення: доводилося писати олівцем, швидким нерозбірливим почерком, і сам Скоропадський починав сумніватися, чи зрозуміє згодом написане. Тому він просив дружину переписувати щоденники, тобто можна вести мову про наявність уже двох примірників кожного зошиту.

У листах генерала до дружини (на жаль, вони збереглися далеко не повністю) зафіксовано відправлення щоденників у березні, травні, серпні, вересні, жовтні, листопаді та грудні 1915 р., а також у січні, квітні, травні, серпні 1916 р. Зрозуміло, що це не дає підстав робити висновки щодо загальної кількості книжок щоденника. Приблизне уявлення про це можна винести з листа О.П. Скоропадської до чоловіка від 6 грудня 1916 р., де вона згадує переписані нею 27 зошитів, а у наступному, від 8 грудня, знову пише: "...кінчила твій щоденник і чекаю на нові листопадові книжки"<sup>37</sup>. Це дає нам право вести мову про як мінімум 30 томів щоденника за 1915–1916 роки, і невизначену кількість за 1917 р., коли в листуванні вже не знаходимо вказівок щодо відправлення й отримання чергових зошитів (така згадка є лише за березень 1917 р.). Проте не буде значною помилкою оцінити їх як мінімум у 10 томів, враховуючи той факт, що у квітні 1917 р. Скоропадський зізнавався: "...зайнятий я страшенно, на жаль, не встигаю писати свій щоденник"<sup>38</sup>. Тому закономірно припустити певне зменшення числа зошитів. Отже, згодом, загальний обсяг щоденника П. Скоропадського часів Першої світової війни має складати, за нашими підрахунками, не менш як 40 книжок (попередньо оприлюднений нами прогноз у 20–25 зошитів виявився, таким чином, значно зменшеним)<sup>39</sup>. До того слід додати ще стільки ж переписаних рукою дружини книжок – і можна вести мову принаймні про 80 зошитів щоденника (оригінали та копії).

На жаль, реконструювати в будь-якій формі зміст цього щоденника, як ми це зробили з попереднім, часів російсько-японської війни, виявилося неможливим. Цього разу П. Скоропадський не поєднував листи і щоденник, а навіть навпаки, у листах робив відсилки на нього: "...все у мене описано у щоденнику день за днем"<sup>40</sup>. Але значення, яке він надавав своїм записам – турбувався про отримання, копіювання та збереження – свідчить про їх певний, і не лише родинний інтерес. Адже він став одним з чинників російсько-німецької війни як військовий командир високого рангу, а 1917 р. – як найголовніший провідник політики українізації війська. Його листи до дружини свідчать про вміння миттєво аналізувати суспільно-політичну ситуацію, робити зважені, але швидкі висновки з розвою подій революційного часу, а у щоденнику це, безперечно, мало відбиватися повніше й відвертіше, ніж у листах.

Опосередкованим свідченням значення щоденників генерала 1915–1917 років є та увага, яку приділяла Олександра Петрівна їхньому копіюванню, а перш за все – ознайомленню з ними. На прохання чоловіка вона не шкодувала часу на власноручне переписування, щоб зберегти цей важливий документ для дітей, для майбутнього. В одному з листів до Павла Скоропадського дружина писала: "Твій щоденник весь переписала, чому я невимовно рада"<sup>41</sup>.

На жаль, немає прямих доказів, але, на наш погляд, є всі підстави стверджувати, що й О.П. Скоропадська вела щоденник. Свідченням цього є її лист від 7 березня 1917 р., з доданими до нього щоденними записами про події 23 лютого – 3 березня 1917 р., від переддня до початку Лютневої революції в Петрограді. Чомусь відсутні записи за 26 та 27 лютого, хоча вільне місце там залишено.

Ці записи становлять певну цінність як свідчення вдумливого очевидця початку російської революції: страйків, демонстрацій, стрілянини на вулицях, перших обшуків “буржуазних” квартир, що почалися вже 1 березня<sup>42</sup>.

Із жалем доводиться констатувати той сумний факт, що всі вищезгадані щоденники родини Скоропадських відсутні у складі фамільного фонду. Підозрювати самих авторів у нищенні таких важливих паперів немає жодних підстав. Навпаки, Олександра Петрівна, яка з 1914 р. безпосередньо опікувалася архівом родини, вважала їх найціннішою частиною збірки. У передреволюційний та революційний час вона постійно турбувалася про їх збереження. Ще 22 лютого 1917 р. вона писала чоловікові: “Знову захопилася нашим архівом, який перевезла до себе”. А в уже згаданому уривку з щоденника відмітила: “Заховала архів наш у надійне місце”<sup>43</sup>.

Але ці заходи не врятували щоденників. У період між 1918 р. (коли дружина гетьмана з дітьми переховувалася у більшовицькій Росії під чужим іменем і потрапила до України лише 29 червня 1918 р.<sup>44</sup> після тривалих дипломатичних переговорів “державним поїздом № 1” – першим поїздом прямого сполучення Петроград–Київ після проголошення незалежності України) і 1926 р. (часом надходження фамільного архіву до центральних російських архівосховищ у Ленінграді та Москві) вони були вилучені – невідомо ким, коли і з якою метою. З цього приводу можна лише робити певні припущення. Ті люди, які тоді визнали за доцільне розірвати архів на дві відомі нам частини, могли виокремити з нього й третю складову – щоденники, що вочевидь мали практичну цінність за кількістю згаданих там осіб, їхніми характеристиками тощо.

Утім, нас не полишає надія відшукати в російських державних або відомчих архівосховищах ці досить об’ємні й надзвичайно цінні для нашої історії щоденники Павла та Олександри Скоропадських.

Ще одну частину фамільного архіву, досить значну за обсягом, складають службові папери молодого генерала. У листах з фронту Павло Скоропадський просив дружину зберегти не тільки його особисті документи (власну кореспонденцію, листи до нього, щоденники). Так само регулярно він переправляв до Петрограда й діловодний архів тих військових частин, якими йому доручали командувати на війні.

Перша така посилка надійшла у грудні 1914 р. Генерал писав дружині: унтер-офіцер разом з листами передасть “частину архіву дивізії, будь ласка, це все збережи дбайливо, оскільки у наступному це дасть мені можливість завжди відновити істину, якщо виникнуть будь-які нарікання на нашу діяльність”<sup>45</sup>. У цих словах віддзеркалено думки майбутнього гетьмана про значення архівних документів як найголовнішого джерела історичної правди, і разом з тим їх суто утилітарне значення для бойового командира. Адже восени 1914 р. його призначили командувачем окремого збірною кавалерійського загону: спочатку це була I-а бригада I-ї гвардійської кавалерійської дивізії у складі Лейб-гвардії Кінного та Кавалергардського полків; у вересні до них додали Кримський кінний та 4-й Сибірський козацький полк, і загін переформували на дивізію. Скоропадський повідомляв дружині, жартуючи над своїм призначенням: “У ту ж ніч я сформував дивізію: призначив Долгорукова тимчасовим командувачем 1-ї бригади, Миклашевського командиром полку (Габбе поїхав з полку), Валя – тимчасовим командувачем кінного полку, полк. Дробязгина – командувачем 2-ї бригади і т. д. Начальником штабу призначив собі Врангеля. І ось тепер я дуже пишній, у мене кілька ординарців, Розен виконує обов’язки інтенданта. Комічна дивізія, всі виконують обов’язки не за чином, але діють непогано, хоча місцевість та умови дуже важкі”<sup>46</sup>. Невдовзі цю збірну дивізію розформували, а залишили 1-у гвардійську бригаду з додатковим Сумським кавалерійським полком.

У жовтні відбулося чергове переформування: зі складу загону вилучили Лейб-гвардії Кінний полк, але додали два лейб-гвардійські кірасирські полки з двома артилерійськими та кулеметними батареями. Наступного місяця Скоропадському підпорядкували також Забайкальську козацьку бригаду, наказали сформувати штаб окремої новоствореної Гвардійської кірасирської дивізії. У ході важких боїв у північній Польщі наприкінці 1914 р. цей загін переформували ще неодноразово, додаючи до нього і піхотні частини.

Такі постійні пертурбації не могли не відбитися на стані діловодства бригади та дивізії, якими командував Скоропадський. У фронтовій обстановці документам постійно загрожувала небезпека бути втраченими, і генерал прийняв дуже мудре рішення: зберігати їх разом із власним фамільним архівом, адже саме він як командувач цих військових частин був головним фондоутворювачем.

Упродовж 1915–1916 років він ще неодноразово переправляв документи з архіву своєї військової частини до Петрограда, щоразу підкреслюючи: “надсилаю тобі військові папери, ти їх приєднай у порядку до інших”; “будь ласка, відділяй казенні військові папери від моїх особистих і листування розбирай, все складай окремо...”<sup>47</sup>. На важливості збереження та впорядкування військового архіву П. Скоропадський наголошував



неодноразово: “Для мене це надзвичайно важливо, щоб воно [казенне листування. – *Авт.*] зберігалось у мене. Все це документи”; “згодом все це мені знадобиться для довідок”<sup>48</sup>.

Невдовзі ці документи дійсно стали в пригоді. Водій Сурков, який возив Скоропадського у 1914–1915 роках і виявився, на відміну від свого попередника, хоробрим вояком, був представлений до солдатського Георгіївського хреста, але чомусь не отримував належних грошових виплат. Тому генерал просив дружину: “В архіві паперів, що я тобі надсилав, є справи кірасирської дивізії, там напевно в одному з наказів по кірасирській дивізії вказано, коли, за що [його нагородили. – *Авт.*] і який номер його хреста. Хай Сергій Васильович [Пешехонов, управитель маєтків Скоропадських. – *Авт.*] з’ясує в автомобільній роті та у Суркова, де він отримує гроші, у нас його атестату немає, тоді надішліть мені точну копію з наказу і я тут зроблю розпорядження про те, щоб мій штаб написав куди слід для видання Суркову належних йому за хрест грошей”<sup>49</sup>. Така турбота про підлеглих була притаманна П. Скоропадському завжди, але цього разу вона спиралася на надійне архівне підґрунтя у вигляді дбайливо збережених документів про військову діяльність. Проте це – лише одне з підтверджень архівних захоплень нащадка старовинного роду.

Характерно, що П. Скоропадський прищепив любов до архівних документів і своїй дружині. З 1914 р., коли генерал перебував на фронті, вона особисто займалася фамільним архівом: вела листування з В. Модзалевським, отримувала від нього копії архівних документів, упорядковувала військовий архів, листування, щоденники чоловіка, що надходили з фронту, переписувала їх, організовувала зберігання. Вона була буквально захоплена цією роботою (“захопилася знову нашим архівом, який перевезла до себе”<sup>50</sup>) і дуже його цінувала. Після березневих подій у Петрограді, коли помешканню і самому життю Скоропадських загрожувала реальна небезпека від розбурханого охлосу, Олександра Петрівна остаточно розібрала всі родинні папери і зробила кілька схованок для них, оскільки вважала цей архів та твори мистецтва, що належали родині, найціннішою частиною своєї власності, оскільки відновити їх неможливо<sup>51</sup>.

Постійна турбота П. Скоропадського про збереження історичних документів, усвідомлення їх значення з точки зору майбутнього виявлялися і в інший спосіб. Так, є опосередковані відомості про те, що архів очолюваного ним 34-го армійського (згодом 1-го українського) корпусу знаходився у зразковому стані. Саме на цих документах мали будуватися збірники, заплановані радянськими архівними установами на початку 1930-х років: “Революційний рух в армії від лютого до жовтня на Україні”, “Рух серед війська 1917 року”, “Центральна Рада та німецько-австрійська інтервенція”<sup>52</sup>. Хоча ці документальні збірники так і не побачили світ, у нас лишилися свідчення добірок архівних документів, що готувалися

для них і попередньо друкувалися на сторінках журналів “Літопис революції” та “Архів Радянської України”<sup>53</sup>.

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р., коли П. Скоропадський узяв на себе важку відповідальність за подальшу долю України, він приділив увагу й архівному будівництву, намагаючися закласти Державний архів і провести архівну реформу. При Державній канцелярії гетьмана також був заснований Науковий архів, завідувач якого сотник М. К. Пільденгаген-Виговський мав вести Державний хронограф та збирати всі власноручні документи глави держави<sup>54</sup>. Гетьман мріяв залишити нащадкам усі документи часів свого правління, які б об’єктивно висвітлювали його, проте зміни політичних режимів у Києві протягом двох років після падіння Української Держави не сприяли збереженню архівів доби Скоропадського. Те, що ми маємо зараз – лише залишки державних архівів того часу, а власний архів гетьмана взагалі відсутній. Не збереглися документи власного штабу гетьмана, державної канцелярії, генерального писаря тощо.

Звинувачення на адресу П. Скоропадського, що лунали протягом 1920–1930-х років, – нібито він вивіз із собою великі грошові суми та всі архіви, або ж свідомо знищив їх – не підтверджені жодними доказами. Інспіратори цих безпідставних пліток не враховували ані поваги до архівів з боку гетьмана, ані реальних обставин залишення ним влади. Ця людина ніколи б не підняла руки на історичної ваги документи, адже збирала їх усе свідоме життя. Та й залишав свій палац гетьман увечері 14 грудня 1918 р. один, пішки, оскільки жодного зі штабних автомобілів не знайшлося. Про перевезення архівів не могло бути й мови. Більше того, у нього не залишився навіть останній державний документ – акт про зречення, що був відправлений до штабу командувача кн. О.М. Долгорукова.

Це, зокрема, підтверджується й П. Скоропадським на початку його “Спогадів”. Розповідаючи про засади праці над мемуарами, при написанні яких він, звичайно, залюбки використав би документи періоду свого урядування, гетьман пише: “Шкода, звичайно, що у мене немає під рукою необхідних документальних довідок, але той, хто зацікавиться моїми записками, завжди буде в змозі знайти все для нього необхідне в архівах”<sup>55</sup>.

Проте ця надія гетьмана не справдилась. Після його зречення переможна Директорія створила Верховну слідчу комісію – надзвичайний орган, що мав завданням довести “злочинність” гетьманського режиму. На чолі комісії з 12-ти осіб – сенаторів і членів Верховного суду, став сенатор С.П. Шелухін, колишній голова делегації Української Держави на переговорах із РСФРР.

28 грудня 1918 р., уже наступного дня після створення, Верховна слідча комісія розіслала по міністерствах листи з вимогою направити на її адресу “всі справи, папери та документи, які мають в собі вказівки на

службові злочини міністрів, їх товаришів і причетних до них осіб за час гетьманського керування ...”<sup>56</sup>. Не задовольнившись цим, комісія залучила до своєї документальної збірки також папери, вилучені при обшуках керівників уряду Української Держави С. М. Гербея, В. Є. Рейнбога, А. К. Ржепецького. Якщо вже йшлося про вилучення окремих справ та документів з поточних відомчих архівів, то очевидно, що фонди установ, безпосередньо пов’язаних з щоденною роботою гетьмана, потрапили до рук комісії негайно. Передусім це стосувалося документів Освідомчого відділу власного штабу гетьмана<sup>57</sup>. Але не залишилось ані архіву слідчої комісії, ані згадок про те, де після її недовгої та невдалої діяльності опинилися зібрані нею матеріали. Відомо лише, що вони мандрували разом з Директорією аж до Кам’янця-Подільського, де 27 жовтня 1919 р. був ухвалений закон про скасування комісії. Усі зібрані нею документи мали потрапити до Мініюсту<sup>58</sup>.

На шляху до Кам’янця траплялися й втрати документів – так, 15 квітня 1919 р. комісія змушена була здати одну опечатану скриню з архіваліями начальника Рівненської міської міліції. Їхня доля лишилася невідомою<sup>59</sup>. Тому в акті передавання документів Мініюсту зафіксовано лише рештки зібраних документів: “1) Справа про гетьмана Скоропадського та інших на 288 арк.; 2) Справа про Ненарокова на 42 арк.; 3) Три зшитки і книжка вибуваючих паперів та розносна книжка...”<sup>60</sup>. Утім, у складі фонду Мініюсту УНР, який зберігається у ЦДАВО, відсутні і вони.

Є відомості, що частина особистих паперів гетьмана якимось чином потрапила до Генерального штабу військ УНР, а згодом – до новоствореного Державного військово-історичного музею, директором якого був О. Благодир. Зокрема, йдеться про документи колишнього Головнокомандувача Ф. А. Келлера, серед яких було виявлено три власноручних листи гетьмана Павла Скоропадського за другу половину листопада 1918 р.<sup>61</sup> Проте й їхня доля залишилася недослідженою.

Наведені вище факти переконливо свідчать, що той фамільний фонд Скоропадських, який зараз перебуває на зберіганні у ЦДІАК, у переважній своїй частині зібраний Павлом Скоропадським наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вважаючи архівно-збирацьку діяльність одним з головних завдань свого життя, він залучив до неї істориків М. Василенка, П. Дорошенка та В. Модзалевського, які зробили для його зібрання величезну кількість копій з історичних документів. Саме вони складають більшу частину архівного фонду роду Скоропадських.

Коли наприкінці 1918 р. гетьман був змушений залишити Україну, обидва архіви, що стали плодом його збирацької та службової діяльності (фамільний та гетьманський), лишилися поза його компетенцією. Перший з них перебував на той час у Петрограді, і був, імовірно, захоплений представниками радянської влади під час закриття приватних банків та

“ревізії сейфів” (кінець 1918–1919 роки), другий лишився у Києві, де був захоплений Директорією і вже потім практично повністю втрачений.

Усе зазначене висуває перед дослідниками життя та діяльності Павла Скоропадського відповідальні завдання щодо подальшого пошуку пов’язаних з ним документів, імовірної реконструкції останньої частини фамільного фонду цієї видатної родини.

<sup>1</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 1–50 та ін.

<sup>2</sup> Там само, спр. 166, арк. 51–51 зв.

<sup>3</sup> Див.: Там само, арк. 36 зв.; *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник. – Спб, 1914. – С. 167–168.

<sup>4</sup> *Скоропадский П.* Мое детство на Украине // *Скоропадський П. П.* Спогади. – К., Філадельфія, 1995. – С. 387.

<sup>5</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 163 а, арк. 157.

<sup>6</sup> Там само, спр. 163 б, арк. 83.

<sup>7</sup> Там само, арк. 14 зв.

<sup>8</sup> Там само, спр. 327, арк. 3.

<sup>9</sup> *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле. – Ч. 2. – Львів, 1923. – С. 84.

<sup>10</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 327, арк. 81–82 зв.

<sup>11</sup> Див.: *Коваленко О.* Павло Скоропадський та Вадим Модзалевський // Останній гетьман. Ювілейний зб. пам’яті Павла Скоропадського. – К., 1993. – С. 257–260; *Папакін Г.* Павло Скоропадський та архівна справа в Українській Державі 1918 р.: до постановки проблеми // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи/ Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.). – К., 1997. – С. 119; *Його ж.* Павло Скоропадський як діяч архівної справи (до правомірності формулювання питання) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921)/ Зб. наукових праць. – К., 1998. – С. 171–173.

<sup>12</sup> ЦДІАК, ф. 856, оп. 2, спр. 1, арк. 19 зв.

<sup>13</sup> Там само, ф. 1219, оп. 2, спр. 328, арк. 5–5 зв.

<sup>14</sup> Див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К., 2002. – С. 371–375.

<sup>15</sup> *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885). – Т. 1 (1874–1879). – К., 1994. – С. 626.

<sup>16</sup> *Єфремов С.* Щоденник. 1923–1929. – К., 1997. – С. 117.

<sup>17</sup> *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – С. 627.

<sup>18</sup> *Винниченко В. Н.* Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 74.

<sup>19</sup> Див.: Примітка від редакції до: *Липинський В.* Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 23–27.

<sup>20</sup> *Скоропадський П. П.* Спогади. – К., 1995. – С. 56.

<sup>21</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 163 б, арк. 107.

<sup>22</sup> Там само, спр. 690, арк. 17.

<sup>23</sup> Там само, арк. 18.

<sup>24</sup> Там само, арк. 21 зв.

<sup>25</sup> Там само, арк. 11 зв.

<sup>26</sup> Там само, арк. 19.

<sup>27</sup> Там само, арк. 28.

<sup>28</sup> Там само, арк. 8 зв.

- <sup>29</sup> Там само, спр. 691, арк. 29, 29 зв.
- <sup>30</sup> Там само, спр. 692, арк. 1.
- <sup>31</sup> Див.: Там само, арк. 6, 7, 10 та ін.
- <sup>32</sup> Там само, арк. 26.
- <sup>33</sup> Там само, арк. 65.
- <sup>34</sup> Див.: *Папакін Г.* Архів, архівний документ у житті Павла Скоропадського // Архівознавство, археографія, джерелознавство / Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 1. – С. 128.
- <sup>35</sup> Российский государственный архив древних актов. Путеводитель. – Т. 4. – М., 1998. – С. 176.
- <sup>36</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 695, арк. 32 зв.
- <sup>37</sup> Там само, спр. 694, арк. 112.
- <sup>38</sup> Там само, спр. 467, арк. 1.
- <sup>39</sup> Там само, спр. 694, арк. 8 зв.
- <sup>40</sup> Див.: *Папакін Г. В.* Створення фамільного фонду Скоропадських: добробок Павла Скоропадського // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 6. – К., 2000. – С. 103.
- <sup>41</sup> Там само, спр. 696, арк. 57 зв.
- <sup>42</sup> Там само, спр. 467, арк. 4.
- <sup>43</sup> Там само, арк. 11–14 зв.
- <sup>44</sup> Там само, арк. 14 зв., 18 зв.
- <sup>45</sup> Див.: “Свобода Россиі”. – № 59. – 29.07.1918.
- <sup>46</sup> ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 694, арк. 112.
- <sup>47</sup> Там само, арк. 72–72 зв.
- <sup>48</sup> Там само, спр. 695, арк. 28 зв., 32 зв.
- <sup>49</sup> Там само, арк. 4–4 зв., 6.
- <sup>50</sup> Там само, спр. 696, арк. 17–17 зв.
- <sup>51</sup> Там само, спр. 468, арк. 18 зв.
- <sup>52</sup> Там само, арк. 2 зв.–3.
- <sup>53</sup> Див.: Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: Плани, проекти, проспекти видань. – К., 1993. – С. 123–124.
- <sup>54</sup> Див.: *Похилевич Д.* Армія на Україні від Лютого до Жовтня // Архів Радянської України. – Х., 1933. – № 7–8. – С. 9–85.
- <sup>55</sup> Державний вістник. – № 2. – 18.05.1918; ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 82, арк. 1.
- <sup>56</sup> *Скоропадський П. П.* Спогади. – С. 47.
- <sup>57</sup> ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 42, арк. 55 а.
- <sup>58</sup> Там само, ф. 1125, оп. 1, спр. 1, арк. 67; спр. 2, арк. 42.
- <sup>59</sup> Там само, спр. 3, арк. 297.
- <sup>60</sup> Там само, арк. 250.
- <sup>61</sup> Там само, спр. 2, арк. 43.



## Архіви та архівна справа в Україні (1917–1921)

Дореволюційна Східна Україна, що перебувала у складі Російської імперії, практично не знала спеціалізованих архівних установ, за винятком двох. Ними були Архів давніх актів при Київському університеті св. Володимира та Історичний архів при Харківському університеті. Перший з них виступав лише місцем зберігання історичних актів, свого часу зібраних Київською комісією для розбору давніх актів при місцевому генерал-губернаторі. Другий, створений харківським професором Д. Багалієм та його однодумцями на власному ентузіазмі, взагалі не мав штатних працівників. Крім того, існували ще чотири губернські вчені архівні комісії, напівгромадські інституції, які формально керувалися губернаторами, утримувалися місцевим земством і займалися широким колом питань, пов'язаних із збереженням історичної спадщини, проте практично не мали владних повноважень і коштів. Суто архівні питання посідали в їхній діяльності відносно незначне місце. Основна частина історичних документів перебувала в архівах діючих адміністративних, судових установ, навчальних закладів, у приватних, церковних та монастирських архівах.

Повалення царату в лютому 1917 р. привело до вибуху національного руху всіх поневолених народів Російської імперії, активізації їхніх змагань за державну незалежність, розбудову власного політичного, громадського і культурного життя. Такі процеси охопили й Наддніпрянську Україну, через яку проходив один із фронтів Першої світової війни. Це значно ускладнювало загальну обстановку, посилювало деструктивну сторону революційних процесів, висувало вперед, поряд із національно-державницьким, також соціальний чинник розвалу імперії. Зокрема, культурно-відбудовчі процеси, що охопили підмосковську Україну з весни 1917 р., супроводжувалися зростанням революційної анархії, розкладовими процесами, пов'язаними зі світовою війною. Тому природно, що українські національні діячі, опановуючи нову для себе державну роль, серед найголовніших на порядок денний поставили питання збереження історико-культурної спадщини українського народу, у тому числі тих архівних документів, що залишилися від старого режиму і мали надзвичайне історичне та політичне значення. Це стосувалося насамперед архівів колишніх жандармських управлінь та охоронних відділень, які переходили в розпорядження громадських комітетів. До їх упорядкування,

організації зберігання та користування залучалися відомі громадські та культурні діячі. Зокрема, у Києві цією роботою з березня 1917 р. за дорученням Київського виконавчого Комітету займався відомий учений, політичний і громадський діяч, редактор газети “Нова Рада” професор С. Єфремов. Під його пильним наглядом жандармський архів був перевезений до приміщення Київської судової палати, розібраний і складений у певному порядку. Хоча протягом двох наступних років цьому архіву неодноразово загрожувала небезпека, він, на відміну від петроградських і московських жандармських фондів, був врятований для історії<sup>1</sup>. Аналогічні події відбулися в Полтаві, де архів губернського жандармського управління потрапив до канцелярії громадського комітету Полтавщини<sup>2</sup>. На його базі був створений “Політичний архів” під керівництвом К. Ляховича, лідера полтавських меншовиків. Крім поліцейських архівів (ГЖУ, охоронного відділення), туди потрапили секретні документи канцелярії губернатора, губернських “присутствій” тощо. Хоча завдання цього архіву виявилися занадто вузькими та тимчасовими, він врятував від нищення значну кількість історичних документів<sup>3</sup>.

У Чернігові губернська архівна комісія також зберегла жандармський архів, а згодом передала його до окружного суду<sup>4</sup>.

Міський революційний громадський комітет Одеси у перші місяці революції створив Комісію з вивчення архівів колишніх жандармського управління та охоронного відділення, відому за прізвиськом голови як “комісія М. Осиповича”. Працюючи фактично без будь-яких відповідних інструкцій та наказів існуючої влади, а переважно всупереч таким розпорядженням, комісія сконцентрувала і переховувала згадані архіви в Одеській публічній бібліотеці аж до 1920 р.

Відаючи належне всім цим громадським діячам, які врятували для історії архіви репресивного відомства царської Росії, ми маємо погодитися з точкою зору одеських архівістів-професіоналів: діяльність згаданих комітетів та окремих осіб не набула ані державного, ані громадського значення, проводилася без будь-якого плану, а керівники цих комісій, поза сумнівом, віддані справі люди, не були знайомі з методами наукового розроблення історичних документів, не знали навіть азів архівної справи. Тому в Одесі, приміром, єдиним результатом опрацювання жандармських архівів можна вважати складання альбому фотопортретів революційних діячів (за поліцейською картотекою) та журнальну публікацію записок секретних співробітників охоронного відділення. Ці роботи були здійснені вже 1919 р., але їх низький науковий рівень викликав справедливую критику громадськості<sup>5</sup>. Але задля справедливості слід нагадати, що в інших містах не було проведено навіть такого археографічного опрацювання жандармських архівів.

Велике занепокоєння викликала також доля архівів губернських органів царату – канцелярій, столів, присутствій при губернаторі; багатю-

щик архівів дворянських депутатських зібрань, військових частин колишньої царської армії, загрожених у зв'язку з початком масового дезертирства. У складі цих відомчих архівів перебували не лише діловодні документи останнього століття. Так, за повідомленням В. Модзалевського з Чернігова, в архівах місцевого губернського правління знаходилися частини фондів Малоросійської колегії (від 1719 р.), духовної консисторії (документи від 1722 р.), абсолютно не розібрані й не описані<sup>6</sup>.

Найбільша загроза існувала для приватних збірок поміщиків – фамільних та родинних архівів, колекційних зібрань представників землевласницької еліти. Зокрема, лише на Чернігівщині у ході селянських заворушень були розгромлені садиби М. Маркевича (с. Сварков) та П. Дорошенка у с. Баничі, в яких зберігалися великі збірки цінних рукописів та історичних документів. Під загрозою знаходилися багатющі чернігівські архіви й зібрання української старовини графині О. Олсуф'євої (с. Волокитино), графа В. Л. Кочубея (с. Дубовичі). Губернський уповноважений зі збереження культурних пам'яток В. Модзалевський навіть писав у листопаді 1917 р. до першої, у Москву, пропонуючи перевезти найцінніші документи до Чернігова або Глухова й передати їх на тимчасове зберігання до місцевих музеїв<sup>7</sup>. Дивом врятувався влітку того ж року під час розгрому російською армією і пожежі в палаці Сангушків у Славуті маєтковий архів з документами другої половини XVII–XIX ст. На Волині були розграбовані монастирські архіви у Корці та Любарі, фамільні зібрання історичних документів графа Ганського (Миропілля), Зелінського (Головниці) тощо<sup>8</sup>. Під Одесою, у м. Мостовому Вознесенського повіту, знаходилося цінне зібрання книг (понад 20 тис. томів), художніх цінностей та рукописів Б. Ерделі, дійсного члена Одеського товариства історії та старовини. Його розгром почався ще восени 1917 р. і тривав майже два роки. За свідченням одеських архівістів, які інспектували маєток наприкінці 1920 р., доля цього фамільного архіву була найгіршою – загони всіх армій, що перебували в Мостовому, безжалюно палили його, відтак нащадкам залишилася лише мізерна частина історичних документів кінця XVIII–XIX ст.<sup>9</sup>

Трохи кращими були обставини на Полтавщині. Завдяки зусиллям місцевого історика А. Дучинського врятувалися й опинилися у створеному на початку 1918 р. “Історичному архіві Полтавщини” величезні фамільні архіви князів Репніних (с. Яготин), Кочубеїв (с. Диканька) та цілий ряд менших за обсягом архівних фондів<sup>10</sup>. Питання збереження історико-культурного надбання українського народу в першій половині 1917 р. перебувало в центрі уваги громадських комітетів охорони пам'яток культури і мистецтва, в роботі яких брали участь відомі вчені, зокрема, у Києві – М. Біляшівський, у Чернігові – В. Модзалевський. Саме їх заслугою стало збереження переважної більшості тих скарбів, що дійшли



до нас з минулих століть. Крім того, вже на першому своєму засіданні 11 січня 1918 р. Рада Центрального комітету охорони пам'яток мистецтва і культури виступила з ініціативою прийняття спеціального закону про охорону архівів<sup>11</sup>.

Зі створенням за погодженням з російським Тимчасовим урядом у червні 1917 року крайового органу управління – Генерального секретаріату, членами якого стали активні діячі Української Центральної Ради, постало питання про державне опікування архівною справою, долею документальної спадщини нашого народу.

У Генеральному секретарстві (з січня 1918 р. – Народному міністерстві) справ освітніх, очолюваному І. Стешенком, у складі департаменту мистецтв з вересня 1917 р. був створений бібліотечно-архівний відділ. Він складався з трьох працівників на чолі з О. Грушевським – авторитетним ученим, істориком та літературознавцем, учнем В. Антоновича, професором Київського університету св. Володимира. З квітня 1918 р. головою відділу було призначено В. Модзалевського, спеціально запрошеного з Чернігова. На початку 1918 р. четвертим співробітником відділу став О. Баранович. До діяльності архівної секції залучалися також історики М. Василенко, С. Глушко, Н. Мірза-Авак'янц, Д. Онацький, В. Щербаківський. Головні завдання першого в Україні державного органу управління архівною справою полягали в рятуванні наявних архівів, активізації діяльності вже існуючих губернських учених архівних комісій (Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Чернігівської) та заснування нових (зокрема, Волинської), наукове опрацювання архівних документів (складання реєстрів, довідників, описів, публікація архівалій)<sup>12</sup>. Крім того, активно обговорювалися питання створення спеціалізованих архівних установ – Національного музею-архіву війни й революції 1914–1917 рр., про який ішлося у зверненні Всеукраїнської Ради військових депутатів, Бібліотеки-архіву друку, військово-історичного архіву на базі документів частин і з'єднань колишньої російської армії, нарешті – Національного архіву, куди мали потрапити зібрані по різних інституціях та приватних колекціях найцінніші історичні документи. За ініціативою громадськості на місцях виникали спеціалізовані архівні інституції. Найпершою з них слід назвати вже згадуваний “Історичний архів Полтавщини”, створений на початку 1918 р. за рішенням народної (земської) управи, а протягом року навіть профінансований від неї на утримання чотирьох співробітників<sup>13</sup>.

Але наміченим планам не судилося збутися, оскільки на заваді культурним перетворенням стали січневе (1918 р.) більшовицьке повстання у Києві, захоплення його червоними російськими загонами під командою М. Муравйова, потім вступ австро-німецьких військ, які прийшли сюди за умовами Берестейської угоди.

Постійні зміни режимів, бойові дії негативно вплинули не лише на збереженість історичних документів, а й на поточне діловодство центральних установ. Дуже погано збереглися протоколи засідань Великої і Малої Центральної Ради, документи генеральних секретарств та народних міністерств. Так, майже не залишилося наказів військового міністра, через що, приміром, корпусному отаману П. Скоропадському вже у березні 1918 р. було видано посвідчення про відсутність в архіві наказу про його звільнення з військової служби у грудні 1917 р. – “позаяк документи і накази військового міністерства знищені большевиками”<sup>14</sup>.

На окрему увагу заслуговували військові архіви – все діловодство частин і з'єднань Південно-Західного та Румунського фронтів, яке з початком розвитку російської армії опинилися практично без догляду. Ще 11 січня 1918 р. О. Грушевський вимагав від військового міністерства видання спеціального наказу щодо збирання архівних документів з історії світової війни та передавання їх до військово-історичного відділу у Києві<sup>15</sup>. У березні цього ж року побачив світ такий наказ демобілізаційного відділу Генштабу військового міністерства УНР: “Звертаючись до всіх з гарячим закликком зберегти і в свій час здати всі військово-історичні матеріали, аби зберегти для потомків цінні документи, котрі дадуть змогу зробити висновки на будуще і забезпечити покоління від помилок...”. У наказі докладно розписано всі види та категорії історичних документів, які підлягали здаванню: “журнали військових дій, оперативні накази, діла військових подій оперативного, відвітного і розвідуючого характеру..., відчити про санітарне становище військ, суточні та інші картографічні роботи” і т. ін., включаючи матеріали виборних органів, прокламації та фотознімки. Місцем концентрації військово-архівних документів визначалася канцелярія з демобілізації Південно-Західного фронту в Житомирі, а відповідальність за здавання архівів покладалася на військових начальників усіх рангів<sup>16</sup>.

Роль командирів у збереженні документів військових частин дійсно була винятковою, і тому не дивно, що найкраще до нас дійшов архів 34-го армійського (згодом 1-го українського) корпусу, очолюваного П. Скоропадським – знавцем і хранителем архівних документів. Навіть зараз, після передачі в 1930-х роках з України до Москви всіх військових архівів, ми маємо у ЦДАВО України невеличкий фонд самого корпусу та його армійського комітету.

Отже, слід відзначити значну організаційну роботу, розпочату українськими національними діячами в царині архівної справи. Використовуючи як громадські, так і державні важелі, групі представників наукової еліти вдалося врятувати більшу частину архівних скарбів українського народу, закласти підвалини державної структури, що опікувалася архівними зібраннями України, та намітити перші кроки її діяльності. Однак

навіть чи серйозно обґрунтованим є твердження про закладання вже за Центральної Ради підвалин архівної реформи дійсно державного масштабу. На це ще не було часу, та й обставини революційної доби вимагали вжиття негайних заходів до рятування архівів, а не опрацювання засад широкої реформи. До цього можна було приступити лише за умов певної стабілізації суспільного життя і встановлення більш міцної державної влади.

29 квітня 1918 р. відбувся державний переворот, який поклав кінець більш ніж річній добі Центральної Ради, відновив суто українську гетьманську форму державного правління, традиційно пов'язану з опікуванням національною архівною справою. Достатньо згадати гетьманські архіви Богдана Хмельницького, засновника Державного архіву України, Івана Мазепи, чий архів був знищений у Батурині 1708 р., Івана Скоропадського, який відновив гетьманський архів у Глухові, Кирила Розумовського, котрий за рік до своєї вимушеної демісії підписав окрему інструкцію щодо збереження гетьманського архіву. Продовжуючи цю традицію на новому рівні вже у ХХ ст., гетьман Павло Скоропадський також вважав невід'ємним атрибутом кожної суверенної держави національний архів. Він мав власну фамільну збірку, дуже цінну за змістом документів, і постійно дбав про її поповнення у співпраці зі своїми однодумцями та земляками В. Горленком, П. Дорошенком, близьким знайомим та однодумцем В. Модзалевським. Під час Гетьманату П. Дорошенко очолив Головне управління у справах мистецтва та національної культури – абсолютно самостійний підрозділ Міністерства освіти, керівником якого став М. Василенко, що також свого часу був причетний до формування архіву роду Скоропадських. У доповідній записці до уряду про створення Головного управління йшлося про те, що “проектоване відомство по суті своїй повинно бути аполітичним, позапартійним і у своїй діяльності просякнутим лише національною ідеєю. Тому для надання відомству та установам, що входять до його компетенції, повної устійності, особа, яка знаходиться на чолі відомства, має стояти осторонь політики і не має входити до складу Кабінету міністрів, хоча з питань відомства може користуватися правами міністра, відомство ж повинно мати свій особливий самостійний бюджет”. У тій само доповідній містилася вимога щодо негайного створення “Державного архіву з архівами місцевими” та відведення для цієї інституції окремого приміщення колишніх виправно-арештантських відділень по Бібіковському бульвару, розгортання діяльності Археографічної комісії та губернських архівних комісій<sup>17</sup>. Важливою складовою Головного управління став архівно-бібліотечний відділ, очолюваний В. Модзалевським – у 1908–1917 рр. неодмінним помічником майбутнього гетьмана в його архівних розшуках та збиранні фамільного архіву.

Цей вибір був абсолютно бездоганним – В. Модзалевський зміг залучити до вирішення нагальних архівних проблем великий творчий колек-

тив, що складався в першу чергу з відомих українських науковців, а також практиків архівної справи: майбутнього академіка Д. Багалія, професорів Київського університету св. Володимира І. Каманіна, О. Левицького (діячів Київської археографічної комісії), В. Міяковського. Співпрацю з архівно-бібліотечним відділом продовжував і О. Грушевський. Усім їм належить авторство проекту архівної реформи, опрацьованого за доби Української Держави.

Вона передбачала запровадження державної власності на документи, створення Національного (Державного) архіву Української Держави в Києві, мережі губернських архівів та повноважних архівних комісій на місцях. Між цими архівосховищами фонди розподілялися відповідно до їх значення. Губернським комісіям планувалося надати державний статус і функції контролю за станом діловодства у місцевих установах; термін зберігання документів у відомствах передбачався у 50 років<sup>18</sup>.

Як бачимо, цей проект базувався на гнучкому поєднанні державної централізації та повноважень місцевої адміністрації, наслідувань тих форм діяльності, що позитивно зарекомендували себе в попередні роки, і в цілому був вдалішим за відомий російський "ленінський" декрет з архівної справи, в якому взагалі не йшлося про принципи розподілу архівних фондів за їх значенням, створення окремих архівних інституцій. Разом з тим, не можна не підкреслити спільних коренів обох реформ – російської архівної думки кінця XIX ст.<sup>19</sup>

Слід відзначити наявність ще одного (авторського) проекту перетворень в архівній галузі, що належав І. Каманіну, завідувачу єдиного на той час в Україні центрального архіву (при Київському університеті св. Володимира). Цей проект передбачав створення Головного архівного управління, Національного архіву з науковими інституціями при ньому, трьох крайових центральних архівів (у Києві, Харкові, Одесі), губернських і повітових "збірних" архівів<sup>20</sup>. Це свідчило, з одного боку, про нагальну потребу в архівній реформі, з іншого – про готовність української влади такі перетворення здійснити. Ще одним інспіруючим моментом було збудження громадської думки довкола створення національної Академії наук. Автори академічної реформи Д. Багалій, А. Кримський та інші справедливо вважали, що наукова діяльність академії неможлива без архіву та археографічної комісії. У серпні 1918 р., накреслюючи підвалини розбудови історико-філологічного відділення майбутньої Академії наук України, вони писали: "Коли закладається в Києві Національний архів, треба буде також заснувати і археографічну комісію для видавання джерел історії українського народу і пам'яток давньої літератури, насамперед тих, котрі переховуватимуться в цьому архіві"<sup>21</sup>.

Цікава дискусія виникла під час обговорення в Міністерстві освіти питання про приналежність Київської археографічної комісії, яка після

ліквідації генерал-губернаторства лишилися без верховного покровителя і, внаслідок цього, – без матеріальних засобів до існування.

Майбутні українські академіки Д. Багалій та А. Кримський наполягали на підпорядкуванні археографічної комісії новостворюваній Академії наук. Навпаки, І. Каманін доводив, що комісія повинна перебувати при Українському національному архіві; більше того, аналогічні комісії він планував створити і при всіх місцевих архівах. Остаточне рішення винесла комісія з розмежування справ між Міністерством освіти, Головним управлінням у справах мистецтв та національної культури (ГУСМНК) та Академією наук, яка засідала під головуванням П. Дорошенка: “Археографічна комісія повинна бути у відомстві Головного управління”<sup>22</sup>. Майбутні академіки обумовили свою згоду закріпленням за Академією наук певних важелів впливу у вигляді власного членства в комісії<sup>23</sup>. ГУСМНК прийняло і бюджет Археографічної комісії – 110 тис. крб. на рік, з них на видавничу діяльність – 76 500 крб. Але керівництво Археографічної комісії розгорнуло боротьбу проти ГУСМНК, не бажаючи перетворюватися на українську національну установу. Наслідком цієї боротьби став повний занепад археографічної діяльності у 1918–1919 рр.

О. Грушевський, який не полишав співпраці з архівно-бібліотечним відділом ГУСМНК, влітку 1918 р. взяв участь у розробленні Статуту Українського національного архіву. За його задумом, це мала бути авторитетна державна наукова інституція, що зберігає історичні документи, веде активне використання архівної інформації, розробляє науковий апарат до документів, видає архівні джерела. Відповідно до змісту документів архів мав поділитися на п'ять відділів: сучасний, старих справ (до XIX ст.), Київський архів давніх актів, обласний (ліквідованих установ) та церковний<sup>24</sup>.

Це були плани на майбутнє; але за Гетьманату вдалося здійснити і реальні кроки. Зокрема, суттєво збільшилися асигнування на утримання Київського центрального архіву давніх актів, було підшукано відповідне приміщення для майбутнього Державного архіву, йшлося вже про конкретне заснування Волинської губернської архівної комісії та архіву при ній у м. Острозі. Цей край найбільше постраждав від війни та анархії, мав надзвичайну кількість першорядних відомчих і приватних архівів; історичні документи тут вимагали пильної уваги та захисту<sup>25</sup>.

При самому архівно-бібліотечному відділі зусиллями В. Міяковського та Ю. Іванова-Меженка було засновано збірку архівних матеріалів про культурно-громадське життя під назвою “Літературний архів”. Він складався з відділів автографів видатних українських митців, їх автобіографій, бібліографії та іконографії<sup>26</sup>.

У підпорядкування ГУСМНК офіційно перейшли Чернігівська та Полтавська губернські архівні комісії, які продовжували активну діяль-

ність і в складних умовах 1918 р.<sup>27</sup> Формально зберігав свою незалежність “Історичний архів Полтавщини”, що продовжував функціонувати при губернській управі під керівництвом того ж К. Ляховича.

Проте найбільших досягнень гетьманський режим мав у галузі організації поточного діловодства, внаслідок чого нині ми маємо практично повноцінну джерельну базу цього періоду української історії. Приклад у цьому надавав сам П. Скоропадський як голова держави. Вже за кілька днів по встановленні гетьманського правління, 8 травня 1918 р., при Державній генеральній канцелярії, яка перебувала у підпорядкуванні Державного секретаря, був заснований Науковий архів. Його завідувачем став сотник М. К. Пільденгаген-Виговський, підосавул з особливих доручень при гетьманові. Одночасно він вів і Державний хронограф – офіційну хроніку Української Держави.

Особливі завдання нової архівної установи були доведені до всіх міністерств і відомств у липні. Тоді Генеральний писар І. Полтавець-Остриця підписав обіжник, згідно з яким “усі грамоти, акти і інші документи з оригінальною підписью Ясновельможного пана Гетьмана всія України, по мінованію в них потрібності, належить, не затримуюя, в цілях їх сховання надсилать для здачи під розписку завідуючому Вченим архівом при Генеральному писареві”<sup>28</sup>. З цього випливало, що згаданий архів був задуманий як зібрання особистих паперів гетьмана, на зразок нинішніх президентських бібліотек у США. Сам гетьман, як свідчать спогади одного з його начальників штабу, генерала Стеллецького, приділяв надзвичайну увагу роботі з документами. П. Скоропадський спеціально виділив у своєму досить напруженому денному розпорядку час від 11-ї години вечора до 3–4-ї ранку для роботи з листами, зверненнями, доповідними та законопроектами. Бували дні, коли лише для перенесення цих паперів до гетьманського кабінету виділялися два працівника канцелярії. Після перегляду главою держави документи потрапляли до начальника штабу, розподілялися по відділах управлінь і згідно з резолюцією гетьмана направлялися до відповідних міністерств або ж, у разі потреби, за ними складалися особливі доповіді-конспекти для наступної особистої доповіді начальника штабу гетьману<sup>29</sup>. Така досить чітка система проходження документів через центральні установи забезпечувала прийняття зважених управлінських рішень на найвищому рівні. Однак ідея “гетьманського архіву” просто не мала часу для втілення, і більшість документів з підписом та резолюціями гетьмана не встигли за сім з половиною місяців завершити свій діловодний цикл і тому не потрапили до вищезгаданої спеціалізованої архівної установи.

Досить чіткою була й система роботи з документами у міністерствах, відомствах, Державному Сенаті. Все це виправдало себе, і нині, понад 80 років по тому, маємо в Україні майже 40 повноцінних фондів центральних

установ та організацій новітнього гетьманату. Серед них фонди 16 міністерств (у тому числі трьох реформованих національних міністерств), Ради міністрів (насправді архів Державного секретаря, оскільки саме його відомство протоколювало засідання уряду), Державного контролю, Сенату та Генерального суду, Хлібного бюро, Державного земельного банку, дипломатичних представництв, військових установ, губернських старост тощо. На жаль, наступна доба, Директорії, з її ідеологічними пріоритетами завдала цій дбайливо зібраній архівній базі Української Держави відчутного удару, і більшість паперів самого Скоропадського, архіви його власного штабу, Генерального писаря, Державної канцелярії були втрачені, як здається, – безповоротно. Збереглися лише опосередковані свідчення, що частина службового листування гетьмана влітку 1919 р., у розпал українсько-польської війни, перебувала у фондах Військово-історичного музею на території Галичини під особистою опікою директора музею О. Благодира<sup>30</sup>.

Відносно короткий період Української гетьманської держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) виявився досить плідним з огляду на проведені заходи з архівного будівництва. Були опрацьовані й чітко сформульовані засади архівної реформи, яка передбачала проголошення державної власності на архівні документи, створення мережі архівних установ (від Національного архіву до місцевих архівів); губернським архівним комісіям надавався державний статус, серйозна увага приділялась археографічній роботі. Вживалися заходи щодо державної підтримки існуючих архівів (Київський центральний архів давніх актів) та створення нових установ (Національний архів, Волинська архівна комісія). Ці напрацювання, безперечно, склали необхідне науково-методологічне підґрунтя подальшої розбудови української архівної справи. Можна без перебільшення стверджувати, що, хоча основні засади архівної реформи у загальному плані були сформульовані ще російськими вченими XIX ст. М. Калачовим та Д. Самоквасовим, їхнє пристосування до реалій української національної держави було своєрідним і вдало поєднувало раціональні централізаторські підвалини з демократичними принципами місцевого самоврядування та ініціативи. Російська радянська архівна реформа – “ленінський декрет” 1918 р., що мала ті самі коріння, пішла принципово іншим – жорстко-централізаторським шляхом, більш природним для більшовицької диктатури. Тому не може викликати заперечень твердження, що період Гетьманату був найпліднішим у розвитку національної архівної справи.

Повалення в грудні 1918 р. Гетьманату, яке стало наслідком збігу багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників, перервало цю плідну роботу. Хоча Головне управління у справах мистецтв та національної культури МНО продовжувало своє існування (щодо нього важко було висунути звинувачення в антинародній та проросійській діяльності, які лунали

проти більшості інших міністерств і відомств Української Держави), але П. Дорошенко відійшов від керівництва ним із зрозумілих причин. В. Модзалевський лишився керівником архівно-бібліотечного відділу, проте був змушений доводити новій владі необхідність архівної реформи. Він намагався врятувати те, що ще можна було врятувати: зібрати у відділі архіви Державної варті, освідомчих бюро, штабу гетьмана, перетворити Київський центральний архів на Національний, підпорядкувати Головному управлінню також Харківський історичний архів<sup>31</sup>, але всі його зусилля були марними.

Вже на початку лютого 1919 р. російські радянські війська вступили до Києва, а Директорія була змушена перебраться до Вінниці. Рада міністрів УНР під головуванням В. Чеховського при міністрі освіти І. Огієнку лише встигла підписати кілька постанов щодо фінансування архівів<sup>32</sup>, але вже не змогла їх виконати. Період перебування Директорії у Києві позначений і певними кроками щодо політичного використання архівних документів гетьманської адміністрації. У зв'язку зі створенням Верховної слідчої комісії, що мала довести "злочини" гетьмана П. Скоропадського та уряду Української Держави, по міністерствах і відомствах провадилася вилучення службових паперів. Частина з них у січні 1919 р. друкувалася на сторінках київської преси, зокрема, постанови Ради міністрів Української Держави від листопада–грудня 1918 р. про виділення коштів для російських антибільшовицьких формувань, на потреби німецьких військ тощо. Це був перший досвід агітаційно-політичного використання архівних документів, згодом підхоплений більшовиками у їх боротьбі з українськими національними силами.

Вимушені мандри Директорії УНР на захід на початку 1919 р. (м. Вінниця, Рівне, Радивилів) позбавили її можливості впливати на архівне будівництво навіть на цій території.

Лише відтоді, як республіканський український уряд та державні органи більш-менш стало осіли в Кам'янці, столиці Подільської губернії, можна вести мову про реальні дії щодо рятування архівних скарбів. Науковою базою цього етапу (1919–1920 рр.) став відкритий ще за Гетьманату Кам'янець-Подільський державний університет, головними промоторами якого були ректор І. Огієнко та університетська професура (П. Клименко, П. Клепацький та ін.).

Зрозуміло, що за умов воєнного часу на перше місце знов висунулася проблема забезпечення збереженості архівних документів на цій обмеженій українській території, дуже багатій на цивільні та військові архіви XVIII–XIX ст. Проте тут у попередні часи навіть не існувало губернської архівної комісії, тому розбудову архівної справи доводилося починати з обліку, захисту та концентрації джерельних багатств. Уже у квітні 1919 р. Подільське губернське земство (народна управа) ініціювало питання



створення наукового архіву в Кам'янці та збирання архівних документів “у державних, громадських установах і у частних осіб”<sup>33</sup>. До вище згаданого архіву мали потрапити жандармські фонди, архіви колишнього окружного суду та губернського правління, дворянського депутатського зібрання. Серйозне занепокоєння викликав стан збереженості консисторського архіву, військових документів та приватних зібрань. Так, були розграбовані колекції графа Потоцького в Антонинах, зібрання Холеневського в Янові, Ярошинської в Купах. З місцевих установ поступово “зникали” архівалії XVII–XVIII ст. – нищилися, продавалися як обгортковий папір, вивозилися поза межі України<sup>34</sup>. Прийняті навздогін постанови українського уряду щодо уваги до архівних документів не могли розв'язати цієї проблеми. Вони й самі передбачали можливість утилізації архівалій. Так, наприкінці липня 1919 р. міністр народної освіти Н. Григорієв підписав постанову про створення особливих комісій по всіх відомствах, завданням яких ставало “дати найбільшу змогу звільнити архіви від непотрібного матеріалу”; на утилізацію була потрібна формальна згода Архівної комісії МНО<sup>35</sup>.

Ця комісія стала новим “міжвідомчим науково-дорадчим пам'яткоохоронним органом”, підзвітним особисто міністру. На чолі її став професор П. Клименко, який на той час уже керував Відділом охорони пам'яток старовини і мистецтва при ГУМНК. До складу комісії увійшли представники провідних міністерств, земства, наукової громадськості (професура Кам'янець-Подільського університету)<sup>36</sup>. Проте на практиці виділення архівних документів для утилізації відбувалася без необхідного погодження, і паперова фабрика Лідії Коцебу (“Совий Яр”) набула жахливої слави “архівного молоху”, який поглинав тисячі тонн архівних документів з державних, церковних та приватних зібрань. П. Клименко з болем писав у статті “Архівна справа на Україні”: “Тепер Український Уряд вступив на шлях державного використання архівів. Міністерство народнього господарства переробляє архівні документи на папір. Міністерство внутрішніх справ обіжником примушує установи постачати їх архіви яко сирівець для паперових фабрик. Міністерство преси та інформації думає з архівів поробити державні установи для інформації, а Головне управління мистецтв та національної культури пише до всіх урядів заяви, аби державними заходами припинено нищення архівів”<sup>37</sup>.

Цю статтю керівника архівного відділу було вміщено в першому українському спеціалізованому журналі культурологічно-пам'яткоохоронного профілю, що вийшов друком у Кам'янці-Подільському за редакцією П. Клименка, І. Кривецького, О. Назарука – відомого галицького політичного діяча, на той час керівника управління преси й пропаганди уряду УНР, коштом уряду Західної Облaсті УНР. Попри те, що певна частина матеріалів журналу (дві статті) висвітлювала архівні проблеми,

нам здається доволі сміливим визнання цього часопису номером першим української архівної періодики<sup>38</sup>.

Крім участі у виданні “Української старовини”, на карб архівної комісії МНО цього періоду слід віднести розробку за допомогою юрисконсульта міністерства М. Альтера проекту Закону “Про охорону пам’яток старовини і мистецтва” (вересень 1919 р.)<sup>39</sup>.

На жаль, Закону не судилося бути затвердженим, а тим більше – виконаним. Замість нього Головний отаман С. Петлюра підписав наказ по військовій офіції від 6 жовтня 1919 р. про охорону військово-історичних та архівних документів, що мають державне і громадське значення<sup>40</sup>. Тривала робота над статутом Національного архіву, проте створення його поза Києвом було неможливим. На засіданнях комісії охорони пам’яток розглядалися також питання заснування губернських архівних комісій, але влада Директорії практично не поширювалася на інші губернії, крім Подільської.

Реально в Кам’янці-Подільському існували лише науковий архів університету (до нього потрапили жандармські фонди та архів губернського дворянського зібрання), військово-історичний архів (у приміщенні т. зв. “турецької фортеці”), залишки архівів колишньої губернської канцелярії (в аварійному будинку губернського правління) та консисторського архіву, який сама Подільська духовна консисторія продавала на фабрику Л. Коцебу, намагаючись таким чином віднайти кошти для підтримання свого існування. Комісія змогла врятувати лише його частину<sup>41</sup>.

Наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. становище цих архівів значно погіршилося у зв’язку з виїздом з Кам’янця більшості авторитетних діячів культури. Військове відомство докладало всіх зусиль для збереження хоча б військових архівних документів, рахуючи їх у кількості до 7 тис. пудів. Від Головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка вимагалось створення будь-якого “урядового технічного апарату, який дбав би про захист архівів і фортеці”<sup>42</sup>. На це прохання І. Огієнка навіть виділив певні кошти, проте це не призвело до покращання становища, і П. Клименко вже як Голова Подільського товариства охорони пам’яток інформував І. Огієнка про зникнення цих грошей перед виїздом польської залоги з фортеці<sup>43</sup>.

Наступний етап в історії архівної справи доби Директорії, яка після поразки спільного українсько-польського походу на Київ остаточно втратила в листопаді 1920 р. контроль над українською територією, пов’язаний зі спробами врятувати найцінніші документальні матеріали переважно 1917–1920 рр. шляхом їх вивезення за кордон та концентрації у відповідних емігрантських інституціях. З моменту виїзду за межі України самої Директорії й Головного отамана С. Петлюри більшість військових, політичних, державних установ та організацій також змушена була залишити територію України, намагаючись вивезти з собою основні доку-

менти про власну діяльність. Виникало цілком природне питання щодо місця їх концентрації, адже емігрантський побут не сприяв забезпеченню їх довготривалого зберігання. До того ж, підписання Ризької угоди в лютому 1921 р. поклало край легальному перебуванню українських організацій на території, відданій Польщі за мирними умовами.

Ініціатива в цьому питанні виходила від Генерального штабу військ УНР, при якому діяв військово-історичний відділ. Досвід його роботи протягом першої половини року свідчив на користь необхідності заснування спеціалізованої архівної установи, і у квітні 1921 р. Генштаб порушив перед військовим міністром питання щодо створення Головного військово-історичного архіву. Хоча переважну частину його фондів мали скласти “історичні матеріали без винятку всіх військових частин та інституцій”, автори проекту не залишили поза увагою й документи іншого характеру. У пояснювальній записці до цього проекту його автори писали: “Поскільки вимагатимуть обставини і буде можливим, Архів дбатиме про перебрання для схоронення і невійськових важливих документів: універсалів, декларацій, нот, трактатів і т. ін. При допомозі спеціальних органів Військово-історичної управи Генерального штабу Архів буде збирати для схоронення всі історичні матеріали відродження України і за старі часи: відозви, оголошення, газети, журнали, ріжні періодичні і неперіодичні як українські видання, так і неукраїнські, присвячені українським питанням цілим своїм змістом чи поодиноким статтями, а також різні історичні речі музейного характеру, для чого при Архиві буде спеціальний музейний відділ<sup>44</sup>. Універсалізм цього архіву підкреслювався можливістю його перейменування згодом на “Національний український архів”, а також розміщення його у Львові, при помешканні Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Цей факт наводить на думку про генетичне походження нового закладу від Військово-історичного музею, що існував ще в 1919 р., мав велику архівну збірку і певну частину цих фондів зберігав саме у Львові. Віце-директором згаданого музею був М. Обідний, у 1921 р. – керівник військово-історичного відділу Генштабу. Він же підготував усі установчі документи щодо створення Головного військово-історичного архіву. Є відомості, що вже влітку 1921 р. архів на чолі з М. Обідним почав функціонувати, активно збираючи архівні документи військових частин та інституцій, а також інших фондоутворювачів. Серед осіб, які віддавали документи на зберігання до цього архіву, можна назвати відомих державних та військових діячів І. Огієнка, М. Падалку, М. Садовського, І. Шендрика. За півроку свого існування (станом на 1 січня 1922 р.) Головний військово-історичний архів зібрав майже 3 тис. одиниць зберігання документів та музейних експонатів. Місцем його первісного розміщення був Тарнів (центр осідку Ради Республіки). Згодом остаточним місцем його перебування стала Прага, де розмістилася також

інша архівна інституція УНР в екзилі – Музей-архів визвольної боротьби, заснований 1 вересня 1921 р. спеціальним законом УНР – з яким він остаточно злився у 1920-х роках<sup>45</sup>.

Таким чином, можна стверджувати, що період Директорії УНР в історії архівної справи був пов'язаний із намаганням урятувати архівні документи від загибелі у складних умовах воєнних дій, отаманщини та анархії. Вже не йшлося про засади її реформування, а лише про виживання архівів на території, підвладній республіканському уряду чи його уповноваженим. Після вимушеного залишення території України діяльність певних архівних установ, створених для зберігання документів доби визвольної боротьби, тривала на еміграції. Самовіддану працю архівістів цих інституцій засвідчує наявність архівних документів згаданої доби в українських архівних зібраннях центрального та регіонального значення. Одночасно це промовисто засвідчує, що заходи, вжиті Директорією УНР щодо збереження архівів, усе ж мали певний успіх.

\* \* \*

Стан архівів у Радянській Україні в цей само період істотно не відрізнявся від описаного вище. Тривала військова боротьба – проти війська УНР, російської Добровольчої армії А. Денікіна, згодом – П. Врангеля, польських інтервентів. Постійні селянські повстання призводили до нищівних втрат великої частини архівних документів, особливо ж приватного походження. Так, за інформацією, зібраною архівістами Сумщини в середині 1920-х рр., на початок ХХ ст. в окрузі знаходилися значні фамільні зібрання: у с. Хотені, маєтку Строганових, зберігався архів сумського полковника Кондратьєва з документами XVII–XVIII ст.; у с. Михайлівці, маєтку Капністів, – архів наказного гетьмана П. Полуботка з листами й універсалами гетьманів І. Брюховецького, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, з документами ранішої доби (від початку XVII ст.); у с. В. Бобрику – архів поміщика Рахманова з 1718 р.; у Славгороді – архів Корсакових і князя Голіцина з 1686 р.; у Старому Селі – архів родини Зборомирських з 1642 р.; у Писарівці – архів Савича з 1672 р. тощо. На державне зберігання пощастило прийняти лише незначну кількість цих цінних для історії зібрань, приміром, з Хотенського архіву було врятовано тільки невеликі залишки зібрання, описаного Д. Мілером у 1900 р.<sup>46</sup> На Чернігівщині, колись багатій на фамільні архіви, практично не вдалося врятувати жодного: за свідченням чернігівських архівістів, “їх знищено без винятку”. Збереглися лише частина надзвичайно цінної фамільної збірки графів Милорадовичів, архіви Бакуринських, Шираїв, Чорнолуських, Забіл за кінець XVII–XIX ст. У Білій Церкві вже в 1920 р. дуже постраждало зібрання графів Браницьких від червоноармійців та місцевих жителів<sup>47</sup>, і в 1920-х рр. архівісти даремно розшукували в окрузі “помещицькі архіви”. У 1919 р. від справжніх “архівних погромів”

потерпали приватні архіви польських магнатських фамілій на Вінниччині. Практично загинули маеткові архіви на Харківщині, зокрема в Ізюмському й Старобільському округах<sup>48</sup>, на Катеринославщині. Невідомних втрат зазнали конфесійні архіви – монастирів, церков, органів духовного управління. Приміром, у 1927 р. білоцерківські архівісти звітували ЦАУ, що “з церковних архівів багато знищено в 1917–1921 роках”<sup>49</sup>.

Від військових дій та змін влади потерпали не лише приватні та конфесійні архіви. Приміром, після відходу з Києва Директорії згоріла значна частина архіву генерал-губернатора і губернського статистичного комітету. Значно страждали й архіви діючих установ, що викликало появу хрестоматійно відомого свідoctва про охорону архіву управління Київської шкільної округи, підписаного М. Щорсом 8 лютого 1919 р., розпорядження про передачу документів всіх урядових та громадських інституцій Центральному історичному архіву Полтавщини тощо<sup>50</sup>. Ще до офіційного перенесення столиці УСРР до Києва у березні 1919 р. серед інших інституцій Наркомосу тут почало діяти Архівне управління, яке приймало фонди ліквідованих установ минулого режиму та реєструвало ті з них, що не можна було прийняти за браком місця для зберігання. Такий реєстр від 26 лютого 1919 р. містить більш як 80 фондів державних установ, навчальних закладів, судових, фінансових інституцій, громадських організацій, культових установ, у тому числі Архів давніх актів Київської археографічної комісії, нотаріальний архів тощо<sup>51</sup>. Спадковість діяльності архівно-бібліотечного відділу в роботі архівного управління, забезпечена керівництвом В. Модзалевського, позитивно вплинула на стан архівної справи у Києві. Але не вдалося обійтися без суттєвих втрат: за більшовиків була ліквідована Архівна рада – дорадчий громадський орган при архівно-бібліотечному відділі, очолюваний академіком Д. Багалієм. Все ж таки, розраховуючи на державно-творчий потенціал нової влади, В. Модзалевський подав на розгляд Наркомосу УСРР доповідну записку про створення Всеукраїнського центрального архіву – “такого центрального місця, де могли бути розміщені, впорядковані і представлені для наукової розробки архівні скарби України”. З метою врятування архівів “старих канцелярій” він пропонував “негайні та енергійні заходи аж до переведення всіх архівів, починаючи з покинутих і лишився по ліквідації установ без господарств, до одного центрального місця”<sup>52</sup>. Лише для того, щоб провести омріяну архівну реформу через вищі радянські органи, В. Модзалевський особливо підкреслював її подібність до російського “ленінського” декрету, необхідність створення “єдиного архівного фонду” на кшталт російського тощо. Проте це не принесло бажаних результатів. Керівні радянські особи були не в змозі подолати “пам’яткоохоронні” стереотипи в осягненні завдань архівної справи, що підкреслювалося підпорядкуванням Архівного управління Всеукраїнському

комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС) НКО як його архівного відділу. Те ж спрямування носив і єдиний декрет РНК УСРР 1919 р., частково дотичний архівній справі: "Про передачу історичних пам'ятників і предметів мистецтва до відання Народного комісаріату освіти УСРР"<sup>53</sup>. Сфера впливу центрального радянського уряду України у 1919 р. поширювалася в основному на Київ та його околицю; більшість існуючих центрів була зоною військових дій, селянських повстань, впливу місцевих ватажків більшого або меншого масштабу. Документально зафіксована діяльність "Історичного архіву Полтавщини", який поповнився архівними документами із сейфів полтавських банків, приватними архівними збірками князів Репніних (з Яготина) та Кочубеїв (з Диканьки), перевезених місцевим істориком А. Дучинським<sup>54</sup>. Окремі кроки щодо охорони архівів ліквідованих установ здійснювалися в Черкаському та Рівненському повітах, але ця практика не набула характеру системи навіть у таких великих містах, як Одеса, Катеринослав, Миколаїв та ін.

За цих умов Архівний відділ міг лише розробляти проекти загальноукраїнської реформи архівної справи без надій на її втілення і безпосередньо керувати тими архівами, що знаходилися в місті. З лютого по серпень 1919 р. В. Модзалевський подав до вищих радянських органів принаймні п'ять законопроектів та доповідних записок щодо реформування архівної справи, створення Всеукраїнського центрального (головного) архіву в Києві та його штати. Найостанніший за часом (липень 1919 р.) проект декрета РНК УСРР передбачав проголошення народної власності на архівні документи, створення Всеукраїнського архівного фонду та аналогічних губернських, самостійного Головного архівного управління, Всеукраїнського головного архіву, а також губернських і повітових загальних архівів, Головної і губернських архівних рад, 50-річний термін зберігання документів у відомствах тощо – тобто майже все, що було сформульовано ще за Гетьманату, але досі не втілювалося у життя<sup>55</sup>. Сам В. Модзалевський оцінив згодом свою діяльність за радянських часів так: "топтание на месте и тошнотворная жвачка, в которую силой обстоятельств обратилась разработка и проведение архивного закона", а своє ставлення до цього як "отчаяние"<sup>56</sup>.

Натомість звіти архівної секції фіксували реальний стан роботи: реєстрацію, приймання, попереднє розбирання київських архівів<sup>57</sup>. В. Міковський згадував пізніше: "За часи більшовиків робота архівного управління перейшла виключно на охорону архівів і перевезення їх до управління. Всі ліквідовані установи передавали свої справи управлінню. Архівний фонд став при ньому хутко поповнюватися. До архівного управління таким чином було долучено справи міністерства культів, дівочого інституту, міщанської управи, частина архіву військово-окружного суду, фабричного інспекторату, шкільної округи.

В відання управління, крім того, були взято архіви губернського правління, присутствія по селянських справах, духовної консисторії, духовної академії, семінарії, земської управи та всіх судових органів. За цілість цих архівів, особливо судових, довелося вести невпинну боротьбу, на що марно витрачався час, гроші і людські сили. І хоч більшовики відпускали на архівну справу значні суми, поставити її так, як слід, було неможливо, бо тільки ліквідувалося одне непорозуміння, починалося друге<sup>58</sup>. Проте й тут не йшлося про будь-яке архівне життя на провінції за радянського режиму в 1919 р.

Лишаючи Україну під тиском війська УНР, селянських повстань та білогвардійської Добровольчої армії, більшовики намагались вивезти з собою якомога більше документальних свідчень свого господарювання. Особливо це стосувалося документів ВУЦВК, РНК УСРР, партійних архівів КП(б)У. Рішенням ЦК КП(б)У від 19 серпня 1919 р. евакуація партійних архівів покладалася на О. М. Коллонтай, на той час наркома пропаганди УСРР (завідувачки відділу пропаганди ВУЦВК)<sup>59</sup>. Їх було відправлено на Гомель агітаційним поїздом Наркомату “Пам’яті жертв революції”, а звітти – на Брянськ, 10 вересня поїзд прибув до Москви<sup>60</sup>. Серед них був і архів самого Наркомату пропаганди, проте, на відміну від ряду інших фондів, він не повернувся в Україну в 1920-х рр. Сліди його губляться в Москві.

Частина діловодних документів радянських установ за 1919 р. (Наркомату закордонних справ, ВУЧК, інших центральних відомств, губернських та повітових установ Волині, Київщини, Херсонщини і Чернігівщини), а також комітетів КП(б)У, що поступово евакуйовувалися слідом за цими установами на північ, була залишена в Чернігові і лише дивом вже 1924 р. віднайдена там губархом як купа макулатури в залишеному будинку. Тільки тоді їх вдалося розібрати й передати до відповідних архівів<sup>61</sup>.

Інша доля спіткала архіви Наркомосу, Наркомпраці, соцзабезу, губвиконкому і навіть частину документів Всеукраїнської надзвичайної комісії – вони потрапили до Архівного управління наприкінці 1919 р., після звільнення Києва від денікінських військ. Саме архівне управління в Києві у другому півріччі 1919 р переживало не найкращі часи. Білогвардійська адміністрація в конфлікті, що розгорівся у жовтні 1919 р. між Головархом та Комітетом по охороні пам’яток історії та мистецтв при Університеті св. Володимира, очолюваним М. Довнар-Запольським, взяла сторону останнього. Управління було оголошене більшовицькою установою і 15 жовтня офіційно розпущене. Натомість Комітет охорони пам’яток не зробив жодних кроків в архівному будівництві, висунувши лише ідею створення “Управління архивов упраздненных учреждений” і не довівши її до реалізації<sup>62</sup>.

Лише з поверненням більшовиків в Україну цей негативний вплив українофобської професури Університету св. Володимира в архівній справі вдалося подолати і відновити діяльність центрального архівного органу. Але, оскільки новою радянською столицею УСРР був проголошений "пролетарський" Харків, і всі вищі республіканські органи мали осідок там, з'явилася шкідлива двоцентровість. Досвідчений центральний архівний апарат на чолі з В. Модзалевським (до його смерті у серпні 1920 р.) та В. Міяковським лишився у Києві; у Харкові почав наново формуватися апарат архівної секції ВУКОПМІСу на чолі з Д. Багалієм та Є. Івановим, завідателем Харківським історичним архівом при університеті. Така двоцентровість відбилася й на намічених планах роботи. Архівна секція, що займалася здебільшого м. Харковом та губернією (концентрацією та обстеженням архівів ліквідованих установ, охороною діючих архівів)<sup>63</sup>, створила у лютому цього ж року на основі жандармських фондів Слобожанський архів революції і підпорядкувала собі згаданий Харківський історичний архів<sup>64</sup>. Київське архівне управління знову зайнялося реєстрацією архівів, що залишилися, та охороною існуючих архівів по м. Києву. До березня 1920 р. ним було зареєстровано понад 50 архівних установ<sup>65</sup>.

У першій половині 1920 р. у Києві було здійснено спробу відновити колишню Архівну раду як дорадчий комітет з представників УАН, Українського державного університету та Університету св. Володимира, Центрального архіву давніх актів, Археографічної комісії, Українського наукового товариства, Товариства Нестора-Літописця та архівного управління. Головою ради був В. Модзалевський, а членами такі авторитетні вчені, як О. Грушевський, І. Каманін, О. Левицький, Є. Перфецький, В. Романовський, В. Базилевич, С. Дуброва, В. Міяковський, М. Ткаченко<sup>66</sup>. Є відомості про діяльність ради з розробки проектів положення і штатів Українського головного архіву та участь в охороні архівів ліквідованих установ під час польської окупації Києва у травні 1920 р.<sup>67</sup>

Тяжка хвороба і смерть голови ради В. Модзалевського на певний час призупинила її діяльність. Восени 1920 р. новим головою Архівної ради було обрано академіка М. Василенка, який досить енергійно взявся за справу піднесення авторитету та суспільної значущості архівів. Він намагався встановити постійний зв'язок з Харківською секцією, керованою Д. Багалієм, скликати у Києві з'їзд архівних діячів, отримати значний кредит від УАН на розвиток архівної справи і взагалі збільшити вплив Академії наук на київські архіви<sup>68</sup>.

Значної шкоди архівам Правобережжя та Київщини завдала радянсько-польська війна 1920 р. У самому Києві працівникам Архівного управління доводилося вдень і вночі охороняти приміщення колишніх судових архівів від реквізиції військовою владою. На Волині (на теренах



сучасної Житомирщини та Рівненщини), де точилися бої, значно постраждали фамільні архіви польсько-литовських магнатів. Уже згадуваний Славутський архів Сангушків був вивезений польською адміністрацією, а його частина загинула під час бойових дій<sup>69</sup>. Усе це свідчило про слабкість, а здебільшого відсутність місцевих архівних органів.

Архівні секції відповідно до “Тимчасового положення про архівну справу” Наркомосу УСРР від березня 1920 р. мали створюватися при всіх губернських комітетах охорони пам’яток історії та старовини; їм належало право збирати всі архівні документи, “не потрібні для поточного діловодства”, а також “бездоглядні архіви”<sup>70</sup>. Проте відомостей про створення мережі губернських архівних секцій практично немає. Приміром, у Полтаві функції архівної секції виконував “Історичний архів Полтавщини”.

Значно складнішою була обстановка в Одесі, де існували кілька керівних архівних органів. Наказом губревкому від 20 березня 1920 р. № 17 було оголошено про створення єдиного обласного архівного фонду, розпорядником якого стала музейна секція губвідділу народної освіти, а згодом – обласне управління архівною справою, підпорядковане тій само музейній секції<sup>71</sup>. На його чолі став професор Ю. Оксман, а співробітниками були професори М. Слабченко, А. Флоровський, Є. Трифільєв. Але, поряд з цим, ще раніше була організована Комісія з вивчення революційних архівів м. Одеси та губернії при губвідділі юстиції – правонаступниця вже згадуваної “комісії М. Осиповича” з досить широкими повноваженнями: “а) облік та систематизація революційних справ і документів, розкиданих по архівах м. Одеси та губернії; б) описування й вивчення їх; в) друкування найважливіших документів та видання самостійних праць з історії революційного руху в Росії; г) друкування альбомів політичних діячів; д) популяризація найважливіших революційних матеріалів серед широких мас населення; е) влаштування “Музею Революції”. Хоча у статуті комісії і підкреслювалося, що вона є секцією обласного архіву, але ж право вільного та необмеженого доступу до всіх архівів, як і можливість вилучення будь-яких архівних документів<sup>72</sup>, підкреслювали надзвичайний характер діяльності комісії. У квітні 1920 р. на додаток до цього за ініціативою губпарткому КП(б)У утворилася Центральна міжвідомча комісія з концентрації й розробки історико-революційних матеріалів, яка діяла при губнаросвіті і була пов’язана з обласним архівним управлінням лише через представництво двох його працівників, як і представників інших дотичних інституцій, у комісії. Права ж Центральної комісії були дуже широкими і включали облік, охорону та збирання всіх історико-революційних документів (діловодних, приватних, друкованих), створення архіву та музею революції на базі цього документального зібрання, їх описування та публікацію тощо. Крім того, передбачалося створення і місцевих структур Центральної комісії<sup>73</sup>. Певним позитивним

моментом стало обрання головою і секретарем комісії відповідно голови обласного архівного управління професора Ю. Оксмана та архівіста І. Маяковського<sup>74</sup>.

Комісія працювала досить активно (у 1920 р. відбулося понад 20 засідань) і завдяки своєму міжвідомчому статусу, участі в ній завідувачів губвідділу народівити Я. Ряппо (майбутнього заступника наркома освіти УСРР), губюсту І. Хмельницького та ряду інших авторитетних одеських діячів спромоглася вирішити кілька дуже важливих питань архівного будівництва, у першу чергу щодо взаємин з іншими відомствами. Найважливішим з них було військове відомство, у розпорядженні якого перебували значні архіви Румунського фронту часів Першої світової війни та Української революції; їх вивченням займалася науково-архівна комісія, підпорядкована Головному штабу РСФРР. Професор А. Флоровський, працівник обласного управління архівною справою, завдяки авторитету Міжвідомчої комісії зміг домовитися з одеським військомом про спільне опрацювання цих архівів і виділення з них тієї частини, що залишалася в Одесі на постійне зберігання<sup>75</sup>.

Загалом питання про можливе безпосереднє підпорядкування одеських архівів Головархіву РСФРР постало восени 1920 р. у зв'язку з візитом до Одеси його інспектора О. Сомова, відрядженого спеціально для організації вивезення з України архівних документів. Останній дуже наполягав на тому, що у Харкові нічого, крім проектів, немає, а в око йому кидається "небажаний сепаратизм і боязнь надати центру матеріали українських архівів". На засіданні міжвідомчої комісії рішучу відсіч московському емісару дав М. Слабченко, наголосивши на організаційному зв'язку одеських архівних органів з Харковом, а не Москвою, і виступаючи проти будь-яких вивезень історичних документів з України<sup>76</sup>.

В інших регіонах України проблема створення місцевих архівних установ вирішувалася ще складніше. Навіть у наступному, 1921 р., за даними Головарху УСРР, працювали лише чотири архівні секції з одинадцяти, що мали існувати згідно з тогочасним адміністративним поділом України<sup>77</sup>.

На додаток до цього адміністративного безладу вже у лютому 1920 р. до проголошених архівних установ додався ще один повноважний державний орган, формально не архівний, але такий, що мав вирішальний вплив на долю архівних документів. Ідеться про Особливу комісію Всеукраїнського революційного комітету у складі представника ревкому Бутвіна, Д. Багалія та Маковського, уповноваженого з відновлення паперової промисловості в Україні. Завданням цієї комісії (згодом Особливої всеукраїнської архівної комісії) було "використання всіх радянських, колишніх державних, громадських та приватних архівів" для потреб паперової промисловості. Відповідною постановою Всеукрревкому всім установам

і приватним особам належало негайно зареєструвати наявні у них архіви і чекати надходження від ОВАК “точного порядку використання архівів”<sup>78</sup>. За первісним задумом, цей колегіальний орган мав скерувати апетити “Южбума” у бік великооб’ємних, але меншшовартісних архівних фондів. Але пізніше Д. Багалій згадував про свою діяльність в ОВАК таким чином: “Становище моє в цій комісії було дуже тяжке, бо паперовий трест, що на його користь її складено, намагався загарбати якомога більше архівного паперу і перероблювати його на фабриках, тим часом як ми, навпаки, повинні були зберегти всі папери, що мали хоч будь-яку наукову вагу для майбутнього. І в Харкові, і в інших культурних осередках понищено тоді силу цінних архівних матеріалів, що їх не спромоглися відстояти архівні секції, які працювали рівнобіжно з Центральною архівною комісією [ОВАК. – *Авт.*], а часом і сама центральна комісія не могла простежити за самоправними руйнацькими вчинками паперового тресту”<sup>79</sup>.

Цей трест мав забезпечувати сировиною Донецьку, Катеринославську, Одеську та Роганську паперові фабрики. Оскільки всі вони знаходилися далеко від обох архівних центрів (Харкова та Києва), то закономірно поставало питання про вплив центральної ОВАК на місцеву політику щодо такого “використання архівів”. Лише наприкінці квітня 1920 р., коли Всеукрревком уже припинив свою діяльність, його змінив Раднарком УСРР, який, з огляду на нагальну необхідність ОВАК, підтвердив її існування окремою постановою. Було ухвалене “Положення про організацію губернських комісій по вилученню та утилізації непотрібних архівних матеріалів”<sup>80</sup>.

У травні 1920 р. ОВАК розіслала до губерній інструктивний лист щодо організації місцевих комісій, яким наказувалося негайно призначити голів комісій, провести збори й опрацьований план негайних дій направити до Харкова<sup>81</sup>.

До складу губернських ОВАК мали обов’язково входити представники архівних секцій губкомісій як головні експерти щодо визначення цінності архівних документів і можливості їх знищення. Але склалася досить цікава картина: при існуючих не більш як чотирьох архівних секціях збереглися відомості про заснування та діяльність Катеринославської, Київської, Луганської, Миколаївської, Полтавської та Харківської губОВАКів. Це означало лише одне – робота з відбирання архівних документів для нищення не всюди контролювалася архівістами. А там, де цей контроль здійснювався по-справжньому, виникали конфліктні ситуації, йшли скарги “Южбума” на саботаж (Київська, Харківська губкомісії). Для відстоювання своїх позицій архівістам потрібні були методичні інструкції ОВАК; у травні 1920 р. була затверджена Тимчасова інструкція про порядок відокремлення ділових, наукових та непотрібних архівних матеріалів, але ми не маємо будь-яких свідчень про її впровадження в життя на губернському рівні<sup>82</sup>.

Приміром, у Миколаєві така комісія була створена лише 3 вересня 1920 р., а перше організаційне засідання відбулося 9 жовтня. Вся робота губернської комісії фактично звелася до виділення утильних матеріалів з фондів міського архіву; через брак досвідчених працівників та приміщень всі інші архіви мали лише реєструватися<sup>83</sup>. Таким шляхом Миколаївська губкомісія полегшила собі життя, але, безсумнівно, завдала шкоди як міському архіву, так і приватним архівним зібранням, не забезпечивши їх збереженість. При цьому слід підкреслити, що до охорони херсонських архівів (колишніх губернських установ) навіть не приступали.

В Одесі створенням губернської комісії з розбору архівів зайнялися раніше – ще в липні. Першим же рішенням з цього приводу ще до її організації стала вказівка обласного управління архівною справою до всіх установ припинити будь-яку роботу з вилучення паперу до того часу, як буде створено комісію й вироблено єдині настанови з визначення утильних матеріалів<sup>84</sup>.

Загалом можна стверджувати, що діяльність ОВАК та її місцевих органів мала неоднозначний і досі ще не усвідомлений, але суттєвий вплив на сучасний стан Національного архівного фонду. З одного боку, на її рахунок – збереження історичних документів, створених до XIX ст., фондів губернських установ до 1880 р., земських та міських архівів до 60-х рр. XIX ст. За звітами Полтавської та Чернігівської комісій, вони врятували фонди губернських канцелярій, правлінь, намістництва за XVIII–XIX ст., документи різних українських полків, ревізькі казки XVIII – середини XIX ст. тощо<sup>85</sup>. Важливим було й те, що ОВАК поклала край відомчому свавілля у цій справі, діяльності всіх відомчих комісій з “вилучення непотрібних архівних матеріалів”, що керувалися лише власними потребами, а не інтересами архівної справи. З іншого боку, вона санкціонувала знищення у масовому порядку документів банків, нотаріальних контор, залізничних управлінь за кінець XIX – початок XX ст., і той самий полтавський “Губутиль” звітувався на початку 1921 р. про перероблення 15 тис. пудів архівних документів; до Історичного архіву потрапило лише 183 пуди архівалій<sup>86</sup>.

Слід, однак, врахувати й сотні тисяч пудів архівних документів, знищених на паперових фабриках без згоди архівістів, особливо ж у тих містах, де не існувало архівних органів<sup>87</sup>. Саме така ситуація найбільше влаштовувала “Южбум”, який лякала можлива поява справжнього, повноцарного архівного центру – Головного архівного управління: “Вже з самої назви цієї установи можна судити про його функції, які виявлятимуться в охороні багатих архівних облогів, а що розуміється під словом охорона архівів – казати не треба. Це значить, що інтереси паперової промисловості буде відсунено на задній план, бо не буде розподілителя архівів. До цього часу Особлива Всеукраїнська архівна комісія в особі своїх

місцевих органів вела боротьбу з безпідставними претензіями, що пред'являли їм різні установи на діловий та історичний матеріал. Архівники ж у кожному паперці бачать цінність...”<sup>88</sup>. Така оцінка роботи ОВАК з боку генерального замовника утилізаційного процесу – паперового тресту – свідчить про те, що “третейська” функція згаданої комісії насправді здебільшого допомогла нищенню архівних документів (особливо ХІХ ст.), а також про ту небезпеку, яку для відомчих інтересів взагалі, а для потреб паперового тресту, зокрема, мала справжня централізація архівної справи та загальнодержавна архівна реформа.

Проте побоювання “Южбума” виявилися марними, і радянський уряд, маючи значно кращі умови для державного будівництва, ніж усі попередні режими на теренах України, так і не спромігся на проведення потрібного реформування в архівній галузі. Він пішов по лінії запозичення в погіршеному вигляді російських більшовицьких зразків.

20 квітня 1920 р. датується “український переклад” ленінського декрета про націоналізацію і централізацію архівної справи – відповідна постанова Раднаркому УСРР, яка мала ту саму назву, що й постанова НКО – тимчасове положення про архівну справу<sup>89</sup>. Їй були притаманні всі недоліки російського декрета від 1 червня 1918 р. та ще більше: фактично проголошувалася лише націоналізація архівів і декларувалося створення (знову, вдруге після березневої постанови) архівних секцій при губнаросвіті. Але про центральний орган управління архівною справою в республіці, як і про створення республіканського архівного фонду, зовсім не йшлося. Поза сумнівом, це стало величезним кроком назад у порівнянні з напрацьованими законопроектами українських архівних діячів періоду 1918–1919 рр.

Перша спроба заснувати такий, дуже потрібний центральний архівний орган відноситься до кінця квітня 1920 р., коли при Наркомосі УСРР було створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС) з окремим архівним відділом у своїй структурі. Очолив відділ Д. Багалій. Проте при зневажливому ставленні керівництва ВУКОПМИСу до архівних проблем, при неосяжності завдань радянського Наркомосу специфічні архівні завдання не могли вирішуватися на потрібному рівні. Архівна справа не зайняла в радянському будівництві те місце, яке їй належало з огляду на складність завдань перехідного періоду.

Серед напрацьовань архівної секції варто назвати датований вереснем 1920 р. проект Інструкції місцевим органам охорони пам'яток мистецтва та старовини, де перелічувалися їхні завдання з архівної справи, зокрема створення історичних архівів зі спеціальними відділами історії революції, взяття на облік та розбирання архівних документів, використання їх для інформаційних та наукових завдань, публікацію архівних джерел тощо<sup>90</sup>.

Наступним кроком у напрямку справжньої централізації управління архівною справою стало рішення про створення Головного архівного управління при Наркомосі (Головарху), прийняте на засіданні колегії НКО УСРР 28 квітня 1921 р. Серед принципових організаційних питань у ньому підкреслювалося, що всі архівні питання виділяються з ВУКОПМИСу в повне розпорядження Головарху; на чолі Головарху стає колегія у складі М. Скрипника, Ковальова та С. Косіора; нарешті, підкреслювалася залежність новоствореного центрального державного архівного органу від Істпарту<sup>91</sup>.

Остаточне конституювання Головарху відноситься до серпня 1921 р. Саме тоді до його складу увійшли Д. Багалій (заступник керівника колегії), М. Довнар-Запольський, Гальперін та В. Веретенніков. Структуру Головарху склали п'ять відділів, а до мережі мали належати два центральних історичних архіви, центральні архіви революції (у Києві та Харкові), губернські архівні управління (12), 10 губернських історичних архівів та стільки ж губернських архівів революції<sup>92</sup>. Зрозуміло, що це була лише орієнтовна схема, а процес створення цілісної системи державних архівних установ, фактично, тривав протягом 1920–1930-х років.

Але одночасно розроблялася й ідея створення Українського головного архіву з дуже широкими повноваженнями, яка брала своє походження від концепції Національного (Державного) архіву доби Української Держави та УНР. Вона так і не була сприйнята офіційними радянськими структурами, хоча до її розроблення залучився Багалій, тодішній керівник архівної системи.

З ряду об'єктивних, а головне – суб'єктивних причин ним не зміг стати Київський центральний архів давніх актів – одна з небагатьох на той час спеціалізованих архівних установ, унікальна за складом своїх документів з історії України XVI–XVIII ст. Саме навколо нього протягом 1921 р. розгорнулася відомча боротьба між Архівним управлінням, Київським університетом та новонародженою Українською академією наук, ініційована фактом смерті в січні того року його завідувача І. Каманіна.

Із 1919 р. згаданий архів фактично перебував у віданні центрального архівного органу і цілком логічно розглядався ним як базисна установа майбутньої архівної системи. Але після січня 1921 р. керівництво Київського університету повело дуже активну боротьбу за цю установу, розглядаючи її лише як “учбово-допоміжну” при навчальному закладі і намагаючися вплинути на призначення нового керівника архіву<sup>93</sup>. Невдовзі права на архів заявила й УАН, вважаючи його своєю безпосередньою структурною одиницею вже з лютого 1921 р. Саме Академія наук затвердила новим керівником архіву В. Романовського та склала акт прийняття його фондів, де було зафіксовано 6 093 актові книги та 40 327 окремих документів<sup>94</sup>.

У цілому, підбиваючи підсумки радянського періоду розвитку архівів, слід констатувати, що компартійно-радянська бюрократія в Україні протягом 1919–1920 рр. ще не досягнула того політичного й практичного значення архівної інформації, що було притаманне їй у 30-х роках ХХ ст., звертала дуже мало уваги на розвиток архівної справи. Навіть запозичення директивних напрямів “ленінської” архівної реформи хибувало на непослідовність і непродуманість. Внутривідомчі суперечки та інтереси могутнього “Южбума” затримували дійсну централізацію управління архівною справою, призвели до існування двох паралельних центральних архівних органів (Архівної секції та ОВАК), причому остання, хоча й була тимчасовим надзвичайним органом, мала більші повноваження та економічні важелі впливу. На місцях ситуація була ще складнішою й практично некерованою. Це дозволило продовжити існування тих національних архівних органів, які сформувалися в попередній період – архівного управління під керівництвом В. Модзалевського – В. Міяковського та Архівної ради у Києві, поза зоною безпосереднього впливу харківської радянської бюрократії. Але ця ситуація дуже скоро змінилася.

Більшовицький партійно-радянський режим, що з 1921 р. остаточно вкоренився на теренах Наддніпрянської України, допускав ініціативу у сфері архівного будівництва лише в рамках, накреслених у Москві. Під “ленінський декрет” підганялися всі завдання архівних установ, серед яких превалювали сьогоденні потреби. Не маючи будь-якої довіри до українських архівістів-науковців, розробників попередніх проектів архівних перетворень, новий тоталітарний режим вважав архівні скарби українського народу рівно придатними як для термінової утилізації на паперових фабриках, так і для подальшого їх зберігання і використання під пильним партійним оком. Його уособлював спеціальний орган – Комісія з історії української революції і комуністичної партії. Спочатку, при створенні в лютому 1921 р., її справжня роль була замаскована формальним підпорядкуванням ВУЦВК, але згодом, з 1922 р., вона й офіційно набула свій справжній статус – відділу ЦК КП(б)У.

Досі увага на цьому не акцентувалася, насправді повноваження цього компартійного органу були надзвичайними і значно перевищували права будь-якого з наявних тоді центральних архівних органів. Йому належало безконтрольне верховне право розпоряджатися всіма архівними документами (їх вилучення та виїмка, розподіл, переміщення тощо), створення нових архівів, призначення керівників та комісарів до всіх, уже існуючих і щойно створених, архівних установ. Нарешті, ця комісія могла давати завдання ВУКОПМІСу, якому тоді ще підпорядковувалися архіви<sup>95</sup>. Аналогічні регіональні органи створювалися по всій Україні, остаточно засвідчуючи фактичну децентралізацію архівної системи не лише за географічною (Київ–Харків), а й інституційною ознакою (Архів-

ний відділ ВУКОПМИСу – ОВАК – Істпарт). Лише з середини 1921 р. розпочалися спроби створення єдиного центрального державного органу архівної справи та чіткої мережі архівних установ. Але новостворений Головарх не посягав на всевладдя Істпарту, який став прообразом наступної, надпотужної та фактично незалежної від держави архівної системи КПРС.

Із 1922 р. командно-адміністративний контроль радянської влади в архівній справі поступово набирив сили, хоча його хода мала не завжди прямий характер. Остаточне нищення національної архівістики припадає вже на 1930-ті рр., період після ефемерного розквіту “українізації” середини 1920-х.

<sup>1</sup> Єфремов С. Доля жандармської спадщини // Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 233–235.

<sup>2</sup> Вістник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – 22 березня.

<sup>3</sup> Див.: Герасименко Хв. До історії архівної справи на Полтавщині (Короткий історичний нарис) // Архівна справа. – Кн. 5–6. – Х., 1928. – С. 66.

<sup>4</sup> Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 146.

<sup>5</sup> Державний архів Одеської області, ф. Р-5128, оп. 1, спр. 3, арк. 20–21, 22 зв.

<sup>6</sup> Пам’ятки. – Т. 1. – К., 1998. – С. 41–42, 53.

<sup>7</sup> ІР НБУВ, ф. 12, № 957.

<sup>8</sup> ЦДАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 39–40.

<sup>9</sup> Державний архів Одеської області, ф. Р-5128, оп. 1, спр. 3, арк. 30–36 зв.

<sup>10</sup> Герасименко Хв. До історії архівної справи на Полтавщині. – С. 68.

<sup>11</sup> ЦДАВО, ф. 2581, оп. 1, спр. 207, арк. 9.

<sup>12</sup> Там само, спр. 12, арк. 21–22.

<sup>13</sup> Герасименко Хв. До історії архівної справи на Полтавщині. – С. 66–67.

<sup>14</sup> ЦДАВО, ф. 1076, оп. 1, спр. 11, арк. 29–29 зв.

<sup>15</sup> ЦДАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 24.

<sup>16</sup> ЦДАВО, ф. 1076, оп. 1, спр. 19, арк. 259–259 зв.

<sup>17</sup> Там само, ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк. 3–4.

<sup>18</sup> Там само, ф. 2201, оп. 4, спр. 2, арк. 4–4 зв.

<sup>19</sup> Див.: Матяш І. Модель архівної реформи в Україні 1918 р. // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. / Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5. – К., 1999. – С. 148–150.

<sup>20</sup> ЦДАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 81–82 зв.

<sup>21</sup> Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 117–118.

<sup>22</sup> ЦДАВО, ф. 2457, оп. 1, спр. 3, арк. 30 зв.

<sup>23</sup> Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 51–52, 58.

<sup>24</sup> ЦДАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 123–133.

<sup>25</sup> Там само, арк. 74–77.

<sup>26</sup> Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 143–144.

<sup>27</sup> ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 14, арк. 22; Державний вістник. – № 2. – К., 1918. – 18 травня.

<sup>28</sup> ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 82, арк. 1.



- <sup>29</sup> Там само, ф. 4257, оп. 1, спр. 1, арк. 120.
- <sup>30</sup> Там само, ф. 1125, оп. 1, спр. 3, арк. 295 зв.
- <sup>31</sup> Там само, ф. 3689, оп. 1, спр. 17, арк. 2–3 зв.
- <sup>32</sup> Пам'ятки. – Т. 1. – К., 1998. – С. 85.
- <sup>33</sup> ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 137–137 зв.
- <sup>34</sup> Там само, арк. 38–39 зв., 43–44.
- <sup>35</sup> Там само, спр. 16, арк. 1 зв.
- <sup>36</sup> Там само, ф. 2582, оп. 2, спр. 117, арк. 15–18.
- <sup>37</sup> *Клименко П.* Архівна справа на Україні // Українська старовина. – № 1. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С. 2.
- <sup>38</sup> Порівн.: *Матяш І.* Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. – К., 1999. – С. 17–21.
- <sup>39</sup> *Нестуля О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. – К., Полтава, 1994. – С. 214.
- <sup>40</sup> ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 103.
- <sup>41</sup> Українська старовина. – № 1. – С. 9.
- <sup>42</sup> ЦДАВО, ф. 1131, оп. 1, спр. 46, арк. 3–3 зв.
- <sup>43</sup> Там само, арк. 6.
- <sup>44</sup> Там само, ф. 3179, оп. 1, спр. 10, арк. 3–5 зв.
- <sup>45</sup> Див.: *Срібняк І., Лук'яненко О.* З історії заснування Музею-архіву визволення України // Архіви України. – 1995. – № 1–6. – С. 54–58.
- <sup>46</sup> Бюлетень ЦАУ УСРР. – № 2 (22). – Х., 1927. – 15 лютого. – С. 36–37.
- <sup>47</sup> ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 146, арк. 34.
- <sup>48</sup> Там само, спр. 323, арк. 15.
- <sup>49</sup> Бюлетень ЦАУ УСРР. – № 1 (21). – Х., 1927. – 15 січня. – С. 7; – № 2 (22). – Х., 1927. – 15 лютого. – С. 36–37.
- <sup>50</sup> ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 38, арк. 2; Известия Полтавского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 14 февраля.
- <sup>51</sup> ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 6, арк. 8.
- <sup>52</sup> Там само, ф. 166, оп. 1, спр. 683, арк. 1–3 зв.
- <sup>53</sup> Збірник Указонень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1919. № 34. – С. 395.
- <sup>54</sup> *Герасименко Хв.* До історії архівної справи на Полтавщині. – С. 68.
- <sup>55</sup> ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 709, арк. 14–18 зв.
- <sup>56</sup> Пам'ятки. – Т. 1. – К., 1998. – С. 142.
- <sup>57</sup> ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 680, арк. 6–7 зв.
- <sup>58</sup> Пам'ятки. – Т. 1. – К., 1998. – С. 146.
- <sup>59</sup> ЦДАГО, ф. 1, оп. 7, спр. 1, арк. 17.
- <sup>60</sup> *Папакін Г. В.* От марта до сентября. Штрихи к портрету Александры Коллонтай. – К., 1989. – С. 207–208.
- <sup>61</sup> *Водолажченко О., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 р. // Архівна справа. – № 1. – 1925. – С. 60.
- <sup>62</sup> Пам'ятки. – Т. 1. – К., 1998. – С. 140–143.
- <sup>63</sup> ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 686, арк. 21–22 зв; ф. 14, оп. 1, спр. 9, арк. 4.
- <sup>64</sup> Известия Всеукраевкома и Харьковского губревкома. – № 51. – 1920. – 18 февраля. – С. 5; № 56. – 24 февраля. – С. 4.
- <sup>65</sup> ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 6, арк. 2, 5–6 зв. 7, 8.

- <sup>66</sup> Держархів м. Києва, ф. Р-93, оп. 2, спр. 168, арк. 32–33 зв.
- <sup>67</sup> ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 6, арк. 18.
- <sup>68</sup> Там само, арк. 28–31.
- <sup>69</sup> Архівна справа. – № 1. – 1925. – С. 66–67; *Syta K. Dzieje Archiwów ksiąząt Sanguszków // Miscellanea Historico-Archivistica. – Warszawa, 2000. – S. 110.*
- <sup>70</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 1, спр. 591, арк. 124.
- <sup>71</sup> Державний архів Одеської області, ф. Р-100, оп. 1, спр. 1а, арк. 3.
- <sup>72</sup> Там само, ф. Р-5128, оп. 1, спр. 2, арк. 8.
- <sup>73</sup> Там само, спр. 1, арк. 4.
- <sup>74</sup> Там само, спр. 3, арк. 5 зв.
- <sup>75</sup> Там само, ф. Р-100, оп. 1, спр. 6, арк. 35–35 зв.
- <sup>76</sup> Там само, ф. Р-5128, оп. 1, спр. 3, арк. 31–32 зв.
- <sup>77</sup> ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 38, арк. 16.
- <sup>78</sup> Собрание Узаконений и Распоряжений Всеукраинского революционного комитета. – № 2. – 1920. – С. 19.
- <sup>79</sup> Автобіографія академіка Д. Й. Багалія // Юбілейний збірник на пошану академіка Д. Й. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 138.
- <sup>80</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 1, спр. 576, арк. 110.
- <sup>81</sup> Державний архів Одеської області, ф. Р-100, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
- <sup>82</sup> Див.: *Цвітков А.* Особлива всеукраїнська архівна комісія // Архівна справа. – № 1. – 1925. – С. 74–79.
- <sup>83</sup> Державний архів Одеської області, ф. Р-100, оп. 1, спр. 1, арк. 10, 13.
- <sup>84</sup> Там само, ф. Р-5128, оп. 1, спр. 3, арк. 11, 16–16 зв.
- <sup>85</sup> ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 17, арк. 373.
- <sup>86</sup> *Герасименко Хв.* До історії архівної справи на Полтавщині. – С. 70.
- <sup>87</sup> Див.: *Цвітков А.* Вказана праця. – С. 81.
- <sup>88</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 1, спр. 576, арк. 11.
- <sup>89</sup> Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 3, арк. 48–50, 89
- <sup>90</sup> Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 16, арк. 22–22 зв.
- <sup>91</sup> Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 22, арк. 13.
- <sup>92</sup> Там само, арк. 1–1 зв.
- <sup>93</sup> Пам'ятки. – Т. 1. – К., 1998. – С. 191–193.
- <sup>94</sup> Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 300.
- <sup>95</sup> ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 23, арк. 17, 18.



# Частина 3

---

## 3 епістолярію



## Листування з дружиною. 1917

Епістолярна спадщина відомих політичних та державних діячів – невичерпне й незамінне джерело відновлення історичної правди, відзеркалення історичних подій у свідомості людей, нарешті – найцінніша інформація про їхні політичні погляди та переконання. На цей вид історичних пам'яток усе більше уваги звертають сучасні дослідники, які шукають нових, нетрадиційних джерел проникнення в минуле. Зокрема, 1998 р. вийшов друком дуже цікавий історичний нарис – “Епістолологія”, перше в Україні ґрунтовне дослідження, присвячене цій спеціальній історичній дисципліні. Один із його розділів розглядає епістолярну спадщину діячів української культури ХІХ – початку ХХ ст. як своєрідний соціокультурний феномен<sup>1</sup>. Свої роздуми про епістолярну творчість, погляд на лист як документ, продукт творчості, відбиток епохи і, зрештою, – художній феномен, нещодавно виклала Михайлина Коцюбинська<sup>2</sup>.

Погоджуючись із висновками авторів нарису про посилення інтересу до листування найвизначніших постатей української культури та науки, одночасно констатуємо значно меншу увагу до епістолярію державних діячів та політиків. Протягом новітнього етапу розвитку вітчизняного джерелознавства та археографії (принаймні з 1990 р.) не було підготовлено жодного збірника листів будь-кого з політичних діячів доби визвольних змагань 1917–1921 рр., хоча в наших архівах зберігається значна кількість таких листів (С. В. Петлюри, П. П. Скоропадського, С. П. Шелухіна, В. К. Липинського тощо). Єдиним винятком є листування С. Петлюри. Певну кількість його листів разом з іншими документами періоду 1917–1926 рр. видав В. Сергійчук<sup>3</sup>. Проте така публікація, яка містить не лише епістолярну, а всю документальну державотворчу спадщину, що вийшла з-під пера Симона Петлюри, має зовсім інші принципи організації й відтворення джерел. Нещодавно побачила світ невелика добірка останніх листів Головного Отамана з так званого “Празького архіву” української еміграції, підготовлена фахівцями Центрального державного архіву громадських об'єднань України, – своєрідний політичний заповіт Симона Петлюри<sup>4</sup>.

На цьому тлі вкрай необхідною, за нашим переконанням, видається публікація епістолярної спадщини Павла Скоропадського.

Намагаючися виправити історичну несправедливість, публікуємо сім листів Скоропадського до дружини, написані ним протягом січня–квіт-

ня 1917 р., чотири листи Олександри Скоропадської до чоловіка та невеликий уривок з її щоденника від березня 1917 р., який вона надсилає чоловікові разом із листами. Усі ці документи абсолютно невідомі дослідникам життя гетьмана, оскільки при їх описуванні припустилися помилки, й через неправильне розшифрування дати листи Павла Скоропадського було включено до справи за 1914 р. Проте навіть побіжний аналіз їхнього змісту, а тим більше – палеографічне прочитання, дають нам можливість датувати їх початком 1917 р.

Листи, що друкуються нижче, засвідчують початок складного і важкого процесу ідейної еволюції майбутнього гетьмана. Саме в них можна віднайти відправну точку тієї еволюції, яка згодом змусила його взяти на себе важкі обов'язки глави Української Держави 1918 р., а на еміграції, попри поразку, завдану Гетьманату українськими руками, – міцно й назавжди пов'язати свою долю з українським національним рухом.

Революціонізація армії, її фактична неспроможність продовжувати бойові дії на фронті, події в Петрограді наприкінці лютого, нарешті – зречення Миколи II ознаменували початок краху російської наднаціональної імперії, який згодом призвів до її розпаду і відновлення національних держав на колишніх російських “українах”. Листи Павла Скоропадського до дружини, найближчої для нього людини, від якої він ніколи не мав таємниць, є напрочуд цінним джерелом для з'ясування його думок і настроїв у цих обставинах. Достатньо сказати, що вони вщент розбивають усталені уявлення про Скоропадського як переконаного монархіста і консерватора, який негативно поставився до Лютневої революції<sup>5</sup>. Насправді ж після лютого 1917 р. він не уявляв собі можливості існування монархічного ладу на теренах колишньої Російської імперії. Із зреченням імператора, як стає зрозумілим з листів, історія царської Росії для генерала закінчилася. Присяга на вірність трону, що пов'язувала Скоропадського з минулим і, за його уявленнями, змушувала до останнього подиху захищати царя як носія найвищого державного принципу, за цих умов втратила свій сенс. Генерала дуже цікавило нове життя, він був у захваті (можливо, необгрунтованому) від демократичного уряду Росії, але разом з тим пильно придивлявся і до найлівішого табору, уважно вивчав видання рад робітничих і солдатських депутатів.

Взагалі ставлення Павла Скоропадського до монархічного принципу державного устрою не можна вважати однозначним. Після 29 квітня 1918 р., незважаючи на неодноразові спроби свого оточення впровадити його в Україні, сам гетьман рішучо відкидав ці наміри, завжди наголошуючи в політичних деклараціях, що він не є монархом. Про це свідчить і так званий “заповіт” гетьмана, тобто Грамота про організацію влади на випадок смерті глави держави, згідно з якою влада переходила не до спадкоємця гетьмана чи регента, а до колеги управителів, котрі уособлювали найвищі державні інституції. Так само і на еміграції, коли в 1920 р. оста-

точно склався Український союз хліборобів-державників, відкрите проголошення його ідеологом та організатором Вячеславом Липинським ідеї трудової дідичної монархії викликало спротив гетьмана, і саме тому заприсяження було підписане ним так пізно, лише в листопаді 1921 р. Згодом, після того, як гетьманський рух став уже однозначно монархічним, Павло Скоропадський примирився з цим як з необхідною умовою відновлення самостійної України. Проте в приватному листуванні він доводив хибність самої ідеї спадкового передавання необмеженої влади: "...на мій погляд, теоретично давати монархові, чи диктаторові, нормального типу людині, повновласть – це не є небезпечним в наші часи в тому смислі, що він буде зловживати владою.

Давати повновласть диктаторську задалегідь цілому родові поколінь в першу голову нівечить самих монархів, які з дитячих літ виховуються в почутті, що вони не люди, а якісь півбоги і які завдяки цьому дуже легко дегенерують"<sup>6</sup>.

Оскільки Павло Скоропадський був досить великим землевласником, його просто не могло не зачіпати аграрне питання і шляхи розв'язання цієї найпекучішої для Російської імперії проблеми. У цьому питанні помітна його відчутна еволюція: якщо в 1905–1907 рр. він не погоджувався із самою ідеєю ліквідації великого землеволодіння, то десять років по тому він уже не уявляв собі можливостей збереження старих порядків. Єдине, про що ще можна дискутувати – це яким чином (за викуп чи без нього, стихійно чи організовано) відбудеться перехід поміщицьких земель до селян. Звичайно, що після цього говорити про гетьмана як реставратора великого землеволодіння в Україні 1918 р. вже неможливо.

До 1917 р. Павло Скоропадський фактично перебував поза політикою, хоча багато хто з правих політичних діячів намагався втягнути його в активний політичний рух. Тому абсолютно дивовижним є блискучий прогноз, що його виклав дружині генерал, котрий уже чотири роки просидів у шанцях, – щодо анархії, до якої призведуть петроградські події, і перспектив її швидкого перетворення на найдеспотичнішу диктатуру. Навіть час існування такої диктатури був названий із досить невеликою похибкою – всього років на двадцять.

У листах дружини генерала таких політичних спостережень, висновків, прогнозів немає, далека вона й від національних питань. Проте Олександра Скоропадська фіксує ті деталі петроградського життя революційних днів, які, будучи цікавими для її чоловіка, становлять чималий інтерес і для нас. Особливо, на наш погляд, влучними є міркування про настрої "вищого світу" в перші дні революції, спостереження щодо швидкої переорієнтації її батька, царського генерал-ад'ютанта П. П. Дурново, готового виступати з політичними деклараціями проти старого режиму.

Усі листи, відібрані нами для публікації, зберігаються у трьох справах фамільного фонду Скоропадських Центрального державного історич-

ного архіву України, м. Київ. Вони написані чорнилом, досить чітким і розбірливим почерком (не прочитані лише окремі слова). При їх публікації використано сучасну російську орфографію та пунктуацію. Разом з тим збережено певні авторські особливості написання слів ("Ты" з великої літери). Розділові знаки, вставлені нами, подаються у квадратних дужках. Всі дати наводяться за старим стилем. Місця, підкреслені в оригіналі, подано курсивом. У відповідності з обмеженнями на використання документів фонду, накладеними Оленою Скоропадською-Отт, дочкою гетьмана, фрагменти листів, що мають суто особистий характер, не друкуються. Відповідні місця позначені трьома крапками.

## № 1

**Павло Скоропадський – дружині**

Угли, 20.01.[1]1917.

*Дорогая моя Алинюшка*

Вчера вечером я спорил за ужином, мы все еще обсуждали вопрос[:] хорошо или плохо[:] что нас не берут в Петроград<sup>7</sup>. Вдруг в 9 час. телеграмма от команд[ующего] армией: "Генералу Скор[опадскому] немедленно налегке выехать в штаб армии[:] Он предназначается в длительную серьезную командировку. В какой бы час ночи он не прибыл[:] немедленно явиться ему ко мне". Мы стояли за Ровной[:] до Луцка более ста верст. Скорее укладываемся и с Якуниным<sup>8</sup> ночью на автомобиле едем[:] холод страшный, шины лопаются[:] какая-то авария с автомобилем[:] в 4 часа утра приезжаем[:] иду к команд[ующему] армией. Оказывается, в 34-м корпусе взбунтовался Одоевский полк[:] не хотел идти на позицию[:] команд[ир] корп[уса] ген. Шатилов отрешен[:] я временно назначен команд[ующим] кори[усом] для приведения его в порядок. При чем Балуев<sup>9</sup>[:] не спросясь меня[:] сделал представление о том[:] чтобы я был назначен окончательно, но так как[:] оказывается[:] 20 чел[овек] старше меня[:] я сомневаюсь[:] чтобы меня назначили. Да[:] задача очень трудная[:] и я несколько на этот корпус не зарюсь. Ночью же еду в корпус. Приехал в див[изию] полная растерянность[:] еду в Одоевский полк, провозился целый день, в конце концов добился того[:] что рассредоточил батальоны полка и теперь приказал арестовывать зачинщиков. <sup>3</sup>/<sub>4</sub> полка верны, офицеры тоже, <sup>1</sup>/<sub>4</sub> каких-то мерзавцев, которых завтра предадут полевому суду. Но нервы истрепаны страшно[:] Сегодня я устал и когда все кончится[:] напишу тебе подробно. Пока пиши по старому адр[есу]. Если нужно что[:] пока не налажу почту[:] я буду тебе телеграфировать. Обо мне не беспокойся. Страшно тебя люблю.

*Твой Павлик.*

*ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 694, арк. 127–127 зв.*



№ 2

Олександра Скоропадська – чоловікові

6 февраля 1917 г. [,] Петроград.

*Дорогой Павлик*

Перед самым обедом приехал Малашкин<sup>10</sup> с письмом от Тебя. Только успела его прочитать и поехала обедать к отцу<sup>11</sup>. С Малашкиным не успела еще как следует переговорить.

Из Румынии приехали вчера Соня с Викторией Федоровной<sup>12</sup>. Они уехали накануне Твоего отъезда отсюда. Должна сказать, Соня мало интересного рассказывала. Она находит, что для нас [,] русских [,] полезно побывать в Румынии, так как по возвращении оттуда домой все в нашей стране кажется нам до того благоустроенным. У румын ничего нет, народ донельзя беспечен. Вступили в войну на третий год её ведения и ровно ничего не подготовили. В лучших госпиталях на двух койках лежат трое раненых, все удивительно грязно, нет ни медикаментов, ни перевязочных средств. Живут румыны подачками, которые им отпускают французы, англичане и мы. Врачи исключительно не румыны. Королевская семья живет очень скромно, терпит большие лишения. Королева, говорят, молодчина. Кажется [,] снова заговорили о свадьбе с одной из наших Вел[иких] Княжон. Так ли это [,] не знаю. Там возмущены нашим Протопоповым<sup>13</sup>.

Его там считают совсем ненормальным.

Между прочим [,] он в разговоре с Брианом, иностранцем, высчитывал [,] сколько в минуту пулемет может уложить народу [,] если начнутся беспорядки и их придется пустить при возобновлении сессий в Думе на толпу. Кстати [,] Бриан говорил у себя дома, что эти расчеты вел неточные. Но хорош разговор министра внутренних дел с иностранным представителем.

Интересно следующее, что Соня рассказывала: изобретено средство французское для безболезненного лечения самых страшных ожогов от снарядов. Поврежденные ткани быстро возобновляются и оживают, и без страданий. Эта жидкость помогает и предохраняет от заражения. Стоит окунуть до выхода на позицию руки и ноги, вы обеспечены, и не чувствуете холода, и замороженные части снова оживают от смазывания этим же раствором. Называется это средство Lambire (не знаю, так ли оно пишется), составные части главным образом: парафин, воск и смола. Похоже на грязный вазелин, мажут кисточкой. Постараюсь разузнать подробности и имеется ли здесь. В Яссах целый госпиталь [,] где специально лечат обожженных и замороженных этим способом.

У отца обедал кроме меня только старый Волконский<sup>14</sup>. Княгиня Ольга Петровна [Волконская] недавно устроила благотворительный спектакль и выручила 12 тысяч рублей чистых для своего госпиталя в Су-

хонове. Злые языки [утверждают,] что эти деньги идут не только на госпиталь, но во всяком случае все сходится в том, что в Сухонове госпиталь оборудован ею превосходно. Удивительно она умеет выколачивать из людей деньги. Графиня Витте тоже на днях устроила спектакль для какой-то душеспасительной цели, брала за ложу 300, а за кресло сто рублей, и ей эти деньги давали, и выручила она что-то около 30 тысяч за один вечер.

Я завидую таким людям в их умении организовать и выколачивать деньги для благой цели, хотя способ их мне и противен. Постараюсь набрать вещей для твоих полков. Пока я не успела еще навести справки[,] где мне достать столько вещей, но во всяком случае пусть каждый нижний чин, унтер-офицер, ординарец, офицер, приезжающий в Петроград[,] имеет при себе по три-четыре бумаги от небольшой команды или эскадрона, или роты, в которой командующий этой частью со всеми печатями просит не отказать выдать нуждающимся нижним чинам такие-то вещи. Из четырех складов я берусь легко достать вещи для небольших партий, для большего же количества – обращаюсь на днях же к разным лицам и узнаю, где можно выклянчить большое количество.

О всем том, что Ты мне пишешь о корпусе и беспорядках и неурядицах[,] я ничего никому не говорила и вышло как всегда очень глупо, весь дом узнал об этом сразу помимо меня[,] конечно. Пожалуйста, не брани своего Малашкина, а то он мне пожелает всяких несчастий и сглазит, но добрый малый рассказал все от а до z, я еще не успела повидать Малашкина, как торжественно Александр<sup>15</sup> при всех начал говорить: “А Вы знаете, у Павла Петровича ведь был бунт”. Я рассердилась и сказала, что нет, а что если и был[,] то давно и до Тебя, но тот знал все подробности (Александр и К<sup>о</sup>) куда подробнее и точнее меня. Я им всем запретила об этом дальше распространяться. Малашкин расписывает здесь на кухне все Твои геройства, т[ак] ч[то] Ты здесь окружен ореолом славы, храбреца и усмирителя строптивых. Конечно[,] я Соне и отцу ничего не рассказала, кроме того, что Ты утвержден, и нуждаешься в бане, табаке и т.п.

Все[,] что Ты просил купить[,] я купила и посылаю с Малашкиным. [...]

Меня очень беспокоят беспорядки, которые были у тебя в полку Одоевском, дай Бог, чтобы все улеглось и больше не повторилось бы. Меня все это очень тревожит. Особенно неизвестность, между Твоими двумя письмами. – Мы переживаем такое время, что не знаешь положительно, где хуже, где лучше. Когда Ты командовал 1-й дивизией[,] меня ужасала мысль, что Вас переведут сюда. Все жены сплотились в этом случае и желали в этот раз, чтобы мужья были подальше от них. Может быть[,] Ты теперь попал из огня да в полымя, одному Богу это известно, и от судьбы не уйдешь.

Получила я от бедного Петра Яковлевича<sup>16</sup> письмо. Он в большом горе и пишет коротенькое письмо: 4-го января он потерял свою Лизу. Она скончалась от туберкулеза[,] осложнившегося плевритами. Кажет-

ся[,] очень страдала и мучилась. Говорила о нас. Я написала и Петру Яковлевичу[,] и Марии Парменовне. Мне их ужасно жалко, и мне кажется, что нам с тобою сравнительно с ними грешно жаловаться на судьбу.

Я написала Ольге Милорадович[,] как Ты мне говорил насчет сына<sup>17</sup>. Не ждали, не гадали мы[,] что перемены произойдут так быстро в Твоей боевой жизни. Теперь Ты сам решаешь[,] желаешь ли иметь Сашу при себе или нет. Мать скоро узнает, что Ты получил корпус, напишешь Ты Саше, или ей, или мне писать ей, с тем, чтобы она написала ему, что Ты не имеешь ничего против того[,] чтобы он состоял при тебе или нечто в этом роде, или прикомандировался или перевелся к казачьему полку, Ты напиши, как мне поступить, или ждать от нее снова запроса, хотя я лично считаю это не мило. Лучше[,] если Ты находишь это нежелательным для Тебя написать ей, что Ты[,] хотя и имеешь возможность взять Сашу к себе, но считаешь откровенно, что лучше ему лично ради него в этом отсоветовать, так как корпус в опасном серьезном месте, Ты лично можешь быть в нем недолго, или что-нибудь в этом роде. Молчать и забыть[,] помоему[,] хуже.

Пешка<sup>18</sup> сейчас в Москве, поехал по делам дома и сдачи квартир по повышенной цене.

Переpletчиков<sup>19</sup> так и не приехал сюда, будет[,] может быть[,] в феврале, и сейчас в Москве. Пешка его повидает и узнает подробности.

С Гартманом<sup>20</sup> пока не говорила о беспорядках в Пыщуге и считаю, что пока не следует, пока Переpletчиков не даст более точных сведений в связи с тем[,] в каком виде нашли имение его оценщики, и тогда легче говорить с Гартманом, не ссорясь и расходясь окончательно с ним.

Получила я из министерства земледелия извещение[,] что на Кубарово, Дунаец и Тростянец<sup>21</sup> нам даст Московский военный округ сто пленных. Подробности надо было узнать в Москве и я срочно все протелеграфировала Пешехонову и он пойдет в штаб там в Москве же.

Дело с Бенцем<sup>22</sup> пока не ладится, никто положительно цены не дает, все говорят, что он очень хороший, кругом слышишь о вздорожании их, но когда собственный нужно продать, то это не удастся. Теперь принялся за дело Сергей Васильевич и надеется продать его. Я лично желаю продать и Раскард, если за него что-нибудь дадут. Если это удастся, то будет очень хорошо, а к весне он все равно нам не нужен, а что будет осенью[,] еще неизвестно.

Деньги Твои еще не получили, только что получили повестку, но без паспорта не могу получить, а он у Пешки где-то спрятан, что я изменю, и что я упустила из виду. Завтра он будет здесь.

Малашкина я задержала на лишний день, чтобы написать еще Тебе о всем том, что Пешка нашел в Москве и узнал от Переpletчикова.

Во время отсутствия Сони за все время я очень часто бывала у отца. Видела его через день-два. Он был удивительно мил, надавал всяких

вещей его отца, матери, бабушки, порядочную дрянь, должна сказать, но вещи, которые он помнит с детства, qui n'ent ancienne valeur<sup>23</sup>, по его словам, но которые ему дороги, и он хочет, чтобы они были у меня, так как я знаю, откуда они, а "другие" этого не знают и не оценят... [...]

О внутренней нашей политике трудно что сказать. С 13 числа все собираются сидеть дома[,] запасаются провизией, и ждут всеобщую забастовку. Говорят[,] что вызвали войска, какие[,] не знаю. Ждут главным образом беспорядков на фабриках.

Недавно были выборы в Дворянское собрание. Выбрали предводителем дворянства Петрограда Володю Волконского<sup>24</sup>. Папа выбран в число делегатов на дворянский съезд. Он радостно предвкушает мысль о возможной его поездке по этому случаю в Москву. Это меньше радует Соню, т. к. на поездку он попросит сверхлимитные 10 тысяч. Забавный старик! 82-й год, а не унимается. [...]

Недавно обедала у отца с гр[афиней] Клейнмихель<sup>25</sup>. Мы были втроем и она была интересна и умна. Много разговаривали и были[,] по моему[,] правы во многом[,] к сожалению. Умный человек не может согласиться со всем[,] что у нас творится и мириться с этим. Она же открыто высказывает свое мнение.

Я совершенно согласна с нею, что возмутительно[,] что позволяют себе говорить о семье в Царском и о мирах различных. Один позор, что творят великие князья, якобы идейно, и что они болтают везде и всюду, скопляя вокруг себя молодежь из офицерства. Дамы-дуры в большинстве случаев и повторяют, что говорят им мужья и братья. Усиленно повторяют, что у А[лександры] Ф[едоровны]<sup>26</sup> нервное расстройство, что она слепла, что маленький<sup>27</sup> серьезно болен. Думаю, что это вранье. .. [...]

Больше Малашкина задерживать не хочу. Пешка застрял в Москве, движение временно сокращено до минимума. Думаю[,] что тут не столько провиант играет роль[,] сколько высокие соображения в связи с забастовками и беспорядками.

Очень беспокоюсь насчет Тебя и Твоих дел в корпусе... [...]

Обнимаю Тебя крепко-крепко. *Твоя женка.*

*ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 468, арк. 19–26 зв.*

### **№ 3**

**Олександра Скоропадська – чоловікові**

22 февраля 1917 г. [,] Петроград.

*Дорогой Павлик!*

Завтра уезжает наконец Пивоваров<sup>28</sup>. Я его задержала по возвращении из Двинска на два с лишним дня, так как нужно мне было его посылать по разным складам, чтобы получить белье и вещи для

солдат. За все это время я лично с Пивоваровым достала 300 комплектов, немного мыла, махорки и чаю. Теперь жертвуют мало, все дорого, но если купить все[,] что я достала, то нужно заплатить около 1500 р. Но это не главное[,] что удалось сделать. Я подъехала к Молоствову, который разъезжает с целыми вагонами подарков. Ему дают богачи, купцы и т. п. на сотни тысяч. Я его подсторожила, говорила с ним, и он обещал приблизительно через месяц выехать к Тебе в корпус. Сейчас он делает сборы, закупки и запасы. Зовут его Константин Владимирович. Он бывший конногвардеец, большой хам и подлиза, и кажется хуже, но это делу не вредит. Он мне сказал, что я могу Тебе написать, что он приедет и исполняет данное обещание, но Ты все-таки напиши ему письмо, опиши бедственное положение частей своих, что они голы и ободраны, и Богом и людьми забыты. Письмо Твое я перешлю. Кроме того, но в другом духе напиши Владимиру Митрофаниевичу Пуришкевичу<sup>29</sup>. Он изредка сюда наезжает, а потом уезжает на фронт и раздает вещи. К нему стекаются колоссальные пожертвования, так как ему доверяют. Ты напиши письмо, что знаешь о вере в него русских людей, знаешь, что он собирает и раздает и всегда там[,] где наиболее нужно, и потому как командир корпуса обращай его внимание на часть[,] которая особенно нуждается.

Ему пиши просто и откровенно. Если думаешь хорошо, могу с этим письмом поехать прямо к его жене Анне Николаевне, которая ему во всем помогает.

Список вещей тебе пошлю, они лежат все у меня. Дай следующему ординарцу бумагу на провоз в корпус вещей, это называется предложение, пусть будет побольше штемпелей и подписей, теперь делают без этого большие затруднения. Мне страшно хотелось бы к тебе приехать, но[,] может быть[,] лучше подождать и ехать в Киев, если Тебя туда отпустят. Молостлов предложил мне ехать с ним до самого корпуса в его вагоне с ним. Я ответила, что еще не знаю[,] как Ты на это посмотришь, так как там не очень-то и признаешь, и[,] может быть[,] найдешь, что это скверный пример. Кроме того[,] считаю[,] что с ним ехать, этого я не говорила ему, немного хамовато. Ведь вещи не я раздаю, плачу, и собрала[,] а выйдет, что я разыгрываю благотворительницу на чужой счет. Для моих бедных 300 комплектов я все-таки приложила немного своего труда и времени. Я Молостлова поблагодарила, и не отказала окончательно. Напиши свое мнение. Пришли за 300 комплектами. Этот ординарец тоже пойдет и наберет[,] думаю[,] столько же. Но пусть будет у него удостоверение не от штаба корпуса, а какой-нибудь мелкой части, без обозначения № корпуса, это вы как-нибудь просмокуйте, а то дамы-дуры думают, что если раз дали сотню рубашек в штаб корпуса, то это довольно. Тебе лично написать несколько просительных писем для своих частей. Например:

1. В Склад для оказания помощи воинам при Мин[истерстве] Ин[о-странных] дел.

2. [В Склад для оказания помощи воинам] при Государств[енном] банке.

3. [В Склад для оказания помощи воинам] в Аничковом дворце.

(Напиши частное письмо кн. Александре Александровне Оболенской, Сергиевская 57. Пусть заинтересует М[арию] Ф[едоровну]<sup>30</sup>). [Нрзб] выдают, но небольшими партиями 50–100 штук.

4. Потом напиши на имя склада Вел[икой] Кн[ягини] Ксении Александровны<sup>31</sup>. Главное же посылай ординарцев разных с бумагами от *разных* полков и частей, и от каждого полка и части пусть имеют по 5–6 удостоверений, чтобы тыкаться в разные склады одному и тому же лицу. Ведь один Пивоваров набрал легко с моими рекомендациями 300 шт.

Напиши поскорее[,] нужны ли Тебе для Пасхи подарки для твоего штаба, для офицеров и для нижних чинов, и сколько, и какие. Имей в виду, что все страшно дорого и трудно достать.

Получила наконец коротенькое письмо от Переплетчикова. Вот господин, которому я лично никогда не дала бы ведение моих дел. Наконец соблаговолил ответить на мои телеграммы и письма, и пишет, что занят делами Безака<sup>32</sup>, до мая, вероятно тогда только соблаговолит ехать лично в Пыщуг, и даст свой совет. Он нас за нос водит с сентября месяца, когда я была в Киеве. Из-за него мы отказались от некоторых предложений на разработку леса, которые были[,] мне кажется[,] выгодны, а сам он ничего даже более или менее определенного сказать не может. Посоветуй мне[,] какие условия и требования ему поставить. Ведь если мы и летом и осенью ничего не предпримем и не войдем с какими-нибудь лесопромышленниками в сношение, то опять нужно вкладывать в имение до 50 т[ысяч] из кармана, а это обидно. [...]

Нам удалось продать автомобили. Надеюсь, что Ты не сердисься, что я продала и Паккард. [...]

Пока я решила ехать в Полошки<sup>33</sup>, если обстоятельства не изменятся.

Напиши[,] когда Ты думаешь освободиться для поездки в Киев. Я могу ехать туда во всякое время, лучше[,] конечно[,] страстную и святую быть здесь, так дети дома и болтаются без присмотра.

Пешка Тебе пишет длинное письмо.

Анцорову он написал, но[,] конечно[,] до сих пор еще не получил ответа. Тебе[,] кажется[,] пишет и сплетник Володя<sup>34</sup>.

Все это время я сидела много дома, так как была простужена. Народу видела немного.

14-е число прошло совершенно спокойно<sup>35</sup>. Были маленькие столкновения на заводах, но рабочие поняли[,] что надо смирно сидеть и работать на войну, и уверяли[,] что отлично знают, что это была провокация Протопопова, который хотел разжечь народ и довести до крупных беспорядков, для того[,] чтобы разогнать Думу, которая ему[,] по его словам[,] “не нужна”. Говорят[,] впрочем, что он скоро уйдет.

Мне лично кажется, что теперь умы немного успокоились, ждут более успешных военных действий и весны. Я очень за Тебя беспокоюсь. Твои “Углы” дрянь место, а Ты любишь лезть куда и не надо было. Иногда чувствуешь себя страшно одинокой. Дети в день надоедят, а вечером не с кем слово толково молвить. Увлелась опять нашим архивом[,] который перевезла к себе.

Обнимаю Тебя крепко, крепко.

Твоя Алина.

ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 468, арк. 15–18 зв.

#### № 4

Павло Скоропадський – дружині

[0]1.03.1917. Углы.

*Дорогая бедная моя Алинущка*

Сегодня я получил секретное уведомление, что в Петрограде беспорядки. Ты не можешь себе представить[,] как это известие меня взволновало, меня особенно мучает моя беспомощность в такую минуту. Вся надежда, что Пешка, верный, Тебя не оставит и что Бог Тебе поможет выйти из беды. Но ради Бога, будь осторожна сама, никуда Пешку по имениям в данное время не посылай. Пусть он останется при Тебе. Обсуди вопрос[,] не поехать ли вам в Финляндию, что плохо[,] это то, что Ты живешь в таком плохом квартале, поэтому не выпускай на улицу детей, в случае обстрела идите во внутренние комнаты, а не позволяй стоять у окон и т. п. вопросы обдумай серьезно. Ты ужасно доверчива и меня это особенно мучает. Я хотел Тебя вызвать между 10 и 20 в Киев[,] но теперь я боюсь, еще хуже будет и для тебя и для меня, если дети останутся одни, да и мне сомнительно[,] чтобы можно было выехать теперь ввиду подобных осложнений внутри страны. Чем все это кончится. Напиши мне подробно поскорее[,] для этого я посылаю Тебе Деваева<sup>36</sup>.

Пивоваров мне все доставил в исправности. Я так мечтал видеть и Тебя и Пешехонова[,] теперь же нужно временно это остановить. Напиши мне твое мнение. Слава Богу, что у нас есть свободный капитал, береги его как зеницу ока и трать только в случае крайности. Спасибо Тебе за твои хлопоты о подарках[,] прилагаю письма. Думаю, что Тебе не следует ехать с Молоствовым, он всегда ездит с какими-то своими любовницами[,] и думаю[,] что Тебе он не пара, но подарки убеди его привезти. До Киева[,] если Тебе придется ехать[,] Ты можешь доехать[,] устроившись заблаговременно в Петрограде, а если бы Тебе пришлось ехать до Луцка, я всегда имел бы возможность попросить гр[афа] Ржевусского<sup>37</sup> – моего товарища, Пешка его знает, Тебя устроить.

У меня здесь все хорошо, работы очень много[,] но начальники дивизий у меня подбираются хорошие, и[,] я думаю[,] все пойдет хорошо. Был у меня Гурко<sup>38</sup>, осматривал корпус[,] остался доволен. Тут у нас на днях начнется оттепель и мы будем залиты водою, немцы до сих пор были довольно спокойны, душат нас газами, но и мы их тоже, но это ничего, мы принялись и потери у нас от них ничтожные. Но теперь ввиду ваших осложнений очень вероятно, что они перейдут в наступление. Меня это не беспокоит особенно, так как у нас все в этом деле начеку.

Я здоров[,] но тоскую по Тебе[,] моя дорогая Алинушка[,] особенно теперь, когда думаю, что Ты в опасности. Телеграфируй и пиши мне почаще.

По-моему, Ты напрасно продала Паккард[,] в особенности не спрось меня, такого мы за ту цену не купим, а Бенц хорошо[,] что продала. [...]

Если бы в Петрограде наладилось дело[,] тогда приезжай ко мне в Киев, моя дорогая, я страшно по Тебе соскучился. Как только я получу телеграмму с Твоим мнением, я начну выяснять вопрос[,] могу ли я ехать или нет. Сейчас я не могу, так как вести из Петрограда заставляют нас быть начеку, но если это не так серьезно[,] как нам это здесь кажется, то[,] конечно[,] я думаю[,] меня отпустят дней на 8 в Киев. Я мечтаю ехать между 12 и 16 марта с тем[,] чтобы Ты на Пасху была уже дома. Телеграфируй мне почаще.

Обнимаю Тебя[,] моя дорогая женушка[,] да хранит Тебя и наших детей Бог.

*Твой Павлик.*

Высылай скорей Деваева с подробным письмом обратно.

Поблаговари Пешку за письмо.

Только что получил от тети Аликс<sup>39</sup> письмо[,] в котором пишет[,] что [нрзб] вероятно[,] снарядит целый поезд с вещами[,] но все это капля в море, поэтому будь энергична. Это хорошее дело.

[Приписка на первом листе:] Ради Бога[,] береги себя[,] не будь глупа[,] ведь на Тебе одной держится вся семья. Умоляю тебя. А ты, я слышал, едешь недостаточно тепло одетая.

*ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, стр. 694, арк. 1–3.*

## № 5

**Олександра Скоропадська – чоловікові**

7 марта 1917 г.[,] [Петроград].

*Дорогой мой Павлик!*

Много мы пережили за эти дни, и много еще впереди. Я не верю, что установится скоро порядок, и во время Учредительного Собрания[,] наверное[,] снова пойдут безобразия. Конечно[,] мы пережили минуты



треволнения во время самого разгара революции. Ждали еще больше, но нас лично Господь миловал. Страх, испуг, помимо прямых действий черни могли отразиться на наших детях больше. У других было куда хуже. Но страдаю я лично теперь куда больше нравственно[,] чем тогда. Сознаюсь откровенно, в первые дни больше думала, как уберечь детей от черни, в руках которой буквально находился город. Опасности для жизни[,] может быть[,] мы не подвергались, но было весьма жутко и тяжело.

Меня страшно тревожило то, что ничего не знала про Тебя, и как все будет принято в армии вообще. С страшной тревогой ждали, когда наконец выскажется Государь в ту или другую сторону, то есть даст ли конституцию, и этим сохранит данную Вами ему присягу в верности ему, или отречется от престола, и совершенно освободит от присяги. Я знала, что Ты будешь честен и верен до конца, и потому поймешь, что я переживала.

Первая часть революции нами благополучно пережита, т. е. мы живы и здоровы и целы, чего легко могло не быть. Дети все здоровы. Девочки, особенно Лилишка<sup>40</sup>[,] относились ко всему сознательно вполне, и в душе благородные, честные дети. Данилку<sup>41</sup> очень интересовала пальба, особенно он не вникал в суть дела, но смотрел на все больше с точки зрения приключения из Майн-Рида. Обыск с направленными на меня револьверами[,] я думаю[,] немного его отрезвил. Петя<sup>42</sup> несколько раз твердил, что “люди с ума сошли и Бога забыли”. Он сейчас совершенно спокойный и довольный, т. к. никто из учителей не ходит и не ходил почти с 24-го и 25-го февраля.

Видела сегодня Кочубея<sup>43</sup>. Немного успокоилась насчет Тебя. Я рада, что он с Тобою, он хороший[,] кажется[,] мальчик, хотя[,] вероятно[,] пороха не выдумал. Пошлю Тебе с ним все газеты за это время. Было время[,] когда сидели все без всяких известий. Жили только слухами и разговорами по телефону со всеми.

Пешка показал себя преданным и верным другом. У него палили вовсю на его углу, а он шел к нам[,] несмотря на то, что я просила его не приходить. Он был раз под сильным обстрелом, но все-таки пришел. Я его люблю[,] уважаю теперь больше[,] чем когда-либо.

Столько впечатлений, что не знаю, что и писать. Во время всех переживаний положительно не было возможности все записывать, слишком большое было нервное напряжение и тревога на душе.

Ты о нас не беспокойся. У меня 60 тыс. тут под рукой спрятано. Бумаги собраны вместе, и еще благотворительный вып[уск] в бумагах. Документы по именам тоже. Драгоценности уложены в маленьких паке-тиках так, что сразу по свистку все мобилизуются[,] и я, и обе девочки можем на себе незамедлительно вынести из дома, в случае поджога или т. п. Сейчас это опасение совершенно отпало, а было и это. Все люди у нас оказались на высоте, и Павел<sup>44</sup> и Александр остались на местах, а Алек-

сандр мне особенно теперь нравится. Человек порядочный, и честный и разумный.

Я больше всего теперь страдаю и переживаю людскую низость, подлость и трусость.

Я извиняю всех без исключения, которые ради известной идеи, которая кажется им правильной[,] жертвуют своей жизнью, положением и т. п. Но презираю тех глубоко, которые сами всю жизнь ничего не делали особенного, пользовались для себя и своих личных выгод Государем, его режимом и существующими порядками[,] а в трудную минуту не только от него отвернулись[,] но его предали, отреклись и даже окатывают грязью. Сознаю, я счастлива для себя и детей, что Ты не в гвардии, и не в свите, а просто армейский офицер, исполняющий свой долг перед Родиной на фронте. Но все-таки мы не должны были забыть того[,] что служили верой и правдой Государю, и что он это все-таки оценил. Ты честен был всегда, везде и всюду, поэтому всякое правительство может Тебя проверить. Государь сам освободил Тебя от данной ему присяги, и за что я его благословляю.

Я его глубоко жалею, и за промахи, и за слабохарактерность, никогда не поверю, что были у него злые помыслы. Главное его несчастье, что он окружил себя подлцами и не допустил до себя честных верных друзей. Я считаю, что честь и слава Думе, которая сумела его отстоять с семьей в живых. Говорят, что он уедет в Англию.

Страх за будущее страны. Пройдет ли Учредительное Собрание, будет ли Мих[аил] Алекс[андрович]<sup>45</sup> со всей жидовской компанией[,] окружающей его жену. Я думаю[,] что выплывет Дм[итрий] П[авлович]<sup>46</sup>[,] а потом выставит свою кандидатуру К[ирилл] В[ладимирович]<sup>47</sup>. Кстати[,] как подло он поступил, идя во главе своей части к Думе, до 2-го марта. Он, двоюродный брат Государя, сам Романов, присягал и изменил. Я, признаться, этого не ожидала от его жены.

С Соней говорили об этом, она находит, что он поступил хорошо, восторгается революцией, считает[,] что она идет великолепно, образцово, невиданно в истории, и что К[ирилл] В[ладимирович] благороднейший из личностей. Для проформы говорит, что жалеет бедного Государя[,] но что он сам виноват. Истины избитые.

Отец – лучше будет мне молчать. Я за него страдала, что в его годы приходится такую революцию переживать. Я чуть не плакала от удивления, когда впервые рискнула к нему пройти пешком, когда опасность даже еще не совсем миновала[,] и что же я нашла! Сыпала бисер перед свиньями. Он завел сношения с Гучковым<sup>48</sup>, с К[ириллом] В[ладимировичем] и К<sup>о</sup>. Не удалось при старом режиме, – живо флюгер перевернулся и он открыто говорит, что всегда был против прежнего, и чуть ли не надеется выплыть при новом режиме.

После этого я у них не была все эти дни.

Порядок на улицах восстановился, два дня что выехали извозчики, берут, что вздумается, за короткие концы 2—3 рубля, на Сергиевскую 8—10 р. Таксу отменили. Все спокойно, но порядки новые. Солдаты офицерам чести не отдают, сидят при них, курят, часто демонстративно — Кочубей рассказывал.

Из знакомых наших погибли: бедный Додя Менгден<sup>49</sup> (убит не своими, а пришлыми чужими солдатами), граф Стакельберг, женатый на Шуваловой, Вяземский, женатый или на Воронцовой, или на Шуваловой, маленький Исаков, брат Адлерберг.

Во флоте перебито масса офицеров. Количество неопределенно. Пока говорила по телефону только с Митей Олсуфьевым<sup>50</sup> и Половцовым<sup>51</sup>. Сего П[оловцова] увижу сегодня. Его, кажется, могу уважать, а со многими я положительно не могу видаться пока, слишком они мне противны. Навещаю часто Мэри Гартман<sup>52</sup>. Она умоляет Тебя повлиять на Бориса, чтобы он не горячился, не бранился и понял бы время, и чтобы Ты его успокоил.

Я счастлива, что у Тебя Гурко, которого Ты считаешь порядочным человеком.

Хотя мы все знали, что революция будет рано или поздно, если не дадут нового министерства, тем не менее для большинства вышло все неожиданно, и был момент[, ] когда Государь все мог еще спасти династию. Уверяют[, ] что Воейков<sup>53</sup> задержал подписанную им же бумагу, что он все знал, а телеграммы Родзянко<sup>54</sup> от него скрыл, чтобы его не беспокоить.

За нас не беспокойся. Мы живы[, ] здоровы. Напиши дружественное письмо Пешке. Хотя он и рак, но порядочный человек и с нами был честен. Пока мы в безопасности. Боюсь за наши имения, в смысле отчуждения впоследствии. Но и об этом не беспокойся. Пока мы живы и здоровы, будем счастливы. Будем честны до конца, и тогда все будет хорошо. Напишу Тебе все[, ] что узнаю от Половцова и Олсуфьева.

Целую тебя от всей души. Меня Ты люби по-прежнему. Я Твоё имя не посрамлю и краснеть не придется. Бедный Государь! Наследник чуть не умер от горя. Теперь его выздоравливают.

Целую крепко-крепко. Твоя женка.

*ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 468, арк. 8—10 зв.*

## № 6

**Уривок із щоденника О. П. Скоропадської —  
додаток до листа від 7 березня 1917 р.**

*23-го февреля 1917 г. [Четверг.]*

Утром обе девочки пошли в гимназию как всегда. Дилишка в трамвае прямо оттуда вернулась к четырем часам, совершенно беспрепятственно.

Марийка<sup>55</sup> кончила заняття часом позже, поэтому я ждала ее спокойно до пяти часов. Вдруг разнеслись слухи в доме, что началась забастовка, и трамваи не ходят, и что на Невском много народу. Хотя Марийка по времени уже вышла из гимназии, отправила туда Павла. Марийка в трамвай не попала, извозчик ни один не взялся вести, она отправилась пешком к Сергею Васильевичу. Он мне телефонировал, что привезет ее сам, но это не удалось, она осталась у него ночевать.

*24-го февраля. Пятница.*

Приехала на извозчике и в трамвае отчасти Вера Николаевна. На Невском много народу, но трамваи еще отчасти шли. Идет "рабочая забастовка". На Васильевском острове несколько заводов не работает, на Выборгской тоже. Скопление толпы, народа, рабочих и солдат в различных местах города, преимущественно у Казанского Собора, на Невском и [у] Московского вокзала. Сергей Васильевич на извозчике привез Марийку, и сказал, "через три дня все станут на работу, дадут хлеба и все успокоится["]". Я усумнилась и сказала: начинается революция<sup>56</sup>.

*25-го февраля. Суббота.*

Забастовки продолжаются. В некоторых местах стычки с войсками и стрельба у застав и Казанского Собора. Пошли пешком с Марийкой к отцу к 7 ч. в [вчера]. Кажется[,] что успокаивается, т. к. назначено было в Городской Думе экстренное заседание по снабжению хлебом. Отец поехал в своей карете. Мы вернулись вдвоем на автомобиле Сони. Трамваи не шли, извозчики были. Электричество горело, и вода действовала. Купили керосину на три лампочки на всякий случай. Из банка достали денег. Потом узнали, что вечером стреляли около городской думы, но все еще думали[,] что дело обойдется.

*26-го февраля. Воскресенье.* [запис пропущений. – Г. П.]<sup>57</sup>

*27-го февраля. Понедельник.* [запис пропущений. – Г. П.]

*28-го февраля. Вторник.*

На улице полная анархия. В 4 <sup>1</sup>/<sub>2</sub> часа утра стрельба беспорядочная. Ищут городских и других засевших по квартирам и чердакам, верных якобы старому режиму. Ожесточение против полиции. В разных частях города горят участки и громятся. У нас наискосок из окон выкидывают пачками разноцветные кипы бумаг, которые высоко разлетаются над домами. Толпа галдит и кричит, раскладывают громадный костер, который горит всю ночь. Порядку никакого. Говорят о народной полиции<sup>58</sup>. Пока незаметно. Мчатся по улице какие-то солдаты верхом, штатские с шашками на видных кавалерийских, чуть ли не офицерских лошадях. Много пьяных, видим [нрзб]. Несколько офицеров прошло понуря голову, без оружия, галдят на них нижние чины. 2-х остановили и обшарили при всех. Ужасная картина вооруженных хулиганов. Мальчишки дерутся меньше Данилки из-за ружья. Баба верхом с гикотом с шашкой проехала –

полиция новая. Принимает участие в толпе несколько сестер, гимназистов, много мальчишек подростков. Когда стрельба, вдруг рассыпаются. На углу на Манеже были убитые. Я не видела лично. У Тучкова моста резня, стрельба с криком. Толпа громадная на Манеже целый день.

Весь день мы сидим дома. Изредка смотрим в окна. Стрельба изда- лека слышится целый день, но больше всего холостые снаряды. Слухов масса. Везде ищут и захватывают городских и пулеметы.

От отца и Сони имею известие по телефону. Все сидят дома и ждут, что будет дальше.

Слухи, что войска все перешли на сторону революции. Ждут ответа Государя на телеграммы Родзянко. Все еще есть надежда, что он даст конституцию, и все еще может наладиться, т. е. что останется на престоле Государь с ответственным министерством. Жертв много уже, а ответа все еще нет. К вечеру слухи, что потребуют отречение от Государя. – На- строение крайне напряженное. Страшное беспокойство за армию, из-за присяги, будут ли за государя или нет на фронте.

*1-го марта 1917 г. Среда.*

Сидим все в столовой. Леонид Павлович читал нам вслух только что принесенную газету № 2 Известий. Сильный стук в передней. Электри- чество не горит. Звонки не звонят. На отклик “Кто там” много голосов мужских говорят[:] “Свои”. Велели отпереть, иначе взломали бы.

“Пришли отобрать оружие, нам сказали[,] что у вас есть, отдайте, иначе отыщем, будет хуже”. Вежливо, но настойчиво.

Сказала, что нет револьверов, что муж на войне и все взял с собою. Не поверили. Неоднократно повторяли[:] “нам сказали, что есть”. Я ска- зала им: посмотрите сами, повела в кабинет, показала им старинное ору- жие на стене, они сказали, нет[,] такой дряни не надо. Потом повела в убор- ную мужа, открыла им комод с бельем, вспомнила, что есть пустая кобура и открыла им нижний ящик, где лежат бинокли и аппараты фотографи- ческие. Стойку с холодным оружием они не заметили.

Один солдат довольно грубо меня от комода оттолкнул и хотел что- то из комода забрать. Другой, статский, в шашке и папахе, главарь[,] по- видимому, велел ему быть вежливее. Они обошли квартиру, не рылись и ушли. Их было человек 10.

Я их спросила[,] чьи они достойные представители. Они ответили: мы представители “революционных войск”. Частью они были вооружены винтовками, частью револьверами, направленными на нас, причем ясно видно было, что плохо умели обращаться с таким оружием. Скоро ушли от нас и отравились выше.

С утра, то есть около 6<sup>1/2</sup> началась стрельба на улице. Езда автомо- билей, и крики “ура” как и вчера. Около 9 часов начали палить в самый наш дом. Со стены под Марийкой на дворе сыпалась штукатурка. Все

думали, что укрылись у нас в доме на чердаке и в квартирах верхних городовые и полиция вообще. Лилишка видела[,] как стреляли в дом с улицы. Всех перевела в задние комнаты. Скоро успокоилось. Обыскали чердаки, никого не нашли. Телефон действовал. Говорила с Сергеем Васильевичем и Соней. Сообщили новости[,] помещенные в № 3 “Известий”. По словам Сони (не из газет)[,] ждут в Думе Манифеста.

На улицах догорает костер [нрзб] мирового судьи или судебного пристава. Видно пьяных солдат, офицеров[,] гуляющих без оружия, других[,] которых останавливал пьяный солдат, и хулиган с папашой и пашкой. То и дело не то холостые, не то настоящие выстрелы из винтовок[,] проезжающих автомобилей и проходящих. Толпа народа с солдатами останавливается перед домом [нрзб] и видимо собираются туда забраться, все ищут городских.

Занятия наши за день – слушание телефона, ожидание и чтение газет. Пришел Вл[адимир] Григ[орьевич]. Студенты образуют милицию для защиты мирных жителей от насилия солдат и хулиганов. Движение по улицам только пешком, и бешено мчатся автомобили. Сидели в них статские, военные, сестры милосердия и студенты, с красными флагами, иногда разбрасывали “Известия”. Вл[адимир] Григ[орьевич] обстреливался пулеметом. Все ложились и ползком удирали, это на площади Знаменской. Зашел Володя Пешехонов. Много видел, поражен, но воззрения не сходятся с моими. Мило[,] что пришел[нрзб][,] комендант детской клиники Вилие. Утром был Н[иколай] Ф[едорович], не нужно ли чего нам. Сыновья оба оказались здесь, один болен, другой пойдет хлопотать, чтобы дозволили вернуться на фронт и вернули бы пашку.

Вечером опять пришли двое: солдат и хулиган-рабочий, немного подвыпившие. Солдат добродушный[,] спросил[,] русские ли все, ответили[,] что Полтавские и Прилуцкого уезда. Чему он обрадовался и остроумно заметил, что у них тоже солдаты есть оттуда. Я спокойна, что ни оружием, ни деньгами не помогла ни на йоту революции. Многие отдавали все сразу, давали солдатам папирос, вина, угощали, лишь бы ушли.

*2-го марта 1917 г. [Четверг.]*

Одиночные выстрелы в течение дня. Извозчиков, трамваев нет. Много народа на улице. Был опять Сергей Васильевич. Привела с ним в порядок все бумаги. Ценности все собраны[,] в случае тревоги каждый знает, что ему с собою захватить. Убрала архив наш в верное место. Спрятала портреты Государя, т. к. разносится слух[,] что будут их отбирать, этого у меня не будет. Надругаться не дам и сохраню. Дети здоровы и спокойны.

*3-го марта 1917 г. [Пятница.]*

Пошла пешком с Петей по линии нашей. Все спокойно. Л[еонид] П[авлович] пошел домой, пешком. Пошли через Неву пешком к отцу.

Постарел. Меня огорчил и разочаровал. С Соней тоже. Грустно и тяжело на душе невыразимо. Вечером навестил Н[иколай] Ф[едорович] с сыновьями, не могла исполнить их просьбу[,] к сожалению.

Ждем манифеста. Порядок действительно восстанавливается. Оружие у хулиганов отбирается. Уголовных преступников отчасти водворили обратно. Вечером вышла газета с отречением Государя и отказ Михаила Александровича тоже, условный, до выбора его Учредительным Собранием. После отречения стало несколько спокойнее за Вас, но без известий ужасно тяжело и тревожно.

*ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 468, арк. 11–14 зв.*

## № 7

### Олександра Скоропадська – чоловікові

9-го марта 1917 [г.]. Петроград.

Дорогой мой Павлик! Получила Твое письмо с Деваевым и Кочубеем и телеграмму Твою от 7-го марта<sup>59</sup>. Слава Богу[,] что Ты жив и здоров, а то страшно за Тебя на душе. Вчера уехал с письмом Кочубей. Сегодня уезжает Деваев. За эти два дня ничего нового. Посылаю Тебе газеты, какие можно было достать. Ужасно[,] что делается у нас. Беспорядков настоящих нет, но рабочие только частично становятся на работы. Предъявляют разные невыполнимые требования. На одном заводе объявили, что будут работать только от 9–12 и от 2–5, на других желают 8 ч. Конечно[,] требуют плату везде за прогульные дни революции. Это им решено дать. По-моему[,] напрасно думают, что уличные беспорядки прекратились и не возобновятся. Я много хожу пешком, единственный способ передвижения, шарю по 15 верст в день. Прислушиваюсь к разговорам. Трамваи начали ходить, извозчика почти не добьешься. Некоторые гимназии открылись, наши только завтра, т. к. никто не желает дров подвозить. Я слушаю разговоры толпы, это очень интересно. Боже мой, какой развал везде и всюду. Сейчас нет идеалов, а без идеала жить нельзя. Не знаешь[,] ради чего страдаешь и исполняешь якобы свой долг тяжелый. Все прежнее с освещения газет и большинства людей здравых – гниль, “верхи”, администрация, а что крестьянство, духовенство, большая часть армии и средние классы? То[,] что называется “порода”[,] себя показало за это время. Лицемерило годами, пресмыкалось, а потом от всего[,] что считалось недавно святым, отвернулось сразу и теперь все поносит, но как, Ты не можешь себе представить, как выражаются о царе и его семье и о всем[,] что его окружает. Громко говорят: пьяница, развратница, шпион и шпионка, недостаточно, что отрекся, надо судить, не отпускать в Англию, доберемся до них, и расправимся. По-моему[,] за последние два дня в га-

зетах больше разошлись насчет императорской семьи. Заодно говорят о высших классах, с которыми нужно покончить. Слышатся возгласы, что не надо удовлетворяться кабинетными, удельными и монастырскими [землями], а следует забрать и помещицы. Сергей Васильевич видел Дмитрия Адамовича и Половцова. Я лично видела одного Половцова. Д[митрий] А[дамович] смотрит идеально на положение вещей. Оба сходятся в том, что сейчас во главе правительства в числе министров есть люди очень талантливые, способные и честно относящиеся к делу. Д[митрий] А[дамович] думает, по словам Сергея Васильевича, что[,] может быть[,] восстановится порядок и что Дума сумеет это сделать. Андрей Петрович более пессимист, и ждет весьма крупных недоразумений. Мне с ним было просто говорить, и я у него сидела 1 1/2 часа. Я к нему пошла, т. к. ему по городу ходить куда хуже[,] чем мне. Н[ижние] ч[ины] до того распушены, что все может случиться, и военному, старого режима, почти невозможно себя сдержатъ и [можно] нарваться на неприятности, до побоев и смерти включительно. Все нос высовывают только в случае необходимости. Положение А[ндрея] П[етровича] ужасное в нравственном отношении. Он подал прошение об отставке, и теперь сдает должность. Носит общекавалерийские погоны. Бригадных упразднили, и он говорит, что его в армию как свитского бывшего нежелательно никуда назначать. Он об этом справлялся. Он уезжает при первой возможности. Я ему даю один Твой штатский костюм, у него ничего нет, а нигде нельзя достать и заказать. Солдаты толпами ходят по улице, с виду добродушно, но говорят Бог знает что. Ходят по панели, курят. Слышишь слова: сознательный, бессознательный. Распропагандирована вся эта толпа страшно. Так ли это на фронте. Распоряжения Гучкова[,] по-моему[,] все склоняют к уничтожению совершенно дисциплины, на которой все прежде держалось<sup>60</sup>. По-моему[,] армия на таких началах не может быть сильна. [Нрзб] Дмитриев[,] кажется[,] новшеств этих не признает. Дай Бог[,] чтобы на фронте это не отозвалось. Говорят[,] в эти дни масса нижних чинов, решив[,] что наступила свобода, со своими корзинками и узелками взяли да уехали в свои деревни на родину. Я не могу Тебя расстраивать, но все это слухи, которые подтвердил А[ндрей] П[етрович] из других источников. Он честный человек, до последней минуты остался верен присяге. От него я пошла к отцу, захватив с собой Марийку, которую я оставила у С[ергея] В[асильевича][,] пока была у П[оловцова]. Бедная девочка старается забыться в своей науке, но и она и Лилишка все переживают живо со мною.

Были вдвоем у отца. Марийка в ужасе. Отец совсем[,] по-моему[,] с ума сошел. Стыдно и позорно. Мечтает “теперь” сыграть роль, всплыть, подлизывается к новому правительству, как это делал столь неудачно к последнему. Объявил, что вчера, на первом заседании городской новой



думы, выступит торжественно и скажет, что он первый, из ген[ерал]-адъют[антов], торжественно приносит присягу Новому Правительству. Я ему сказала, и Соня тоже, что это напрасно, зря, что никто этого не просит, а я сказала ему, к чему твоя присяга, что ты их забываешь по обстоятельствам, одним словом[,] наговорила много, он не рассердился, и не понял, что я[,] его дочь, говорю ему вещи, которые порядочный человек не должен был бы слушать. Соню я не обожаю, но она жалка, и говорит, что скоро с ума сойдет с ним, чему я верю. Может быть[,] он дома больше говорит, чем скажет в других местах, но мне стыдно и позорно за него. Я горжусь, что не ношу больше имени продажного, подлого, и чувствую себя виноватой перед тобою, что отчасти Тебя[,] честного, порядочного[,] благородного[,] связала с этим именем. Стараюсь понять и почувствовать, где долг, где правда, и сбита совершенно с толку. Я с ужасом думаю о будущем воспитании Данилки. Как трудно будет внушить ему чувство порядочности в гнили окружающей среды, в которой приходится жить. Лучше ли за границей? Думаю и об этом. Пока единственная мысль основная, это чтобы Ты остался невредим. Но не беспокойся, я духом падать не буду, ни в каком случае, и детей Твоих так или иначе выведу на путь правды и порядочности. Девочки мне большая поддержка нравственная. Когда откроется гимназия[,] буду сама их сопровождать или посылать с Александром. Он молодец, и хороших взглядов. Какое хамство в газетах, неужели это выражение, голос нашего народа, или только это шайка[,] руководящая временно нами?

В Твоем корпусе в 56-ой артиллерийской бригаде на 1-ой батарее старшим фейерверкером находится Никита Сурский, брат няни Аннушки. Он пишет ей, что такого командира у них никогда не было. Прежде солдаты не знали своего корпусного, по 6 м[есяцев] и до 1 года он не бывал в окопах, и солдаты ни один его не знал в лицо, а теперь Ты без конвоя всюду бываешь и он Тебя видел два раза уже за короткий срок. Конечно[,] его мечта была бы попасть хоть временно к Тебе в штаб. Он женатый, имеет 5 ч. детей, 2 <sup>1</sup>/<sub>2</sub> года был неотлучно на фронте. Если можно[,] устрой его к себе. Он служил у нас буфетным мужиком одновременно с няней 18 лет тому назад и был честный малый. Вообще семья, по всему[,] что знаю о ней[,] набожная, честная, патриархальная. Наша Аннушка всей семьей уважаема и любима. Она новыми порядками возмущена и покороблена.

Половцов на улице почти не выходит, боится себя не сдержать. Ходит в Кабинет, только когда его присутствие совершенно необходимо. Но[,] повторяю, он пессимист, в чем мы с ним совершенно сошлись во мнении. Тем не менее я ушла от него удовлетворенной нравственно. Он нам друг[,] и Тебя любит[,] и[,] кажется[,] ко мне тоже хорошо относится. Я с ним говорила по душам, что редко со мною случается. Но за это время

я поняла свое одиночество. Людей я количеством знаю достаточно, но качество их мне не по душе.

Встретила жену Губошлепа Долгорукова<sup>61</sup>. Страшно постарела. Беспокоится за сына кавалергарда, муж в Румынии.

Газеты полны всяких рассказов о Государе и его семье в последние минуты царствования, о Распутине и всей картине убийства последнего. Пуришкевич теперь открыто рассказывает, что первый выстрел произвел Феликс Юсупов, вторые два он, Пуришкевич, а Дмитрий Павлович только был шофером<sup>62</sup>.

За два последних дня[,] по-моему[,] настроение резко изменилось по газетам к худшему по отношению к Государю и его семье. Слухи газетные о разоблачениях, что надо судить виновных. Пуришкевич, якобы "правый" – открыто заявил[,] что А[лександра] Ф[едоровна] продавала нас немцам. Я этому не верю.

Когда читаешь газеты[,] волосы дыбом становятся. Если половина правды, что пишут про Воейкова, то его надо было бы повесить. Особенно[,] если он от Государя скрыл телеграммы Родзянко. Тогда еще можно было ему спасти и сохранить престол. Если бы он дал ответственное министерство[,] начавшее движение превратилось в сплошной триумф, толпу можно было бы успокоить и большая часть Думы этого хотела и справилась бы тогда с рабочей партией. Теперь это поздно и безвозвратно. Я очень сомневаюсь, что все будет спокойно до Учредительного Собрания. Говорят[,] оно может быть созвано не ранее как в течение 3 – до 6 месяцев. Это растяжимо и неутешительно, так как все может быть успокоено только после решения[,] какое у нас действительно будет правительство. Рабочие продолжают мутить. Среди них[,] говорят[,] раскол. Солдатская партия за продолжение войны, рабочие за войну тоже, но только большинством голосов, а не всецело.

Сейчас я лично страшно обеспокоена судьбою семьи в Царском. Мне жаль больше всего бедных девочек, которые относятся ко всему сознательно. Отпустили бы их поскорее в Англию, а то кончится плохо. Не дай Бог[,] чтобы страна себя опозорила[,] как во Французскую революцию. Мне кажется[,] жизнь А[лександры] Ф[едоровны] и из-за нее других в большой опасности. Сегодня всех арестовали. Государя держат отдельно от жены, не в его комнатах, а [во] второстепенной. Может быть[,] Дума сама боится за их участь, и потому под видом ареста, усилили их охрану, для отвода глаз. Ей очень трудно. Приходится действовать и по совести, и по желанию рабочей партии, чтобы остаться с нею в хороших отношениях, и не вызвать снова беспорядков.

Из Тростянца у нас есть известия, что все спокойно. На днях туда прибывают пленные. Что хуже, это что 3-го должна была быть реквизи-

ция лошадей опять. Теперь пока не к кому обратиться за советом, обращаюсь к Дмитрию Адамовичу, узнаю[,] как относятся вообще к помещикам. Он смотрит на все идеально[,] кажется. Революция не изменила его привычек. В 12 он бывает в ванне и не выходит к телефону. Завтра утром отведу девочек в гимназию, а потом пойду к Дмитрию Адамовичу.

Я пока еще бодрюсь, но не скрою[,] нравственно сильно пошатана. Газеты не способствуют успокоению. Родня тоже не отличается благородством. Пожалуй[,] еще все-таки лучше всех Соня. Она стоит за свою В[икторию] Ф[едоровну] горою, защищает К[ирилла] В[ладимировича][,] который свалял дурака, если не подлеца. Все теперь ему не доверяют, и левые называют его “перебежчиком”. Левые подкапываются под Вел[икого] Кн[язя] Ник[олая] Ник[олаевича]<sup>63</sup>. Поскорей бы, и удачнее окончить войну. Я конца ей не вижу. Боюсь, что теперь они на нас попрут, и удачи французов и англичан меня нисколько не радуют. Не они были хороши, а немцы так ослабли, и наверное все на нас перекинули. [...]

Надеюсь, что Деваев благополучно Тебе доставит это письмо. Теперь уверяют, что [настала] свобода слова и мысли, я этому не верю. “Новое Время” после 1-го № газеты после революции хотели прикрыть за слишком умеренное отношение к революции. Я читаю всякие газеты, потом остановилась на трех, двух крайней и средней. Пока во всех без исключения порнография насчет семьи, в “Правде”[,] кажется[,] главный орган рабочей партии. – Если можешь, телеграфируй чаще, что буду делать и я. – У меня на время революции живет мисс Стифель<sup>64</sup>. У них нет ни одного полена дров, а в комнате её 4 градуса. Она преданная и благородная душа, и у нас ей менее страшно. Сегодня где-то опять было слышно[,] как стреляли вдаль на Петроградской стороне. Публика спокойна и изысканно любезна. Слышишь на каждом шагу возгласы “товарищ”, “Милая[,] родная[,] моя дорогая”, это к кондукторше или газетчице. Эти же “товарищи” нас будут грабить и жечь. Меня будущее, кроме Тебя[,] не тревожит. Скажу больше. По-моему[,] очень интересно жить, но часто тошно. Мои убеждения пошатнулись. После войны хотелось бы мне лично заняться детьми[,] калеками и больными, и видеть Тебя в пиджаке, разбирающим семейный архив в обществе милого бедного Дороха, где-нибудь в Чернигове, Полошках, или за границей. – Но это мечты. Доживем ли все до этого счастья. Верю в Тебя до конца, и я тоже Тебя не осрамлю. Не беспокойся, дорогой. Переживем, авось кривая вывезет. Бедный Николай Чудотворец. Задала Русь ему работы.

Целую и обнимаю от всего сердца.

*Твоя женка.*

№ 8

Павло Скоропадський – дружині

12. [0]3. [1]917[г.]. Углы.

*Дорогая родная моя Алинушка*

Сегодня приехал долгожданный Кочубей и привез мне твои письма. Боже мой[,] что ты пережила[,] моя дорогая[,] родная бедная женка. Понимаю[,] как тебе трудно одной среди всего этого моря подлости, которое ты видела, но что ж делать, старайся забыть подлость и искать хорошего, его тоже много. Я должен сказать, что как военный[,] я никогда[,] ты знаешь[,] не занимался политикою и для меня все эти думские деятели представляли сравнительно мало интереса, но вместе с тем в такую трудную минуту не могу без умиления вспомнить новое наше правительство, так умно оно действует[,] и раз Государь освободил меня от присяги[,] я ему[,] новому правительству[,] привержен всей душою, что энергично провожу во вверенных мне частях. Все эти господа Родзянко[,] Львов[,] Гучков[,] Керенский и комп[ания]<sup>65</sup> благоразумные люди[,] и мы[,] и вся Россия должны благодарить судьбу[,] что власть захвачена ими[,] и дай Бог нашей многострадальной Родине, чтобы они удержались у власти. Что вокруг Государя все разбежались[,] это нужно было и ожидать, он был окружен всеми этими Воейковыми и комп[анией], которые всегда[,] мы знали[,] были подлецами, о них лучше и не думать. Государь и Александра Федоровна, о которой[,] я сознаюсь[,] не могу теперь без отвращения вспоминать[,] сами виноваты. Государь – бедный Государь[,] по свойственной ему бесхарактерности[,] а Александра Федоровна по многим другим причинам[,] главное[,] по ее желанию властвовать и самомнению, несомненно она является главной причиной наших несчастий. Я[,] следя за жизнью в войсках и читая газеты, думаю[,] что у нас не будет конституционной монархии, вернее всего у нас будет республика и очень либеральная, главная причина этого отсутствие кандидата на престол. Романовы всем осточертели[,] вряд ли будет Дмитрий Павлов[ич], я думаю[,] будет республика[,] к этому нужно быть готовыми. Если удержится теперешнее правительство[,] все пойдет эволюционным путем на славу и благоденствие России, если же правительство провалится[,] власть перейдет в руки толпы и начнется анархия, которая быстро вырождается в какую-либо форму диктатуры самой деспотической. Это несомненно так, воспитывай своих детей в либеральном[,] но честном культурном направлении[,] не пережевывай старое, оно ушло, иди не с толпой, но с лучшими разумными людьми государства по твоему образцу мыслей. Если в данное время остановиться[,] ты духовно пропадешь. *Эволюционируй[,] и быстро.* Я здесь все время проповедую офицерам быть в этом смысле

на высоте положения[,] а то[,] если стоять на месте[,] жизнь их захлестнет и командование уйдет из рук[,] и мы очутимся в руках анархии[,] да еще солдатской. А кроме того[,] теперь во главе России действительно стоят лучшие люди и за ними нужно идти. Что касается твоего отца и Сони, то[,] конечно, я понимаю тебя, но и ничего не думаю другого о нем и Соне, конечно[,] Кир[илл] Вл[адимирович] мерзавец[,] его все терпеть не могут в армии[,] и[,] конечно[,] он никаких шансов не имеет на престол. Да и вообще[,] по-моему[,] монархии не будет, а будет республика, меня очень удивило бы противное, разве что крестьянство не разберется[,] в чем дело[,] и потребует царя. Что касается того, что Соня оптимистична[,] я совершенно не понимаю[,] почему, хорошего мало, если еще удержится правительство[,] это понятно, но положение его шаткое из-за Совета рабочих и особенно солдатских депутатов, в особенности принимая во внимание[,] что война, неудачи на фронте и немцы очень хотят использовать нашу слабость и разрозненность[,] если бы были серьезные неудачи[,] в Петрограде могут вспыхнуть снова беспорядки и тогда во что они выльются[,] я не знаю, опасен также чрезвычайно момент созыва Учредительного собрания, момент демобилизации тоже.

Что касается наших имений, то ты следи[,] выясняй, действуй, через несколько недель[,] когда волна событий докатится до крестьянства[,] если не разнесут усадьбы и не будет самовольных запашек[,] можно будет временно быть спокойным[,] во всяком случае имения нужно поддерживать[,] в южных вести свекольное хозяйство, в северных правильное лесное и[,] конечно[,] стараться продавать, старайся выяснить земельный вопрос[,] меня это очень интересует[,] я считаю[,] что здесь две альтернативы: получим ли мы за них или за отбираемую часть – деньги, или не получим; последнее будет[,] если власть перейдет из рук нынешнего министерства в руки социал-демократов и социалистов-революционеров, а это очень возможно. Но пока этого нет. Скажи Пешехонову подбадривать Гартмана. *Имей владетельные документы в 2-х экземплярах в банке и у себя или Сергея Васильевича на квартире, а то у тебя и Сергея Васильевича.*

Слава Богу[,] что дети здоровы[,] но ты[,] бедная, вижу по письму твоему, дорогая, родная моя[,] истомилась страшно, мужайся, не падай духом, переживем и Бог даст[,] будем еще счастливы, но не опускайся[,] не топчись на месте с мелкими событиями[,] что была кучка подлецов[,] которые оказались не на высоте в минуты опасности своего благодетеля, всегда так было в такие катастрофические минуты. Если ты хочешь спасти свою семью от полного крушения, живи, будь в курсе всего, поспевай за жизнью, привыкай к новым здоровым взглядам, борись на два фронта[,] с старыми понятиями[,] уже отжившими[,] и с новыми слишком крайними, иногда просто бессмысленными.

Я в корпусе пока существую хорошо[,] войска мне подчиняются, но езжу[,] агитирую[,] говорю, говорю без конца[,] и надеюсь этим удержать войска в понятиях о долге перед Родиной. На нас[,] офицеров[,] выпала чрезвычайно трудная[,] ответственная доля[,] и неблагоприятная, доводящая иных до отчаяния, что же делать[,] надеюсь[,] нас когда-нибудь оценят впоследствии. Спереди немцы, сзади разнузданная толпа, но пока у меня были вспышки, но я уговорами[,] убеждениями[,] запугиваниями, и будучи всегда в курсе движения, держу пока войска в порядке.

Я тебе положительно не советую ехать в Полошки[,] поезжай лучше в любой город, но быть там одной[,] без известий и а la merci des ruy-saps<sup>66</sup>[,] которые каждую минуту могут тебя и детей уничтожить[,] я считаю рискованным, в больших городах во всяком случае есть интеллигентные люди, у которых ты найдешь защиту. Уговори хоть Данилкиного студента переехать к тебе. Трудно мне[,] конечно[,] тебе советовать. Говорят[,] в Финляндию не пускают[,] да и мне кажется[,] что и там небезопасно, думай[,] думай и решай быстро. Извини[,] моя дорогая[,] что я тебе все даю советы[,] я так страдаю за тебя и так понимаю тебя. Но нужно одно[:] не толчись на месте и не занимайся переживаниями, а двигайся вперед. Я здесь в корпусе подобрал себе хороших нач[альников] див[изий] и хорошие у меня командиры[,] мне тут хорошо[,] обо мне не беспокойся[,] иногда тяжело[,] но надеюсь на Бога и на заступничество Мама, Лили и Елены Васильевны<sup>67</sup>[,] что выйду с честью из положения. Буду тебе часто присылать вестовых верных из своих людей с письмами, кроме того[,] когда нет чего-либо секретного[,] пиши просто по почте[,] говорят доходит хорошо, я буду тебе тоже писать. Мне ничего не нужно, на днях перешлю деньги, нужно их теперь беречь. [...]

Данилке нужно учиться по-малороссийски (украински)[,] я тоже купил себе книгу и собираюсь[,] может быть[,] сделаться украинцем, но должен сказать по совести[,] не особенно убежденным<sup>68</sup>, во всяком случае[,] если немец или какой-нибудь хулиган не прекратит преждевременно мою драгоценную жизнь, я совсем не собираюсь зарыться и оплакивать прошлое, а принять в той или иной форме живое участие в общественной жизни, конечно[,] трудно сказать теперь[,] где и в какой форме. Лишь бы нам пережить эту бурю, а там при энергии можно детей выправить на дорогу[,] не унывай и ты[,] и пока мы еще не доехали до коммуны[,] *следи за делами.*

До свидания[,] дорогая[,] милая моя родная женошка[,] верь в Бога и судьбу и будь энергична. Нежно-нежно тебя обнимаю.

*Твой Павлик.*

[P. S.] Мне правительство нравится еще своим благородством, все это люди[,] которые страдали от прежнего режима[,] а они защищают

бедного государя от толпы. Это показывает их высокую душу. Препрежнее правительство не так относилось бы к ним.

[Приписка на арк. 1] Я должен сообщить по совести[,] конечно[,] я благодарен Государю за его отречение, т. к. *никогда не изменил бы ему*[,] *если бы он не отрекся*. Но с момента отречения я почувствовал себя свободным[,] и конечно[,] хотя мне его лично жаль, но я теперь вздыхаю полной грудью и счастлив[,] что хотя мы переживаем время как никогда трудное, все [же] есть уверенность[,] что нами правят люди, а не какие-то неизвестные темные личности, которые несомненно докатили бы нас до полной гибели, теперь есть[,] благодаря уму правительства[,] еще возможность вывести Россию на счастливый путь.

Т. к. мне нет времени подробно писать Серг[ею] Вас[ильевичу][,] прочти[,] пожалуйста[,] выдержки из письма Серг[ею] Вас[ильевичу]. Я хотел бы[,] чтобы он знал мой образ мыслей.

*ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, стр. 694, арк. 4–7.*

## № 9

Павло Скоропадський – дружині

14 марта [1917 г., Углы].

*Дорогая моя Алинушка*

Вчера послал тебе письмо с Якуниным. Сегодня пользуюсь курьером штаба армии. Я нахожу[,] ты не сердись на меня[,] что ни ты[,] ни Сер[гей] Вас[ильевич], оба вы недостаточно осведомлены о том[,] что происходит[,] и не совсем верно себе рисуете картину[,] к чему мы идем. Для меня несомненно[,] что революция еще в самом начале, Временное правительство, которое мне симпатично[,] несомненно является просто ширмою[,] фикцией, за ним выступает Совет рабочих депутатов и солдатских депутатов[,] которые в данное время вполне систематически принялись за революционизирование масс[,] что им удастся очень хорошо. Петроградский гарнизон совершенно подготовлен, я думаю[,] ты в этом не сомневаешься[,] рабочие тоже. В армии у нас только держится несколько еще близостью противника, но развал очень быстро прогрессирует, наш корпус стоит далеко от центров и несколько лучше[,] но это лишь вопрос времени, я делаю все[,] что могу[,] и думаю[,] у меня ничего отвратительного не будет, но в армии будут печальные картины[,] и чем дальше[,] тем больше. Центром всего является Петроград, Временное правительство будет сметено, и тогда наступит анархия, вообще у нас революция идет ходом французской великой революции. Жизнь граждан совершенно не обеспечена, в особенности будут громить и убивать богатых и семьи офицеров[,] *имей это в виду*. Имей в виду[,] я не запуган[,] но это ясно[,]

что будет так, вникни в то[,] что я говорю, произойдет это еще не так скоро[,] через месяц[,] через два, но произойдет. В такую трудную минуту нашей жизни[,] умоляю тебя[,] Алина[,] обдумай[,] куда выехать из Петрограда, действуй решительно[,] воспользуйся связями[,] проверь меня у людей[,] близко стоящих к делу, но не у Половцова или Олсуфьева, они ничего не соображают, написали мне письма[,] в которых я в этом убедился. Тебе нужно выехать в такое место[,] где бы не было солдат и рабочих, в имения[,] конечно[,] не годится, но в какой-либо небольшой курорт, в глубь Финляндии, балтийских провинций, на Кавказ, а лучше всего было бы дернуть в Японию[,] не думай[,] что я с ума сошел, там с маленькими детьми переждешь бурю, обо мне не беспокойся[.] Во-первых[,] все равно мне не поможешь[,] во-вторых[,] я энергичен и ловок[,] и сумею исполнить свой долг с тактом. В Японии[,] если только туда проезд свободен, ты сможешь всегда об этом узнать, путь очень удобен. Вообще[,] Алина[,] дорогая моя[,] трудно тебе указывать[,] что делать, но я тебя умоляю не сидеть[,] замкнувшись в своей ячейке дорогой, а следить за жизнью и узнавать не в слоях, что называется, общества, а у людей[,] знающих новое правительство, лучше еще в кругах совета рабочих депутатов и солдатских депутатов[,] там есть офицеры гвардии. Прочти это письмо Сергею Васильевичу. Ведь ты же из газет видишь[,] что я прав, а газеты и половины не пишут из того, что делается. У нас два[,] три правительства[,] в этом ужас. Если бы у тебя не было детей[,] я бы тебе так не писал, но имея детей[,] ты должна все сделать для их обеспечения. Конечно[,] проверь меня, ты умна; но действуй решительно, наверно другие в твоём положении уже приняли или принимают меры. Дорогому Серг[ею] Вас[ильевичу] передавай мой привет и прочти ему мое письмо[,] и напрягите всю вашу волю[,] ум и сердце для принятия правильного решения. Может быть[,] я и не прав, но для меня ясно, что происходит[,] и я от своих слов не отказываюсь. Я здоров и бодр, работаю и совсем не унываю[,] но боюсь за тебя. Боюсь[,] кроме того[,] что ты можешь лишнее говорить[,] помни[,] что люди все доносят и за пустяшные слова о прежнем режиме ты можешь навлечь на себя беду. *О получении письма телеграфируй мне. [...]*

Будь энергична[,] не грусти. Выживут только люди сильные, мы еще с тобой, даст Бог, будем счастливы. Алина[,] дорогая[,] отнесись к этому серьезно и не бойся *принять необычное решение*. Я здоров и у меня все благополучно. Теперь в особенности у вас только начало революции, не надейся[,] что кончилась. Мне это совершенно ясно.

Может быть[,] Киев для переезда подходящ, хотя я сомневаюсь. Лучше всего Япония[,] не смейся, я не сошел с ума. Я более чем когда-либо убежден[,] что нынешнее правительство не усидит[,] а после него будет небывалая анархия. Телеграфируй о получении этого письма. Разберись самым серьезным образом[,] главное в том[,] насколько правительство



сильно и на что оно опирается. По-моему[,] у него никакой точки опоры нет. Возьмет верх партия большевиков или другая[,] проповедующая *чем хуже[,] тем лучше*. Ну а тогда придется тебе судить о том[,] что будет.

Обнимаю тебя нежно-нежно.

*Твой Павлик.*

ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 696, арк. 73–74 зв.

## № 10

**Олександра Скоропадська – чоловікові**

18 марта 1917 г. [,] Петроград.

*Дорогой Павлик!*

Много перечитывала и обдумывала Твое письмо[,] посланное с Тихоном. Пришла к заключению[,] что Ты прав, и хандрить нечего. Мне стыдно за письмо[,] которое послала Тебе с Деваевым<sup>69</sup>. Кажется[,] написала много подлого и трусливого, и неблагодарного. Но Ты меня простишь. Здесь видишь очень много оборотной стороны медали, особенно мелочей, которые действуют на нервы. Теперь я стала спокойнее, хотя[,] кажется[,] ни разу не теряла внешнего самообладания. На душе же была каша.

Тебе напишут люди совершенно разных направлений: Пешка, Володя, Н. Ф. Гартман, мисс Стифель и Гофштеттер. Будешь иметь понятие о том[,] что творится здесь.

Я до сих пор не могла с Митей свидеться. То он в ванне, то с разными деятелями общественными занят, то не дома, а теперь около недели в Москве.

Похороны жертв революции с 17-го перенесены на 23-е марта. И это число тоже отложено. Участие должны были принять более одного миллиона людей. Сделав этот предварительный подсчет[,] испугались, нашли, что такое скопление народу требует, чтобы церемониал больше был бы разработан, боятся также контрреволюции и нового побоища. Не найдены еще все пулеметы по сети и плану Протопопова. Один нечаянный выстрел может произвести отчаянный переполох.

Между солдатами и рабочими[,] ясно[,] большая распря. Восьмичасовой рабочий день не устраивает солдат, которые считают, что заняты в окопах 24 часа[,] и они правы.

Заметно большое движение, даже на простого смертного, как я, я вижу разницу большую. Много бываю на улице, в конках, смотрю и прислушиваюсь. – Четыре дня идут солдатские манифестации. С музыкой ходят[,] с знаменем по улицам. Играет Марсельеза. Несут плакаты с надписями: “Война до победного конца”, “Рабочие к станкам, солдаты в окопы”, “Граждане[,] требуйте народного суда над старым правительством”, и менее утешительное “Земля и Воля”. Этой последней надписи я лично не

видела. Идут стройно, офицеры с ними, но вид у них невеселый, угрюмый. Я видела таким образом: павловцев, измайловцев, гренадер. Порнография насчет царской семьи за последние дни немного успокоилась. Кажется[,] уже все было выговорено, что только можно. Измена и шпионство А[лександр] Ф[едоровн]ы, её отношения с Вырубовой<sup>70</sup>, такие же с Распутиным, беременность дочерей, отравление сына травами, слабоумие и отравление Н[иколая] А[лександровича], и наконец отравление А[лександрой] Ф[едоровн]ой Н[иколая] А[лександровича] с целью занять его место как Е[катерине] П. – Я лично не могу простить А[лександр] Ф[едоровн]е то, что своей maniere d'agir<sup>71</sup> она так опозорила своих несчастных девочек. Дай Бог этим бедным детям поскорее выбраться в Англию, где они наверное найдут приют. Все слои без исключения одного мнения об А[лександр] Ф[едоровн]е. Признают ее виновной во всем, его же скорее презирают и даже жалеют.

Версия об участии Бадмаева<sup>72</sup> (постепенное умышленное отравление Н[иколая] А[лександровича]) скорее в глазах общества умаляет вину его перед родиной. Но оставим их. Возмездие за все уже есть и будет еще.

Мне во всем этом жаль больше всего – офицеров. И здесь[,] и там на фронте. Вот уже поистине драма. О них мало думают. Считаю[,] что и правительство тоже мало слишком занялось их положением, хотя и действует умно и благородно. Солдаты здесь положительно подтягиваются, рабочие же, хотя официально и стали на работы, но болтаются по улицам, ходят на митинги.

Хвосты хлебные длиннейшие, уверяют, что хлеб будет и мука тоже.

Учебные заведения открыты. У Данилки экзамен в начале мая. Девочки обе кончат все до 1-го мая.

Бумаги все я с Пешкой пересмотрела, и мы сделали несколько складов для них. Я думаю[,] один надо было бы иметь в Москве. Н[иколай] Ф[едорович] очень честный, благородный в своих воззрениях, но у него немецкая педантичность, которая немислима теперь, и атрофия воли, так что мне с ним очень трудно. Но расставаться теперь тоже немислимо. Он все-таки много может мне помочь. Он едет на днях в южные имения, потом поедет в Пыщуг. Помещики со своими усадьбами и угодьями в ужасном положении. Начались уже погромы. В Тамбовской губернии М. К. Рейтерн окончательно разгромлена. Пришли “солдатики”[,] потребовали муки – дали, потом свинины – взяли 150 племенных свиней по несколько сот рублей каждая. Потом угнали 2 тыс. овец, и 300 лошадей[,] и весь скот, потом бабы соседних деревень и солдаты вместе пришли громить дом. Она сама еле уцелела. С заднего хода со старой няней были увезены на двуколке племянником Нарышкиным[,] у которого имение рядом.

В том же Кирсановском уезде разгромлены имения Ганецкого, Мартынова и Горяйнова. У Сони и у нас пока благополучно, но надолго ли.

Не знаю[,] как спасти вещи[,] которыя в Тростянце и Полошках. Самое ценное для нас[,] я считаю[,] картины, т.к. они незаменимы. Николай Францевич должен сговориться там с управляющими и их частью убрать, частью увезти в Киев. Пишу Соне Глинка<sup>73</sup>, и попрошу сохранить у себя или в Красном Кресте несколько ящичков. Тоже и в Чернигове в музей к Модзалевскому<sup>74</sup>. Я это поскорее обдумаю и сделаю, а то будет поздно.

На Набережной меня у отца и Сони даже нравственно тошнит, но я на этом сделала крест и только слушаю и удивляюсь, и не мучаюсь больше.

Я не знаю еще через кого, но хочу в имения выхлопотать народную милицию, лишь бы она сама не стала громить. Всего можно ожидать.

Рассказывают, что обращались за помощью и советом к Родзянке, а он ответил: "Что я могу сделать, когда у меня самого имение громят" на юге где-то.

Вчера была у Альбрехтов и видела М. Э. Дерофельд. Она по-прежнему путается с кем попало, но мила и симпатична все-таки. Часто бывает в Ц[арском] у П. А.

Новости узнала, которые[,] вероятно[,] Тебе уже известны. Застрелился у [нрзб], оставил письмо, прося никого в его смерти не винить, что он расстался с жизнью оттого, что чувствует, что не сможет с такой верой и правдой служить новому Правительству, как служил старому.

Слышала, что Борис Гартман, граф Пален, барон Гревениц и Рентельн выгнаны солдатами из полка, а в командиры они выбрали Багге<sup>75</sup>, сказали мне[,] "черного"[,] вероятно женатого на Гревениц. Гартман поехал в Ставку, а оттуда прямо получил командировку на Кавказ. Это здесь узналось вчера только, сегодня иду к Мэри, ее утешить. По-моему, лучше так, Борис плохо бы кончил в полку со своим характером необузданным.

Только что получила Твою телеграмму от 17-го и[,] конечно[,] постараюсь быть утром 24-го в Киеве. Если не получишь телеграммы от меня[,] где я там буду, поезжай в Континенталь<sup>76</sup>, где мы были раньше, там будут знать, где я, возможно[,] что у Сони Глинка, если негде будет устроиться.

С[ергей] В[асильевич] будет жить здесь у детей в это время, т[ак] ч[то] еду совсем спокойная.

Дети теперь вошли в нормальную колею. Учатся во всю. Если бы не учение[,] увезла бы их отсюда, но куда[,] не знаю. – Говорят об опасности Петрограда, многие уже уезжают. Но эти слухи отчасти распускают для того, чтобы заставить всех стать на работу и отрезвиться.

Говорят, что Москва недовольна Петроградом, говорят, что Петроград не Россия, что желают конституцию. В Киеве говорят, что в церквах молятся за Мар[ию] Фед[оровну], а в других городах за нее, Мих[аила] Алекс[андровича] и Ник[олая] Ник[олаевича]. Вообще[,] по-моему[,] революция только началась. Дай Бог вам всем[,] офицерам[,] справиться с трудным долгом. Какая темнота и дикость. Вчера был такой случай на

Невском. Маленький Дерфельден рассказывал[,] очевидец. Идет старенький генерал, еле-еле ковыляет. Навстречу три-четыре солдата курящих. Они[,] мерзавцы[,] папиросы потушили об лоб старика, надсмеялись, а он тихо заплакал и побрел дальше. Конечно[,] единичные такие факты не должны влиять на общую идею. Жизнь должна идти вперед. Правительство настоящее добросовестно работает, но быть военным сейчас и офицером[,] по-моему[,] ад. Никто вас не поддерживает, а все жалуют “бедного солдата”.

Страшно счастлива Тебя в Киеве повидать и душу отвести и посоветоваться[,] как быть в дальнейшем.

Пока ясно лишь мне только то[,] что обе девочки обязательно должны кончить одна седьмой, а другая 8-й класс гимназии, а Данилка перейти в 4-й класс классической гимназии. Насчет лета твердо решила в Полошки не ехать и в Тростянец тоже. Подумываю о Киеве, и с Тобой об этом поговорю при свидании.

Пешка почему-то находит, что лучше здесь остаться, и здесь в бомбардировку не верит. Глядя же ежедневно на орды[,] хотя и спокойные[,] здешних солдат, по-моему, все возможно.

Я счастлива, что Ты бодр и смотришь так на вещи, как мне написал в письме. Я пока еще не совсем так оптимистична, и не совсем свыклась с мыслью, что ежеминутно или шальная пуля, или хулиган, или погром, или случайный инцидент на улице может прекратить мою скромную, но еще нужную жизнь. Также у меня сильно развито чувство собственности, я признаю собственность других, еще не крада и не грабила, и терпеть не могу насилия, поэтому социализм мне чужд, так как в нем тоже насилие. [...]

Приедь в Киев непременно, а пока крепко, крепко тебя обнимаю.

*Твоя любящая женка.*

*ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 468, арк. 1–4 зв*

## № 11

**Павло Скоропадський – дружині**

[0]4.[0]4.[1]917 г. [ Углы.]

*Дорогая моя душа*

Лишь сегодня[,] 4-го[,] получил я твою телеграмму о благополучном возвращении<sup>77</sup>. Я страшно беспокоился. Что у вас делается в Петрограде[?] кажется[,] снова что-то неладное[,] по крайней мере я получил приказание не увольнять офицеров в Петроград[,] а находящихся там в отпуске вытребовать обратно. Я страшно боюсь за Вас. К какому же ты пришла решению относительно пребывания своего[?] Чем больше я читаю газет, слушаю и думаю, тем больше я прихожу к заключению[,] что

благополучно разобраться в каше[,] в которую мы попали[,] немислимо, кончится несомненно анархией[,] имей это в виду. Поэтому[,] между прочим[,] я настаиваю категорически на закладе имений. Пешехонов будет[,] может быть[,] противоположного мнения[,] мне это безразлично, пусть он лишь найдет верное помещение деньгам[,] чтобы не платить лишний процент. Это необходимо до крайности и является страховкой нашей дальнейшей жизни[,] если она уцелеет.

У меня в корпусе все благополучно. Пока еще дисциплину я держу[,] но армия разлагается, это несомненно. Нам очень трудно, заняв я страшно, к сожалению[,] не успеваю писать свой дневник, у меня плохо тем, что мой начальник штаба никуда не годится[,] я его думаю вышибить вон[,] лучше его совсем не иметь[,] нежели иметь такого идиота да еще в такое время. Немцы[,] несомненно[,] скоро перейдут в наступление, как будут драться мои части[,] я еще не знаю, думаю[,] что благодаря воздействию постоянному[,] что будут драться[,] но когда придут пополнения[,] тогда одному Богу известно[,] как будет[,] Ведь они совершенно не обучены[,] и это с таким противником.

Дорогая милая моя Алинушка, стараюсь мысленно переживать наши счастливые дни в Киеве. Ты была очень мила. Пиши мне поскорее по всем вопросам[,] которые я тебе задал, пиши неважные вопросы по почте, письма доходят, а более серьезные вопросы присылай с нашими посыльными. Только пиши. Будь энергична[,] не забывай всех тех поручений[,] которые я дал Серг[ею] Вас[ильевичу]. Проси его действовать вовсю. Побывай у народа[,] будь в курсе всего, что происходит. Я знаю[,] что тебе трудно[,] дорогая моя[,] и что все это не в твоём духе[,] но что же делать — иначе сейчас нельзя. Проси Серг[ея] Вас[ильевича] также подробно мне написать[,] передала ли ты ему от меня 1000 руб. Пиши подробнее про детей наших милых. Я соскучился по ним[,] но что же делать[,] пусть учатся и скорее[,] хотя бы девочки[,] становятся на ноги. [...]

Всех-всех обними. У меня все хорошо и на фронте пока спокойно.

До свидания[,] моя дорогая родная женушка, нежно-нежно тебя обнимаю. Письмо это привезет к тебе Кривцов. Через некоторое время я пошлю Мазанкова или Малашкина[,] если Кривцов опоздает за ответом.

*Твой Павлик.*

[Приписка на арк. 1] Соня напрасно не продает Чутово, интересно знать ее точку зрения. Правительство шатается[,] и все больше и больше теряет почву под ногами. Стоит прочитать резолюцию Съезда Советов рабочих и солдатских депутатов. Очевидно[,] мы пойдем по пути всевозможных социальных экспериментов[,] в конце концов жизнь[,] может быть[,] улучшится[,] но на 50 лет мы и наши дети будем обречены на тяжелую жизнь. Я хотел бы[,] чтобы ты видела кого-нибудь серьезного[,] имеющего доступ к вожакам движения рабочего. А потом меня просто

пугает твоя жизнь в Петрограде. Как ты решила? Я убежден[,] что правительство[,] желая освободиться от гнета[,] выкинет какую-нибудь штуку и будет еще в Петрограде кровавая борьба.

П[авлик]. [0]5.[0]4.[1]917.

ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 694, арк. 8–8 зв.

## № 12

### Павло Скоропадський – дружині

[0]9.[0]4. [1]917. [Углы.]

#### *Дорогая моя Алицишка*

Пишу из [штаба] армии, так как узнал[,] что сегодня едет курьер из армии в Петроград. Ты можешь передать ему письмо для меня[,] и дай ему на чай[,] чтобы привез скорее письмо мне.

У меня все благополучно. Я жив[,] здоров. В корпусе тоже пока все благополучно. Меня[,] к сожалению[,] пока никуда не убирают[,] а наоборот[,] новое правительство[,] погнавшее массу начальников[,] меня утвердило. Погнаны Хан Нахичеванский[,] Арапов и многие другие<sup>78</sup>. Я только то и делаю[,] что думаю о тебе и детях. Страшно за вас ужасно. Кронштадт в ужасном состоянии[,] объявил чуть ли не республику отдельную, офицеров нет, немецкий фронт выступил, у вас несомненно будет Бог знает что. Немцы[,] говорят[,] собираются сделать высадку в Николайштадте. Ради Бога[,] пиши поскорее[,] что будешь делать, я не могу тебе отсюда ничего советовать, но мне рисуется[,] что всюду лучше[,] нежели в Петрограде. Мне это говорил сегодня *командующий армией Балуев, а ему говорил Гучков*[,] которого он на днях видел. Имена нужно заложить[,] пусть Серг[ей] Вас[ильевич] подробно мне напишет о делах, но все это бледнеет в сравнении с вопросом[,] где тебе быть с детьми. Получила ли ты мою телеграмму срочную, я до сих пор не получил от тебя телеграммы, и очень беспокоюсь. Дорогая милая моя[,] пиши мне и посылай срочные телеграммы. Пусть Серг[ей] Вас[ильевич] поговорит с каким-нибудь телеграфистом, я знаю[,] что если их умаслить[,] телеграммы могут скоро доходить. За меня не беспокойся[,] у меня все пока хорошо. Люблю тебя страшно и обнимаю тебя и детей от всей души.

*Твой Павлик.*

ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 694, арк. 9–9 зв.

<sup>1</sup>Войцехівська І. Н., Ляхоцький В. П. Епістолологія. – К., 1998.

<sup>2</sup>Коцюбинська Михайлина. “Зафіксоване і нетлінне”. Роздуми про епістолярну творчість. – Х., 2001.

<sup>3</sup>Симон Петлюра. – Статті. Листи. Документи. – Т. III. – К., 1999.

<sup>4</sup>Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа. – К., 2001.

<sup>5</sup>Див., приміром, найостаннішу публікацію: Уряди України у ХХ ст. – К., 2001. – С. 89.

<sup>6</sup>Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 18–18 зв. Лист до О. Назарука від 08.01.1938.

<sup>7</sup>До 22 січня 1917 р. генерал-лейтенант П. П. Скоропадський був командиром 5-ї гвардійської кавалерійської дивізії, що знаходилася на Волині, і тимчасово (травень-липень, жовтень-листопад 1916 р.) виконував обов'язки командувача Гвардійського кавалерійського корпусу на Західному фронті. Описана ситуація пояснюється чутками про можливість переведення гвардійської кавалерії до Петрограда для боротьби з очікуваними революційними виступами.

<sup>8</sup>*Якунін* – один з ординарців П. П. Скоропадського.

<sup>9</sup>*Балуєв Петро Семенович* (1857–1923), генерал від інфантерії, з листопада 1916 – тимчасовий, з 18 березня 1917 р. – повноправний командувач “Особой” армії, на той час переданої Південно-Західному фронту; з липня 1917 р. – командувач II-ї армії. Згодом вступив до Червоної Армії (1918), з 1920 р. – член особливої наради при Головнокомандувачі збройними силами РСФРР, потім командувач “Особой” армії, у складі якої перебував Гвардійський кавалерійський та 34-й армійський корпуси, з серпня 1917 р. – командувач Західного фронту.

<sup>10</sup>*Малашкін* – вістовий П. П. Скоропадського.

<sup>11</sup>*Дурново Петро Павлович* (1835–1919) – тесть П. П. Скоропадського, генерал-ад'ютант імператора, двоюрідний брат П. М. Дурново, міністра внутрішніх справ Росії у 1905–1906 рр.

<sup>12</sup>*Дурново Софія Петрівна*, уроджена княгиня Волконська, за першим чоловіком Давидова – дружина брата О. П. Скоропадської, капітана 2-го рангу П. П. Дурново (1874–1909), гофмейстрина великої княгині Вікторії Федорівни, дочки герцога Альфреда Саксен-Кобург-Готського, дружини великого князя Кирила Володимировича. Але О. П. Скоропадська не називає Вікторію Федорівну великою княгинею, оскільки втаємничена у двірцеві секрети: цей шлюб, укладений без згоди царя і незаконний з його точки зору, був яблуком розбрату між Миколою II та його троюрідним братом.

<sup>13</sup>*Протопопов Олександр Дмитрович* (1866–1918), з вересня 1916 р. – міністр внутрішніх справ Російської імперії, свого часу – один з лідерів партії октябристів, депутат III і IV Державних дум (з 1914 р. – товариш голови Думи). Політика, яку він проводив на посаді міністра, відрізнялась жорстокістю і безпринципністю. Після Лютневої революції арештований, на початку 1918 р. страчений більшовиками.

<sup>14</sup>*Волконський Олександр Петрович*, князь.

<sup>15</sup>*Олександр* – служник у домі Скоропадських.

<sup>16</sup>*Дорошенко Петро Якович* (1857–1919), у подальшому зветься також сімейним прізвиськом *Дорох* – близький друг, однодумець і земляк П. П. Скоропадського, чернігівський дідич, земський лікар, знавець і любитель української старовини. Під час Гетьманату – керівник Головного управління у справах мистецтв та національної культури. Розстріляний більшовиками. *Марія Парменівна* – його дружина, уроджена Маркович, *Ліза* – дочка, долею якої Скоропадські дуже опікувалися.

<sup>17</sup>*Милорадович Ольга Кирилівна*, уроджена Катеринич – вдова графа Григорія Олександровича Милорадовича, мати гвардійського офіцера *О. Г. Милорадовича*.

<sup>18</sup>*Пешка* – домашнє прізвисько *Пешехонова Сергія Васильовича*, керівника Петроградської контори М. П. и П. П. Скоропадських.

<sup>19</sup>*Переплетчиков О.* – довірена особа Скоропадських, якій було доручено з'ясувати питання найвигіднішого використання лісів з Пищувського маєтку О. П.

и П. П. Скоропадських, що знаходився у Ветлузькому повіті Костромської губернії. Раніше цим маєтком володів батько О. П. Скоропадської П. П. Дурново.

<sup>20</sup>Гартман Микола Федорович – головноуправляючий маєтками Скоропадських.

<sup>21</sup>Кубарово, Дунаєць и Тростянець – українські родові маєтки П. П. Скоропадського, що знаходилися в Чернігівській губернії.

<sup>22</sup>Ідеться про продаж автомобілів виробництва фірм “Бенц” і “Паккард”, які належали родині Скоропадських.

<sup>23</sup>“Які не є антиками” – фр.

<sup>24</sup>Волконський Володимир Олександрович, князь.

<sup>25</sup>Клейнмихель Марія Едуардівна, графиня, вдова генерал-майора.

<sup>26</sup>Олександра Федорівна (1872–1918), Аліса-Вікторія-Гелена-Луїза-Беатриса Гессенська – російська імператриця, дружина Миколи II.

<sup>27</sup>Спадкоємець російського престолу Олексій Миколайович (1904–1918).

<sup>28</sup>Пивоваров – вістун П. П. Скоропадського.

<sup>29</sup>Пуришкевич Володимир Митрофанович (1870–1920) – політичний та громадський діяч, монархіст, один із засновників “Союза русского народа”, керівник “Союза Михаила Архангела”, депутат II–IV Державних дум, активний учасник вбивства Г. Ю. Распутіна, після Жовтневої революції – один з лідерів Білого руху; загинув у м. Новоросійську від тифу.

<sup>30</sup>Марія Федорівна (1847–1928) – російська імператриця, дружина Олександра III, мати Миколи II, датська принцеса Дагмара-Софія-Доротея. Очолювала Російський Червоний Хрест, займалася доброчинністю, опікувалася пораненими воїнами.

<sup>31</sup>Ксенія Олександрівна (1875–1960), велика княгиня – дочка Олександра III, середня сестра Миколи II, з 1894 р. одружена з великим князем Олександром Михайловичем.

<sup>32</sup>Безаки – відома родина київських дворян; брати Олександр Миколайович та Федір Миколайович Безаки були однополчанами П. П. Скоропадського по Кавалергардському полку, його близькими знайомими.

<sup>33</sup>Полошки – український родовий маєток П. П. Скоропадського, що знаходився у Чернігівській губернії.

<sup>34</sup>Пешехонов Володимир Сергійович – син С. В. Пешехонова, лікар, який певний час працював при штабі бригади П. П. Скоропадського.

<sup>35</sup>На 14 лютого 1917 р. було призначено відкриття сесії IV Державної думи. Оскільки на руках у О. Д. Протопопова був царський указ про розпуск Думи без позначення дати, всі чекали цього дня значних безпорядків та розгону Думи. Очевидно, таким був і задум Протопопова, однак він не здійснився.

<sup>36</sup>Деваєв – вістун П. П. Скоропадського.

<sup>37</sup>Ржевуський (Жевуський) Леон, граф – дідич Волинської губернії, відставний полковник-кавалергард, близький знайомий та приятель П. П. Скоропадського.

<sup>38</sup>Ромейко-Гурко В. І. (1864–1937) – генерал від кавалерії (з 1916 р.). У січні 1917 р. виконував обов'язки начальника штабу Верховного Головнокомандувача, з лютого 1917 р. – командувач Західного фронту; у травні 1917 р. знятий з посади і зарахований до розпорядження Верховного Головнокомандувача; з вересня 1917 р. – в еміграції.

<sup>39</sup>Олсуф'єва Олександра Андріївна, уроджена Миклашевська – рідна тітка П. П. Скоропадського, дружина графа Олексія Васильовича Олсуф'єва.

<sup>40</sup>Лілішка – Єлизавета (1899–1976), середня донька Скоропадських.

<sup>41</sup>Данилка – Данило (1904–1957), другий син Скоропадських.



<sup>42</sup>Петя – Петро (1900–1956), старший син Скоропадських.

<sup>43</sup>Кочубей Микола Васильович – ад'ютант П. П. Скоропадського у період його командування корпусом та Гетьманату, згодом – активний діяч українського монархічного руху на еміграції, в 1930 р. належав до групи В. Липинського, яка виступала проти Павла Скоропадського.

<sup>44</sup>Павло – служник Скоропадських.

<sup>45</sup>Михайло Олександрович (1878–1918), великий князь – молодший брат Миколи II, генерал-лейтенант, член Державної Ради. На його користь цар зрікся 2 березня 1917 р.

<sup>46</sup>Дмитро Павлович (1891–1942), великий князь – флігель-ад'ютант, ротмістр Лейб-гвардії Кінного полку. Син великого князя Павла Олександровича та великої княгині Олександри Георгіївни (уродженої грецької принцеси). Брав участь у вбивстві Г. Ю. Распутіна (див. про це нижче), за що був відправлений до Персії, до загону генерала Баратова.

<sup>47</sup>Кирило Володимирович (1876–1938), великий князь – командир гвардійського флотського екіпажу, син великого князя Володимира Олександровича та великої княгині Марії Павлівни, уродженої герцогині Мекленбурзької.

<sup>48</sup>Гучков Олексій Іванович (1862–1936) – громадський та політичний діяч, один із засновників партії октябристів, Голова III Державної Думи (1910–1911), голова Центрального військово-промислового комітету, член Державної Ради, у березні – травні 1917 р. військовий і морський міністр.

<sup>49</sup>Менден Георгій Георгійович (1861–1917), граф, генерал-майор.

<sup>50</sup>Олсуф'єв Дмитро Адамович, граф, камергер, родич П. П. Скоропадського.

<sup>51</sup>Половцов Андрій Петрович – генерал-майор, співробітник військового міністерства.

<sup>52</sup>Гартман Марія – дружина генерал-майора Бориса Федоровича Гартмана.

<sup>53</sup>Воейков Володимир Миколайович (1868–1918) – генерал-майор пошти імператора, з 1913 р. – дворцевий комендант царя.

<sup>54</sup>Родзянко Михайло Васильович (1859–1924) – громадський і політичний діяч, один з лідерів партії октябристів, Голова III та IV Державних дум. Із 27 лютого очолював Тимчасовий комітет Державної думи. Він направив у царську ставку й командувачам усіх фронтів такі телеграми з інформацією про події у столиці: 26 лютого: *“Положение серьезное. В столице анархия. Транспорт, продовольствие и топливо пришли в полное расстройство. На улицах происходит беспорядочная стрельба. Часть войск стреляют друг в друга. Необходимо немедленно поручить лицу, пользующемуся доверием страны, составить новое правительство. Медлить нельзя. Всякое промедление смерти подобно. Молю Бога, чтобы в этот час ответственность не пала на венецосца”*. Ранком 27 лютого: *“Положение ухудшается, надо принять немедленные меры, ибо завтра будет уже поздно. Настал последний час, когда решается судьба родины и династии”*.

<sup>55</sup>Марійка – Марія (1898–1959), старша донька П. П. Скоропадського.

<sup>56</sup>Цікаво порівняти це місце із щоденника О. П. Скоропадської зі споминами М. М. Суханова, діяча, що належав до протилежного, революційного табору: *“В пятницу я стал уже категорически утверждать, что мы имеем дело с революцией как с совершающимся фактом. Я, однако, слыл оптимистом. На меня махали руками”* (Суханов Н. Н. Записки о революции. – Т. 1 (кн. 1–2). – М., 1991. – С. 50.

<sup>57</sup>Причини відсутності записів за ці дні невідомі. Лишається тільки пожалкувати з цього приводу, оскільки саме 26–27 лютого відбувалися перехід військ петроградського гарнізону на бік повсталих та їхні сутички з поліцією.

<sup>58</sup>У ніч на 28 лютого 1917 р. за постановою Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів була створена робітничо-солдатська міліція – озброєна організація робітників петроградських заводів і фабрик для захисту громадського порядку в місті.

<sup>59</sup>На жаль, згадані лист і телеграма у фонді Скоропадських не виявлені.

<sup>60</sup>Ідеться про наказ № 1 військового міністра від 5 березня 1917 р., яким вносилися суттєві зміни до Статуту внутрішньої служби. Вони були спрямовані на демократизацію армії: відмінялося титулування офіцерів, їх звернення до солдатів на “ти”, іменування солдатів “нижчими чинами”, заборона на відвідання ними розважальних закладів тощо.

<sup>61</sup>*Долгоруков Олександр Миколайович (1872–1948)*, князь, разом з П. П. Скоропадським служив у Кавалергардському полку, у 1914–1915 рр. – командир цього полку; у 1917 р. – командир I кавалерійського корпусу, генерал-лейтенант; у листопаді 1918 р. призначений гетьманом Головнокомандувачем всіми збройними силами в Україні; у 1919 р. – у Південно-Західній армії, з 1920 р. – на еміграції у Франції.

<sup>62</sup>Г. Ю. Распутін, який у вищому світі вважався “злим генієм” царської родини та німецьким шпигуном, був убитий 17 грудня 1916 р. Головними дійовими особами у цьому злочині, дійсно, були В. М. Пуришкевич та князь Фелікс Феліксович Юсупов, граф Сумароков-Эльстон (1887–1967). Великий князь Дмитро Павлович був присутнім при вбивстві. Великосвітських учасників заклоту було заслано: Фелікса Юсупова – до його курського маєтку, Дмитра Павловича – у Персію, до експедиційного загону генерала Баратова.

<sup>63</sup>*Микола Миколайович молодший (1856–1929)*, великий князь, дядько царя, відомий військовий та політичний діяч, генерал-ад’ютант, у 1914 – 1915 рр. – Верховний Головнокомандувач, з 1915 р. – намісник на Кавказі. З 1 березня 1917 р. відновлений на посаді Верховного Головнокомандувача, але вже 7 березня пішов у відставку під тиском лівих партій.

<sup>64</sup>*Стіффель Анна Едуардівна*, англійка, гувернантка у родині Скоропадських: вона виховувала спочатку сестру Павла Петровича Єлизавету, а згодом дітей П. П. и О. П. Скоропадських. У 1920-х роках перебралася до Німеччини, де продовжувала жити у родині гетьмана.

<sup>65</sup>Ідеться про Тимчасовий комітет Державної думи – перший Тимчасовий уряд, обраний 27 лютого 1917 р. у складі: М. В. Родзянко (голова), О. І. Гучков, І. І. Дмитрюков, С. І. Шидловський, В. М. Львов, І. Н. Ефремов, М. О. Караулов, О. І. Коновалов, В. О. Ржевський, П. М. Миллюков, В. М. Некрасов, О. Ф. Керенський, М. С. Чхеїдзе, В. В. Шульгін.

<sup>66</sup>*“На милість селян”* – фр.

<sup>67</sup>П. П. Скоропадський називає тут померлих родичів – свою матір Марію Олександрівну (1841–1901), молодшу сестру Єлизавету Петрівну (1878–1899), а також тітку О. П. Скоропадської Олену Василівну Всеволозьку, уроджену Кочубей, про небесне заступництво яких він часто згадував.

<sup>68</sup>Це перше згадування про український національний рух у листах майбутнього гетьмана України. На нашу думку, фраза “сделаться украинцем” свідчить не про зміни в національній самоідентифікації, а про участь в українському політичному житті. У споминах Скоропадського термін “українцы” також носить політичний характер і частіше за все вживався щодо національного політикуму України.

<sup>69</sup>Ідеться про її лист від 9 березня.

<sup>70</sup>*Вирубова Анна Олександрівна (1884–1930)*, уроджена Танєєва – фрейліна імператриці з 1904 р., довірена особа царської родини і близька подруга Олександрі Федорівни.

<sup>71</sup>“Поведінкою” – фр.

<sup>72</sup>*Бадмаев Петро (Жамсаран) Олександрович* (1841–1920) – лікар, пропагандист традиційної тибетської медицини в Росії. Він здійснив переклад і коментар її основоположної праці – трактату “Чжуд-Ші”. Оскільки царський двір широко користувався його послугами, після революції поширювалися чутки про свідоме отруєння Миколи II травами. На підставі цього Надзвичайна слідча комісія Тимчасового уряду заарештувала Бадмаєва.

<sup>73</sup>*Глінка Софія Василенна*, уроджена Тарнавська – близька знайома Скоропадських, працівник Комітету Червоного Хреста у Києві.

<sup>74</sup>*Модзалевський Вадим Львович* (1882–1920) – історик, генеалог та знавець української старовини, пов’язаний зі Скоропадськими багатолітньою працею над їх фамільним архівом. З 1911 р. – учений секретар Чернігівської губернської вченої архівної комісії, в 1917 р. – керівник громадського комітету охорони пам’яток культури і мистецтва на Чернігівщині.

<sup>75</sup>Ідеться про події у лейб-гвардії Кінному полку, яким з початку 1917 р. командував генерал-майор Б. Е. Гартман. Його, а також групу названих старших офіцерів солдати-кінногвардійці вигнали з полку, обравши своїм командиром ротмістра барона К. К. Багге аф Боо.

<sup>76</sup>Готель “Континенталь”, що знаходився на Хрещатику.

<sup>77</sup>Зустріч П. П. Скоропадського з дружиною відбулася в Києві 24–28 березня 1917 р. (Див.: ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 525, арк. 221; спр. 968, арк. 376).

<sup>78</sup>Тут ідеться про перші кроки О. І. Гучкова на посту військового міністра – одночасну заміну 143 вищих військових начальників за підозрою в їх відданості старому режиму. Згадуваний Скоропадським генерал від кавалерії Хан Гусейн Нахічеванський (1863–1918), старший товариш Павла Петровича, командувач гвардійського кавалерійського корпусу, 2 березня 1917 р. направив на ім’я імператора телеграму, в якій пропонував свої війська в його розпорядження для придушення “мятежа”. Арапов Петро Іванович (1871–?), генерал-лейтенант, начальник 3-ої гвардійської кавалерії дивізії. У вересні 1918 р. захоплений заручником у Петрограді; із 1921 р. на еміграції.



## Листи Карлу Густаву Маннергейму. 1932–1942

Джерельна база дослідження історії новітнього гетьманського руху на еміграції та постаті його керманіча Павла Скоропадського є на сьогодні дуже обмеженою. Досі до наукового обігу залучено лише документи про взаємини гетьманців та ОУН на початку і наприкінці 1930-х років із так званого “Празького архіву” (публікація А. Кентія) та частина листування гетьмана з Й. Назаруком того ж періоду (статті Т. Сидорчук, частково – наші<sup>1</sup>). Інші джерела про міжвоєнний гетьманський рух, передусім із закордонних архівів, ще практично не виявлені. Але очевидно, що оприлюднення цього масиву інформації конче потрібне для об’єктивного висвітлення постаті останнього гетьмана України, його діяльності на еміграції на чолі досить впливового консервативного національного руху.

Відрадним і водночас знаменним є той факт, що нам пощастило вперше отримати копії листів Павла Скоропадського, адресовані його другу, однополчанину та однодумцю в багатьох питаннях, фінському регенту, головнокомандувачу, а згодом президенту Карлу Густаву Маннергейму. Завдяки особистому сприянню заступника генерального директора Національного архіву Фінляндії доктора Еліаса Ормана, якому висловлюємо щиру подяку, ми отримали минулого року копії восьми листів гетьмана до маршала Фінляндії, датовані 3 січня 1932 р. – 4 червня 1943 р., та чернеток двох відповідей маршала, що зберігаються у приватному архіві Маннергейма в Гельсінкі.

Оскільки ці архівні документи вперше стають відомими в Україні, їхній зміст дає нам можливість дещо по-новому висвітлити передусім зовнішньополітичні зусилля вождя гетьманського руху впродовж 1930-х років.

Український читач потребує певних пояснень щодо характеру стосунків Скоропадського і Маннергейма, а також ролі останнього у Фінляндії 1930-х років. Для з’ясування першого питання відсилаємо читача до наших публікацій з цього приводу<sup>2</sup>, а тут лише коротко наголосимо на щирій дружбі, яка пов’язувала обох колишніх кавалергардів. Уперше вони зустрілися 1894 р., на літніх маневрах під Красним Селом: молодий кавалергардський поручик Карл Маннергейм та юний камер-паж Павло Скоропадський, який невдовзі став корнетом того ж, найелітнішого полку російської імператорської армії (саме про цей період він з теплою згадує у першому з наведених нижче листів).

Протягом майже 40 років, що минули від тієї першої зустрічі, відбулися значні події. Розвалилася Російська імперія, служити якій свого часу запряглися і Маннергейм, і Скоропадський. Пройшли дві війни, в яких обидва брали участь. Після того обидва комбатанти із зброєю в руках відстоювали незалежність своїх країн від Радянської Росії, пережили короткі моменти визнання своїх заслуг перед батьківщиною і довгі періоди політичної ізоляції. Не пройшло й року, як новий фінський президент К. Свінхувуд закликав відставного генерала стати на чолі збройних сил держави – очолити Раду оборони в мирний період, а в разі війни – перебрати на себе верховне головнокомандування.

Новостворена Рада оборони, не маючи виконавчої влади, була, тим не менш, дуже впливовим органом військового відомства, зокрема з питань планування, організації оборони та оперативної підготовки військ<sup>3</sup>.

Таким чином, після більш як 10-річного відлучення від державних справ Маннергейм знову повернувся до реальної політики, передусім військової, і завдяки власній енергії та наполегливості перетворив свою парадно-номінальну й дорадчу посаду на одну з провідних – він був упевнений у наближенні великої війни<sup>4</sup>.

Одним із напрямів діяльності маршала стали зовнішні контакти, адже для маленької Фінляндії очевидною була необхідність залучитися підтримкою великих держав на випадок агресії СРСР. Маннергейм у 1932–1935 рр. здійснив напівлегальні вояжі по Європі, зокрема візити до Англії та Німеччини.

Саме зовнішньополітичні питання стали приводом для звернення Павла Скоропадського до колишнього однополчанина. Вже у першому своєму листі гетьман інформував маршала Фінляндії: “від політичної діяльності не відмовився і докладаю всіх зусиль до того, щоб настав, нарешті, той час, коли можна буде активно виступити”. Він запевняв свого адресата, що лозунгом очолюваного ним національного руху є “самостійна гетьманська Україна”. Проте на шляху досягнення цієї мети існувало багато зовнішніх перепон, і Скоропадський писав своєму другові про сподівання на фінську підтримку.

Зазначимо принагідно, що надії Скоропадського на заступництво фінського посла в Лондоні були значною мірою марними. Вже у травні 1932 р. посол А. Стаатсмаїнен секретно інформував маршала про ініціативу гетьмана і наполегливо радив не йти назустріч українським проханям, а тим більше – особисто зустрічатися з П. Скоропадським.

Актуальним це питання стало вже невдовзі, адже у травні того року маршал виїхав до Німеччини. Своім листом від 29 травня 1932 р., на жаль, не виявленим, Маннергейм повідомив гетьмана про своє бажання зустрітися. Зустріч відбулася наприкінці червня в Берліні і завершилася

вечерею в ресторані Хіллєрта. До речі, слід наголосити, що досі про їхню зустріч не було відомо, і дослідники історії гетьманського руху на еміграції ніколи не згадували про цей важливий факт.

Під час зустрічі колишніх однополчан, наскільки можна судити з наступного листування, мали місце не лише спільні спогади – обговорювалися нагальні політичні питання. Очевидно, П. Скоропадський поділився з маршалом своїм баченням загальної політичної обстановки, перспектив української антибільшовицької боротьби і можливостей фінського сприяння в цьому. Звичайно, гетьман просив Маннергейма лобіювати українські інтереси в його рідній країні. Конкретно ж, йшлося про можливість сприяння українському рухові деякими зовнішніми акціями, організацію стажування українських офіцерів при фінській армії, фінансову допомогу та імовірний приїзд самого гетьмана до Гельсінкі.

Збереглася чернетка відповіді маршала на всі поставлені питання, датована 5 серпня 1932 р. Повернувшись на батьківщину, він почав з'ясовувати в політичних колах ставлення до самого Скоропадського, гетьманського руху та заявлених проблем. За наслідками цих розмов Маннергейм повідомляв другові, що інтерес до південних сусідів, які ведуть національно-визвольну боротьбу, ще не згас. Проте обережність фінських політиків, які просто боялися дратувати великого східного сусіда, не дозволяла здійснити будь-який конкретний крок: прийняти офіцерів на стажування, надати фінансову допомогу або ж просто прийняти П. Скоропадського у Гельсінкі.

У зв'язку з цим у листуванні двох колишніх кавалергардів починає фігурувати людина, згадувана як “твоя землячка” (П. Скоропадський) або “моя землячка” (К. Маннергейм). Ім'я її жодного разу не називалося, але із упевненістю можна стверджувати, що йшлося про відому фінську журналістку Аду Норна, часту гостю гетьманського будинку у Ванзее, велику прихильницю і Маннергейма, і Скоропадського. Молодша донька гетьмана, О. Скоропадська-Отт, неодноразово згадує про неї в своїх спогадах<sup>5</sup>.

Надалі саме Ада Норна стала тим зв'язковим, завдяки якому підтримувалися контакти між обома генералами. Такий висновок можна зробити з факту поступового згорання офіційного листування між Скоропадським та Маннергеймом.

Ада Норна за порадою Маннергейма не лише своїм пером пропагувала у Фінляндії українську справу, але й залучила для допомоги гетьману широкі ділові зв'язки серед німецької й фінської еліти. Так, 15 листопада 1933 р. вона організувала у своєму будинку зустріч П. Скоропадського з неозваною в листі особою, очевидно, дуже впливовою постаттю, адже гетьман писав Маннергейму про свої наміри підтримувати і розвивати це знайомство.

Предметом листування друзів лишалася можливість приїзду Скоропадського до Гельсінкі. Про це, зокрема, йшлося в листі маршала від 15 жовтня 1940 р. і відповіді гетьмана від 10 травня 1941 р. Нагадаємо, що на той час Маннергейм був уже головнокомандувачем фінської армії, що дала відсіч радянській агресії у жорстокій Зимовій війні 1939–1940 років. Оскільки правляча номенклатура СРСР взяла твердий курс на конфронтацію з Фінляндією, відданою йому за пактом Ріббентропа–Молотова<sup>6</sup>, то очевидно, що візит гетьмана вже не міг будь-яким чином погіршити цих стосунків. Зрештою приїзд не відбувся через обставини, передбачені П. Скоропадським в його листі.

Проте варто нагадати, що 1938 р. Фінляндію відвідала середня донька гетьмана Лизавета, що викликало жвавий інтерес місцевої преси. Газети згадували про гетьмана Скоропадського як колишнього командувача 20-го Фінського драгунського полку, що знаходився у Вільменстранде (Лаппенранта), його дружбу з маршалом Маннергеймом, а також працю “над створенням умов для відновлення української державності”<sup>7</sup>.

У листах П. Скоропадського до Гельсінкі згадується його син, спадкоємець гетьманської булави Данило Павлович. Від 1939 р. він жив у Лондоні, зв'язок з яким після початку Другої світової війни практично обірвався, і гетьман просив свого друга через фінські канали направити сину повідомлення про свою позицію щодо світового конфлікту.

Маннергейм відгукнувся на прохання гетьмана, і не тільки зміг направити Данилові листа, а й сприяв регулярному переказу йому через Фінляндію невеликої грошової суми на утримання.

Щирість дружніх почуттів обох колишніх кавалергардів засвідчують, зокрема поздоровлення з днем народження. Навіть воєнна обстановка 1943 р. не завадила Маннергеймові тепло привітати гетьмана із 70-річчям.

Зрозуміло, що виявлені листи становлять лише незначну частину листування друзів. У них згадуються ще кілька кореспонденцій, отриманих Скоропадським та Маннергеймом зокрема в 1940–1941 рр. Вони представляють надзвичайний інтерес, оскільки розкривають погляди обох на військові події і проблеми геополітичного становища України й Фінляндії. Тому варто продовжити пошук цього епістолярію.

Наявні ж листи Скоропадського теж, безперечно, заслуговують на увагу.

Пропонуємо увазі читачів їх першу публікацію. Усі листи та вітальні листівки є оригіналами, віддрукованими на друкарській машинці з рукописними вставками; листи № 2–3 писані відручно. Лист К. Г. Маннергейма – відпуск.

№ 1

П. Скоропадський – К. Маннергейму

[0]3.1.932

*Дорогой Барон,*

Много лет прошло с тех пор, как мы с Тобою виделись.

Я имел за эти годы довольно скудные сведения о Тебе от некоторых финляндцев, которые от времени до времени оказывали мне честь посещением меня в Ваннзее.

От них я знаю, что Ты все тот же бодрый и энергичный Маннергейм, которым я привык Тебя знать всю жизнь, еще с тех пор, когда почти 38 с половиною лет тому назад, я, будучи еще камерпажем, прикомандированным к Кавалергардскому Полку, пошел под Твоею командою, на маневрах под Красным Селом, в первый ночной мой разезд. Что касается меня, то я после падения гетманства, поселился в Ваннзее под Берлином.

Благодаря тому, что большие группы Украинцев считают меня своим Гетманом, продолжают интенсивную борьбу против поработителей Украины и призвали меня снова возглавлять их работу, я от политической деятельности не отказался и прилагаю все усилия к тому, чтобы наступило, наконец, то время, когда можно будет активно выступить.

Наш лозунг: – Самостоятельная Гетманская Украина.

В Великороссии мы видим братский народ, но решительно хотим быть вполне “хозяевами в своей хате”; по отношению к Польше мы не враждебны, поскольку Польша не задается захватными империалистическими целями за счет Украины.

Слава Богу, за последние годы нам удалось произвести большую внутренне-организационную работу, но мы ясно сознаем, что для успеха требуется, кроме внутренней работы серьезная внешнеполитическая подготовка. До сих пор вся обстановка была, к сожалению, для нас чрезвычайно невыгодною; теперь за последнее время многое изменилось и, я думаю, что скоро и мы сможем в области внешнеполитической найти общие точки соприкосновения для борьбы против Советов в определенный момент, у многих государств.

Финляндия является естественно, если не союзником (это зависит от Финляндии), то во всяком случае страной, которая не может не смотреть на создание и укрепление Самостоятельной Украины, как на один из чрезвычайно важных факторов определяющих окончательное закрепление самой Финляндии.

Мы чрезвычайно благодарны посланнику Вашему в Лондоне, который видимо охватил все значение украинского вопроса и проявляет по отношению к Нашему Делу определенное и чрезвычайно ценное сочувствие.



Я не могу изложить Тебе в этом письме всю совокупность условий[,] в которых находится наше движение, не могу тоже указать Тебе в нем программу будущих наших действий. Этим письмом я хочу лишь принести Тебе, бывшему моему старому товарищу, дань искреннего уважения за эту блестящую Твою деятельность, которую Ты проявил в критический момент жизни Твоей Родины и просить Тебя, если Ты сочувствуешь моей работе, указать мне когда Ты будешь проездом в Берлине, или где-нибудь не так уже далеко от него, для того, чтобы я мог с Тобою повидаться.

Душевно жму твою руку и желаю тебе  
всего лучшего в наступившем Новом Году.

Искренно Тебя уважающий

*Павел Скоропадский*

**№ 2**

**П. Скоропадский – К. Маннергейму**

[0]I.VI.[1]932

*Дорогой Барон,*

Карточку Твою от 24.V получил.

Из середины июня мес[яца] я буду в Берлине.

Искренно буду рад с Тобою повидаться. Спасибо от души, что не забыл своего обещания.

Буду ждать с нетерпением твоего письма, или телеграммы о твоём приезде в Берлин.

Я так рад слышать от всех знакомых финляндцев о той роли, которую Ты, слава Богу, снова начинаешь играть в жизни твоей Родины. Дай Бог тебе полного во всем успеха.

Искренно Тебя уважающий и преданный

*Павел Скоропадский*

**№ 3**

**П. Скоропадский – К. Маннергейму**

[0]8.VII.[1]932

*Дорогой Барон,*

Спасибо Тебе за твое письмо от [0]5.VII.[1]932.

Скажу тебе откровенно, что уже после разговора с Тобою мое общее положение, затронутое мною в разговоре вопроса, стало вполне ясным. Я считаю, что мое дело недостаточно созрело для того, чтобы можно было серьезно рассчитывать на другое отношение со стороны тех лиц[,] с которыми мы говорили у себя.

Это однако не убавляет моей энергии, а потому я буду стремиться всячески использовать твою землячку и при первом же удобном случае воспользуюсь также разрешением, указанным тобою в последнем абзаце деловой части твоего письма.

Спасибо Вам и за это от души. А там увидим!

Я до сих пор не послал тебе мемогапдum[, ] о котором мы говорили.

Сделал я это сознательно, так как хотел выяснить еще некоторые вопросы, которые могут быть полезны для уяснения тобою всего нашего дела.

Когда эти вопросы будут мною выяснены, я позволю себе направить Тебе такой мемогапдum через лицо, о котором мы говорили или через землячку.

Мне совестно, что я тебя так плохо накормил у Hillert'a, он положительно никуда не годится.

Если будешь снова проездом в Берлине, пожалуйста, предупреди меня. Я составлю Тебе более продуманную программу действий и надеюсь более удачную.

Искренно жму твою руку  
искренно тебе преданный

*Павел Скоропадський*

#### № 4

**П. Скоропадський – К. Маннергейму**

15.XI.1933.

*Милый Друг!*

Спасибо Тебе за Твое милое письмо от 25.IX.1933. Я тебе на него так долго не отвечал, так как хотел сначала повидаться с лицом, о котором Ты мне в этом письме пишешь. Его все время не было в Берлине. Сегодня наконец свидание у нашей милой финляндки. Я с ним провел несколько часов и могу лишь сказать, что я очень Тебе благодарен за то, что Ты познакомил меня с таким выдающимся человеком. Я буду это знакомство, как французы говорят, "культивировать".

У меня есть еще одна к Тебе просьба. Если бы ты помог мне в этом деле, был бы тебе очень благодарен.

Бывший тепер уже покойный Ваш посланник в Лондоне был большим нашим другом и всегда, конечно неофициально, оказывал нам целый ряд небольших, но очень ценных для нас услуг, чем очень облегчал нам нашу деятельность в Лондоне, где благодаря большевикам, полякам и, странно сказать, главным образом благодаря белым русским, во главе с бывшим царским дипломатом Саблиным, нам приходится преодолевать большие затруднения в нашей работе.

Доминирующая тепер в Англии консервативная партия не особенно принимает к сердцу восточный, т.е. русский вопрос, передав его, как вопрос для нее второстепенный, в ведение Duchess of Athal<sup>8</sup>.

Она – член парламента, очень самоуверенная и недалекая женщина, окружена русскими старого режима и отчасти большевизанствующими элементами, которые напевают ей про единую, неделимую Россию и настраивают против Украины.

Все посланники ранд-штатов<sup>9</sup> борются против ее влияния и относятся к нам хорошо, но Гриппенберг<sup>10</sup>, хотя всегда очень любезно принимает моего Коростовца<sup>11</sup> и других наших людей, но чувствуется, что он относится к нашему делу бюрократически, не так как другие посланники отделившихся от России государств (исключая, конечно, враждебного нам польского).

Не нашел ли бы Ты возможным при случае, если будешь писать Гриппенбергу, замолвить словечко о нас. Ведь мы, насколько я понимаю, являемся желательным для Вас фактором, Я был бы тебе за это очень благодарен.

Прости за беспокойство. Как поживаешь? Когда Ты снова будешь проездом в Берлине, не забудь доброй традиции и предупреди меня заблаговременно о приезде, дабы я мог подготовиться основательно.

Сердечно жму руку  
искренно тебя прижимаю

*Павел Скоропадский*

## № 5

**П. Скоропадский – К. Маннергейму**

10.V.[1]941

*Дорогой Маннергейм!*

Твое милое письмо от 15.X.[19]40 я получил. От души Тебя за него благодарю о сроке моего, столь желанного для меня, приезда к Тебе на короткое время.

К сожалению в связи с внешними политическими событиями, когда каждый день приносит что-то новое, когда ждешь вот вот обстоятельства так сложатся когда и каждого из нас лично события могут в той или другой форме зацепить, все это привело к тому, что я до сих пор не решил определить срок моего к Тебе приезда; кроме того я хотел бы подтверждения разрешения к Тебе приехать; дело в том, что и у Тебя условия Твоей жизни, возможно, могли измениться и мой приезд к Тебе, хотя бы на короткий срок, мог бы Тебя стеснить, чего я отнюдь не хотел бы.

Поэтому я очень просил бы Тебя, по получении этого моего письма лучше всего через полк. Ногн, с которым я знаком, в скором времени

дать мне ответ, могу ли я приехать в Гельсингфорс и если могу, то приблизительно когда Тебе это было бы удобно. Если да, то я все сделаю возможное для того, чтобы повидать Тебя и лишь какие-нибудь совершенно исключительные обстоятельства смогут меня удержать от такого намерения.

Теперь у меня к Тебе, к сожалению, есть еще просьба. Мне очень известно Тебя утруждать, но кроме Тебя у меня нет в данное время другой возможности снестись с моим сыном Данилом, который находится в Англии. Я от него уже очень долгое время не получал известий, несмотря на то, что я через посредничество наших украинцев[,] живущих в разных нейтральных странах, запрашивал неоднократно о нем. Единственный возможный путь, для того чтобы письма до него дошли, это путь через Твое посредство.

Если Ты согласен мне в этом, таком важном для меня деле, придти на помощь, я бы просил Тебя найти возможность непосредственно сообщить моему сыну:

– “Все благополучно. Вся семья здорова, живет по прежнему. Дело развивается, но большая борьба. Отец нейтрален; может быть выступить активно, но лишь в случае войны против советов.

Отец не требует настоятельно, но предполагает желательным чтобы Данило нашел возможность выехать в нейтральную страну, но не Соединенные Штаты С[еверной] А[мерики], так как война Германии и с ними возможна. Данило тоже должен быть нейтрален и может выступить тоже лишь против СССР.

Отец сочувствует желанию Данила работать по своей специальности, но лишь в предприятиях не военного характера”<sup>12</sup>.

Если Ты считаешь более удобным передать Даниле не записку, которая должна быть все же написана третьим лицом, а просто передать мое письмо Даниле, я на всякий случай такое письмо при сем прилагаю. Если оно не будет послано, разорви его.

Я буду чрезвычайно благодарен, если Ты найдешь возможным мою просьбу.

Итак, в ожидании от Тебя ответа и в надежде скоро с Тобой свидеться, шлю Тебе сердечный привет и прошу принять выражение искреннего моего к тебе уважения и преданности.

Сердечно Твой  
*Павел Скоропадский*

Адрес Данила – адрес Коростовца в Лондоне:  
62, Beech Croft Road,  
Wandsworth Common  
London S.W.17.

№ 6

П. Скоропадський – К. Маннергейму

28.VII.[19]41.

*Дорогой Маннергейм!*

Только что получил твое письмо от 11-го Июля 1941 года. От души благодарю Тебя за помощь моему сыну Даниле в размере пятидесяти фунтов в месяц.

Ты будешь ежемесячно получать сумму в финских марках, равную пятидесяти фунтам, но для этого прошу тебя определить эту сумму, так как курс фунтов в финских марках тут неизвестен.

Во вторых, я говорил по этому делу с полковником Горном. Он был так любезен, что переговорил в Вашем посольстве с гандельсатташе<sup>13</sup>. Последний сказал, что наиболее удобное будет сделать так: я вношу определенную сумму тут в Ваше Берлинское посольство в немецких марках, оно сообщает об этом Вашему Министерству Иностранных Дел, а последнее пересылает равноценную сумму уже в финских марках на Твой текущий счет.

Гандельсатташе говорит, что это сделать можно, но нужно лишь для формальности запросить Ваше Министерство Иностранных Дел, что здешнее посольство и сделает.

Деньги будут мною внесены в Финское посольство в Берлине немедленно по получении сведения о размере суммы, которую я должен ежемесячно вносить.

От души жму твою руку.

Искренно Тебе преданный и благодарный

*Павел Скоропадский*

№ 7

П. Скоропадський – К. Маннергейму

19.V.[19]43.

*Милый Друг Маннергейм!*

Искренно благодарю Тебя за Твою милую телеграмму ко дню моего 70-летия<sup>14</sup>.

Я очень тронут, что Ты в такое трудное боевое время подумал о своем младшем полковом товарище.

Времена тяжелые, но я духом не падаю. Будет лучше.

От всей души желаю тебе здоровья и успеха во всех Твоих начинаниях.

Искренно Тебя уважающий и преданный

*Павел Скоропадский*

№ 8

**П. Скоропадський – К. Маннергейму**

04.VI.[19]43.

*Дорогой Маннергейм!*

В день Твоего рождения шлю Тебе мои самые искренние сердечные поздравления и пожелания здоровья и полного успеха во всех Твоих начинаниях.

Дай Боже славной победоносной финской Армии под Твоим талантливым водительством достичь все поставленные ей финским Народом цели.

Искренно Тебя уважающий и сердечно преданный

*Павел Скоропадский*

№ 9

**К. Маннергейм – П. Скоропадському**

Главная Квартира, 20-го июня 1943

*Дорогой Скоропадский.*

Прими мою сердечную благодарность за твои поздравления и за добрую память.

Очень жалею, что не могу лично повидаться с тобой, много было-бы о чем поговорить, что письменно изложить невозможно.

Желаю тебе всего наилучшего и надеюсь, что мы с тобой еще встретимся.

Искренно преданный

*Mannerheim*

<sup>1</sup> Див.: *Кентій А.* ОУН та гетьманський рух у 1930-х – на початку 1940-х років // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5. – 1999. – С. 202–225; *Сидорчук Т.* До характеристики світогляду гетьмана П. Скоропадського у міжвоєнну добу // Вісник Київського державного лінгвістичного університету / Серія. Історія. Економіка. Філософія. – Вип. 4. – 2000. – С. 331–351; *Папакін Г.* Карпатська Україна і гетьман Павло Скоропадський (До питання про позицію гетьманського руху щодо утворення Карпатоукраїнської держави у 1938–1939 роках) // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С. 60–66.

<sup>2</sup> *Папакін Г.* Доля національної еліти України та Фінляндії на зламі епох: Павло Скоропадський і Карл Густав Маннергейм // Етнічна історія народів Європи / 36. наук. праць. – Вип. 5: Україна та Фінляндія: західні й східні впливи на історичний та культурний розвиток. – К., 2000. – С. 53–58.

<sup>3</sup> *Маннергейм К. Г.* Мемуары. – М., 1999. – С. 190–191.

<sup>4</sup> Див.: *Мери Вейо.* Карл Густав Маннергейм – маршал Фінляндии. – М., 1997. – С. 143–146.

<sup>5</sup> *Скоропадська-Отт О.* Спогади мого дитинства // Скоропадський П. П. Спогади. – К.-Філадельфія, 1995. – С. 408.

<sup>6</sup> *Маннергейм К. Г.* Мемуари. – С. 360–365.

<sup>7</sup> ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 337, арк. 9, 10.

<sup>8</sup> Ідеться про одну з провідних постатей британського консервативного руху 1930-х рр. – леді Астор (1879–1954), першу в Англії жінку – члена парламенту (з 1919), організатора і натхненника т. зв. “клавденської групи” (Н. Чемберлен, лорд Галіфакс, С. Хор та ін.), що мала вирішальний вплив на формування зовнішньої політики Великої Британії.

<sup>9</sup> Рандштати (від нім. Randstatten) – держави “буферної зони” між Європою та СРСР (Фінляндія, Естонія, Литва, Латвія, Польща, Румунія).

<sup>10</sup> Гріппенберг – посол Фінляндії у Великій Британії, який змінив на цій посаді А. Статсмайнена.

<sup>11</sup> Коростовець В. – активний діяч гетьманського руху на еміграції, небіж царського дипломата та посланника Української Держави І. Коростовця. Протягом 1930-х рр. перебував у Великій Британії, де пропагував український монархічний рух та українську справу, видавав журнал “The Investigator”.

<sup>12</sup> Скоропадський Данило Павлович (1904–1957), син і спадкоємець Павла Скоропадського, за фахом – інженер. З кінця 1939 р. постійно мешкав у Великій Британії.

<sup>13</sup> Гандельсаташе – аташе з питань торгівлі та промисловості у фінському посольстві в Німеччині.

<sup>14</sup> Відомо, що своє поздоровлення К. Маннергейм надіслав і на 60-річчя Павла Скоропадського (16.05.1933). Інформація про це, а також про вітання рейхспрезидента Німеччини Гінденбурга була опублікована в Бюлетені Гетьманської Управи, ч. 18, жовтень 1933 р. (ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 373, арк. 92 зв.).

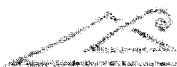


*Наукове видання*

**Георгій Папакін**

---

**ПАВЛО  
СКОРОПАДСЬКИЙ:  
ПАТРІОТ,  
ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ,  
ЛЮДИНА**



*Історико-архівні нариси*

*Художник Г. О. Сергєєв*  
*Технічний редактор М. А. Притикіна*  
*Оригінал-макет І. П. Прокопенко*

Підписаю до друку 12.05.2003. Формат 70x100/16<sup>е</sup>  
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 22,9. Умовн. фарбо-відб. 22,9.  
Обл.-вид. арк. 20,32. Тираж 600 прим. Зам. 332.

ДЦЗД НАФ 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.